

№1 (35)
2021

Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı

agroeconomics.az

Azerbaijani journal of

**Agricultural
Economics**

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI KƏND TƏSƏRRÜFATI NAZİRLİYİ
AQRAR TƏDQIQATLAR MƏRKƏZİ

Azerbaijani journal of
Agricultural Economics
(scientific-practical journal)

Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı

elmi-praktiki jurnal

Экономика сельского хозяйства

(научно-практический журнал)

№ 1 (35)

BAKİ - 2021

“Aqrar bölmədə iqtisadi islahatlar aparmaq respublikamızın həyatında çox mühüm, eyni zamanda, son dərəcə əhəmiyyətli, məsuliyyətli və taleyüklü məsələdir”

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev

“Aqrar sahənin iqtisadiyyatı növbəti illərdə də prioritet olaraq qalacaq və kənd təsərrüfatında islahatlar daha da dərinləşəcəkdir”

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev

“Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı” elmi-praktiki jurnal
Təsisçi: Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzi

Baş redaktor: Fikrətzadə F.F., i.ü.f.d.

Redaksiya heyəti:

Xəlilov H.A., i.e.d., professor

Ataşov B.X., i.e.d., professor, əməkdar elm xadimi

İbrahimov İ.H., i.e.d., professor

Balayev R.Ə., i.e.d., professor

İsgəndərov R.K., i.e.d., professor

Alıyev İ.H., i.e.d., professor

Abbasov V.H., i.e.d., professor

Rzayev M.A., a.e.d.

Erol H.Çakmak, doktor-professor (Türkiyə)

Mukailov M.C., akademik (Dağıstan MEA)

Əhmədov B.S., i.ü.f.d.

Vəliyev A.H., i.e.d.

Hüseyn R.Z., i.e.d.

Rüstəmov V.Ə., i.ü.f.d.

Şalbuзов N.Ə., i.ü.f.d.

Cümşüdoğ İ.M., a.e.ü.f.d.

Qardaşov Z.Z., i.ü.f.d.

Xeyirxəbərov İ.M., i.ü.f.d., dosent

Quliyev E.Ə., i.ü.f.d., dosent

Babayeva V.M., i.ü.f.d.

Məsul redaktor: İsmayilov V.C.

Jurnal Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyində 18.04.2011-ci il tarixdə 3397 nömrə ilə qeydə alınmış və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Rəyasət Heyətinin 11.12.2020-ci il tarixli qərarı ilə iqtisad elmləri üzrə “Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlərin siyahısı”na yenidən daxil edilmişdir.

“Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı” jurnalının hər rübdə olmaqla ildə 4 (dörd) nömrəsi nəşr olunur, məqalələr azərbaycan, ingilis və rus dillərində təqdim oluna bilər.

Redaksiyanın ünvanı:

AZ 1010, Bakı şəhəri, Səbail rayonu, Nizami küçəsi, 92.

Telefon: (+994 12) 599-86-81; (+994 12) 599-08-88, e-poçt: e-agro@atm.gov.az

Jurnalın saytı: agroeconomics.az

Jurnalda dərc edilmiş materiallardan istifadə olunduqda jurnala istinad etmək vacibdir.

Dərc olunmuş materiallardakı faktlara və rəqəmlərə görə müəllif məsuliyyət daşıyır.

Dizayn və tərtibat: V. Cabbaroğlu

İSSN 2078-6042

M Ü N D Ə R İ C A T

Kənd təsərrüfatının dəyər zənciri üzrə inkişafı və iqtisadi səmərəlilik məsələləri

E.N. Lətifova

Azərbaycan Respublikasında damazlıq quşçuluğun inkişaf amilləri 7

R.Z. Hüseyin, R.F. Hüseyinov

Koronavirus pandemiyasının kənd təsərrüfatı məhsulları ixracına təsirinin qiymətləndirilməsi 19

R.S. İsmayılı, S.Q. İsmayilov

Yanacaq amilinin ailə-kəndli və fermer təsərrüfatlarının səmərəliliyinə təsiri 31

V.H. Abbasov, E.E. Şükürova

Konserv sənayesində iqtisadi səmərəliliyin artırılması amilləri 37

S.İ. Vəliyeva

Bitkiçilik məhsulları ixracında qeyri-ənənəvi sahələrin potensialının reallaşdırılması 44

Kənd təsərrüfatının dövlət tənzimlənməsi və institusional inkişaf

S.E. Cəfərov

Aqröz biznes mühitinin dəyərləndirilməsinin metodoloji məsələləri 53

P.F. Əliyev

Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının ixracının dövlət tənzimlənməsinin nəticələrinin qiymətləndirilməsi 63

Q.Q. Şərifov

Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin Aparatının ISO 9001:2015 və ISO 14001:2015 standartlarına əsaslanan İntegrasiya edilmiş İdarəetmə Sisteminin qurulması təcrübəsi 74

Aqrar bazarın inkişafı

İ.M. Xeyirxəbərov

Heyvandarlıq məhsulları bazarının kompleks marketing tədqiqi və inkişaf strategiyası 89

N.N. Ramazanova

Azərbaycanda kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları qiymətinin inflyasiyaya təsiri 98

Kənd yerlərinin inkişafı, insan resursları və məşğulluq problemləri

İ.H. İbrahimov

İşğaldan azad edilmiş ərəzilərdə kənd təsərrüfatının inkişafı 104

T.M. Musayev, A.N. Hüseyinzadə

Azərbaycanın ev təsərrüfatlarında əhalinin hər nəfərinə düşən orta aylıq pul gəlirlərinin şəhər və kənd yerləri üzrə müqayisəli təhlili 112

Aqrar sığorta, kredit və maliyyə problemləri

G.V. Nağıyeva

Aqrar sığorta sahəsində dünya təcrübəsi və Azərbaycanda yeni sistemin formalaşması 124

CONTENTS

Agricultural value chain development and economic efficiency issues

E.N. Latifova

Factors affecting development of poultry breeding sector in Azerbaijan 7

R.Z. Huseyn, R.F. Huseynov

Assessing the impact of the coronavirus pandemic on agricultural export 19

R.S. Ismayilli, S.Q. Ismayilov

The effect of fuel factor to efficiency family-peasant farms 31

V.H. Abbasov, E.E. Shukurova

Factors increasing economic efficiency in the canning industry 37

S.I. Valiyeva

Analysis of the non-traditional and recently exported plant growing products 44

State regulation of Agriculture and institutional development

S.E. Jafarov

Methodological issues of agrobusiness environment evaluation 53

P.F. Aliyev

Evaluation the results of state regulation the export of agricultural and food products
in the Republic of Azerbaijan 63

G.G. Sharifov

Experience in creating an Integrated Management System of the Office of the Ministry of Agriculture
on the basis of standards ISO 9001: 2015 and ISO 14001: 2015 74

Development of the agrarian market

I.M. Kheyirkhabarov

Comprehensive marketing research and development strategy of the livestock market 89

N.N. Ramazanova

The impact of agricultural and food prices on inflation in Azerbaijan 98

Rural development, human resources and employment problems

I.H. Ibrahimov

Development of agriculture in the liberated territories 104

T.M. Musayev, A.N. Huseynzada

Comparative analysis of average monthly per capita income in the households of Azerbaijan
by urban and rural areas 112

Agricultural insurance, credit and financial problems

G.V. Naghiyeva

World experience in agricultural insurance and formation of a new system in Azerbaijan 124

СОДЕРЖАНИЕ

Развитие цепочки создания стоимости в сельском хозяйстве и вопросы экономической эффективности

Э.Н. Лятифова

Факторы, влияющие на развитие племенного птицеводства в Азербайджанской Республике 7

Р.З. Гусейн, Р.Ф. Гусейнов

Оценка степени влияния пандемии коронавируса на экспорт сельскохозяйственной продукции 19

Р.С. Исмаилли, С.Г. Исмаилов

Влияние топливного фактора на эффективность семейно-крестьянских и фермерских хозяйств 31

В.Г. Аббасов, Э.Э. Шукурова

Факторы повышения экономической эффективности в консервной промышленности 37

С.И. Валиева

Анализ нетрадиционных и недавно экспортированных продуктов растениеводства 44

Государственное регулирование сельского хозяйства и институциональное развитие

С.Э. Джафаров

Методологические вопросы оценки среды агробизнеса 53

П.Ф. Алиев

Оценка результатов государственного регулирования экспорта сельскохозяйственной и продовольственной продукции в Азербайджанской Республике 63

Г.Г. Шарифов

Опыт создания Интегрированной Системы Менеджмента Апарата Министерства сельского хозяйства на базе стандартов ISO 9001:2015 и ISO 14001:2015 74

Развитие аграрного рынка

И.М. Хейирхабаров

Комплексное маркетинговое исследование и стратегия развития рынка продукции животноводства 89

Н.Н. Рамазанова

Влияние сельскохозяйственных и продовольственных цен на инфляцию в Азербайджане 98

Развитие сельских районов, человеческие ресурсы и вопросы занятости

И.Г. Ибрагимов

Развитие сельского хозяйства на освобожденных территориях 104

Т.М. Мусаев, А.Н. Гусейнзаде

Сравнительный анализ среднемесячного дохода на душу населения в домохозяйствах Азербайджана по городской и сельской местности 112

Проблемы аграрного страхования, кредита и финансов

Г.В. Нагиева

Мировой опыт сельскохозяйственного страхования и формирование новой системы в Азербайджане 124

UOT: 338.43, 636/637:338.23

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA DAMAZLIQ QUŞÇULUĞUN İNKİŞAF AMİLLƏRİ

Esmira Nazim qızı Lətifova, k.t.e.n.

Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzi, direktorun müşaviri
e-mail: esmira.latifova@atm.gov.az

Xülasə

Azərbaycanda əhalinin yüksəkkeyfiyyətli və sağlam ərzaq məhsulları ilə təmin edilməsi dövlət siyasətinin əsas prioritetlərindən biridir. Bu məqalədə Azərbaycanda quşçuluq sənayesinin, xüsusilə də damazlıq quşçuluq sektorunun mövcud vəziyyəti, bu sahədə qanunvericilik, dövlət siyasəti və tənzimləmə mexanizmləri, idxal-ixracla bağlı mövcud vəziyyət, sahənin üzvləşdiyi problemlər, yeni global çağırışlar kontekstində quşçuluq sahəsinin dayanıqlı inkişafına təsir göstərən amillər və digər vacib məsələlərə toxunulmuşdur.

Məqalədə damazlıq, həmçinin əmtəlik quş əti və yumurta istehsalı sahəsində fəaliyyət göstərən yerli sahibkarların problemləri və onların aradan qaldırılması yolları barədə fikirlərə də xüsusi yer ayrılıb, quşçuluq sənayesində daxili bazarın idxaldan asılılıq vəziyyəti, qarşılıqlı münasibətlərin daha məhsuldar formalaşdırılması yolu ilə damazlıq quşçuluğun potensialının artırılması və digər vacib aspektlər təhlil edilmiş, müvafiq təkliflər hazırlanmışdır.

***Açar sözlər:** dayanıqlı inkişaf, quşçuluq sənayesi, quşçuluqda damazlıq işi, damazlıq quşçuluq sahəsində problemlər, damazlıq quşçuluğun inkişaf etdirilməsi.*

Giriş

Dünya əhalisinin sürətlə artması 21-ci əsrin kənd təsərrüfatı sistemi qarşısında bir sıra ciddi məsələlərin həll edilməsi zərurətini qoymuşdur. Bu zərurət dünyanın aparıcı ölkələrinin diqqətini ərzaq məhsulları, yem və yem əlavələri, bioenerji alınması üçün xammal materiallarının daha çox istehsal edilməsi, iqlim dəyişikliklərinə cavab verən daha səmərəli və davamlı texnoloji üsulların istehsalatda geniş tətbiq edilməsi yolu ilə yaxın gələcəkdə bəşəriyyətin üzvləşə biləcəyi ərzaq çatışmazlığının aradan qaldırılmasına yönəlmişdir.

Bu məsələlərdən ən əhəmiyyətli sayılan əhalinin ərzaq məhsulları ilə təmin edilməsi birbaşa olaraq kənd təsərrüfatının dayanıqlı inkişafından asılıdır. Kənd təsərrüfatının dayanıqlı inkişafı isə öz növbəsində ətraf mühitin qorunması, sosial və iqtisadi sahədə bərabərlik mühitinin yaradılması və iqtisadi səmərə əldə edilməsi kimi üç vacib istiqamətdə müsbət nəticələrin əldə edilməsindən asılıdır.

Bu baxımdan əhalinin təhlükəsiz ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatı bütün ölkələrlə yanaşı, Azərbaycan dövlətinin də qarşısında duran ən vacib vəzifələrdən biridir.

Kənd təsərrüfatı sektorunda önəmli yer tutan quşçuluq sənayesinin inkişafı isə bu vacib vəzifənin yerinə yetirilməsində xüsusi əhəmiyyət daşıyır, çünki quşçuluq sahəsi qısa müddət ərzində əhalinin daha ucuz və keyfiyyətli heyvan mənşəli zülal və əvəzolunmaz amin turşuları (yumurta, quş əti və ət məhsulları) ilə təmin edilməsinə imkan verir.

Quşçuluq sənayesinin daha da inkişaf etdirilməsi və dayanıqlılığının təmin edilməsi üçün sahənin davamlı və mütəmadi olaraq yüksəkkeyfiyyətli genetik materialla (valideyn sürüsü, birgünlük cücə, yumurta) təmin edilməsi tələb olunur. Buna isə damazlıq quşçuluğun inkişafı və genişləndirilməsi sayəsində nail olmaq mümkündür.

1. İnkişaf etmiş ölkələrdə quşçuluq sahəsində damazlıq işinin təşkili

Heyvandarlığın digər sahələrində olduğu kimi quşçuluq sektorunda da damazlıq-seleksiya işləri zootexniki tədbirlərin vahid sistemi olmaqla damazlıq quşların elmi əsaslarla yetişdirilməsini təmin etdiyi üçün bu sahədə fəaliyyət göstərən müəssisələrin idxaldan asılılığının azalmasına imkan yaradır.

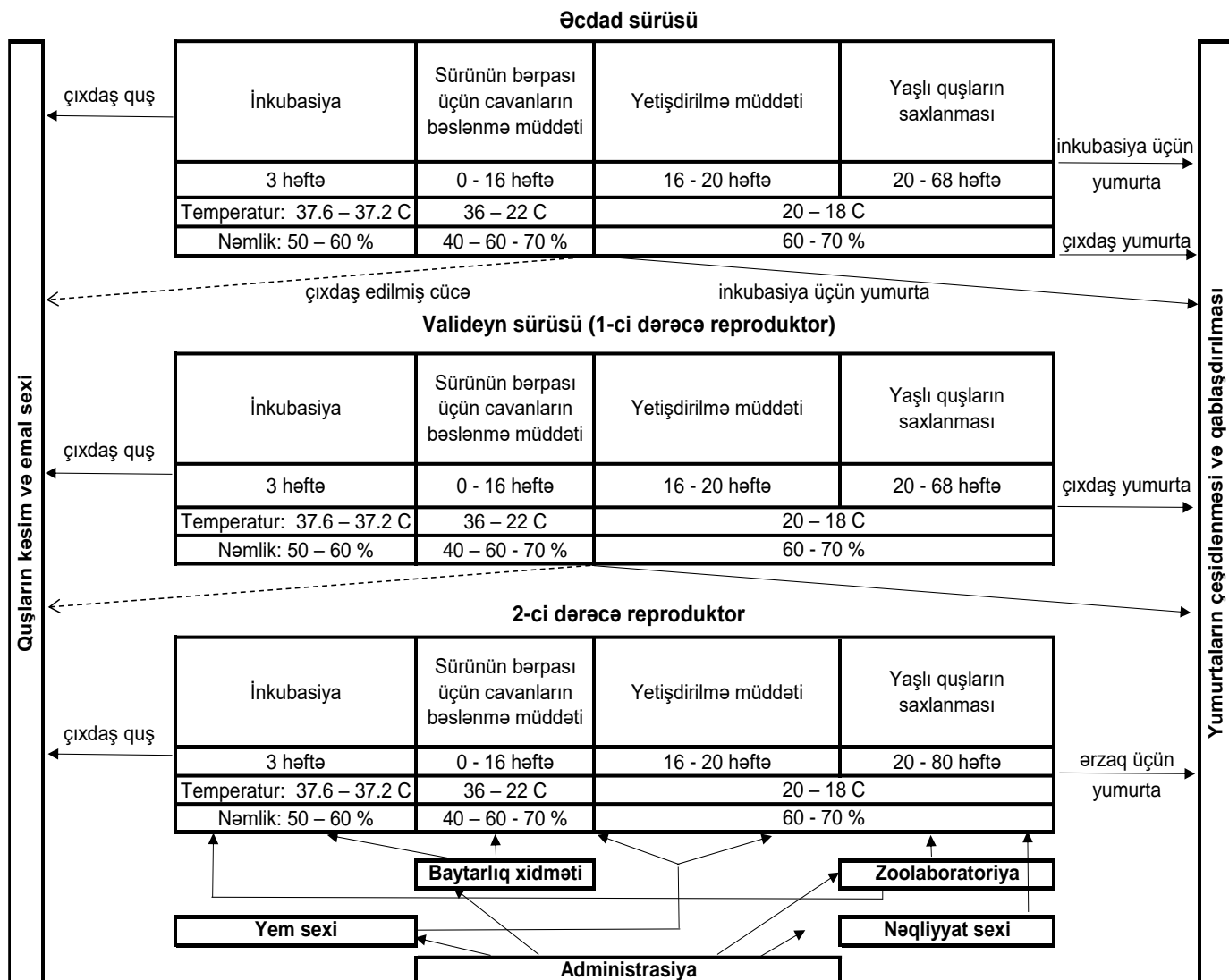
İnkişaf etmiş ölkələr genetik material istehsal etmək, damazlıq quşçuluq müəssisələrini yüksəkməhsuldar damazlıq yumurta və birgünlük cücə ilə təmin etmək üçün elmi əsaslarla idarə edilən və dövlət nəzarəti altında fəaliyyət göstərən ixtisaslaşmış pilləli sistemə malikdirlər.

Damazlıq-seleksiya işinin funksiyaları və metodologiyası bu sistem çərçivəsində aşağıdakı qaydada reallaşdırılır [18; 19]:

- **Genetika-seleksiya mərkəzləri və elmi-tədqiqat institutlarının təcrübə təsərrüfatları** yüksəkməhsuldar quşların yeni xətt və kroslarının yaradılması, mövcud xətt və krosların təkmilləşdirilməsi, onların genofondunun qorunması və damazlıq işinin metodikasının hazırlanması da daxil olmaqla sırf seleksiya işlərinin aparılması ilə məşğul olurlar.
- **Dövlət sınaq-nəzarət mərkəzləri** tərəfindən yeni yaradılmış kroslar qiymətləndirilir və qiymətləndirmədən sonra damazlıq zavodlarına göndərilir.
- **Damazlıq zavodlarında** yeni yaradılmış cinslər çoxaldılaraq təkmilləşdirilir və əcdad valideyn (ulu valideyn) sürüləri yetişdirilərək reproduktorlara göndərilir.
- **1-ci dərəcə damazlıq reproduktorlarda** əcdad sürülərindən quşların valideyn sürüləri formalaşdırılır və onlardan alınan damazlıq yumurtalar 2-ci dərəcə reproduktorlara göndərilir.
- **2-ci dərəcə damazlıq reproduktorlarda** damazlıq yumurtaların inkubasiyasından alınan valideyn formaları çarpazlaşdırılır və onlardan əldə edilən hibrid yumurtalar quşçuluq müəssisələrinə (fermalara) və inkubatorlara göndərilir.
- **Quşçuluq müəssisələrində (fermalarında) və inkubatorlarda** hibrid yumurtalardan inkubasiya yolu ilə broyler və yumurtlayan quşlar yetişdirilərək quş əti və ərzaq üçün yumurta istehsal olunur.

Damazlıq yumurta istehsalı prosesinin ətraflı təsviri sxemdə əks olunmuşdur (Sxem 1.).

Sxem 1. Damazlıq yumurta istehsalı üzrə texnoloji prosesin təsviri

Mənbə: [11]

Sənaye üsulu ilə quş əti (broyler) istehsalı sahəsində damazlıq-seleksiya işi üzrə texnoloji prosesin ümumi iş prinsipi (əcdad sürüsü, valideyn sürüsü) eynilə damazlıq yumurta istehsalı zəncirinin 1-ci və 2-ci fazasında olduğu kimi təşkil edilsə də, istehsal prosesinin son (3-cü) mərhələsi broyler yetişdirmə sexində quş ətinin (valideyn sürüsü – yumurta istehsalı – inkubasiya sexi – birgünlük cücelər – quşçuluq müəssisələri/fermaları – broyler) istehsal edilməsidir.

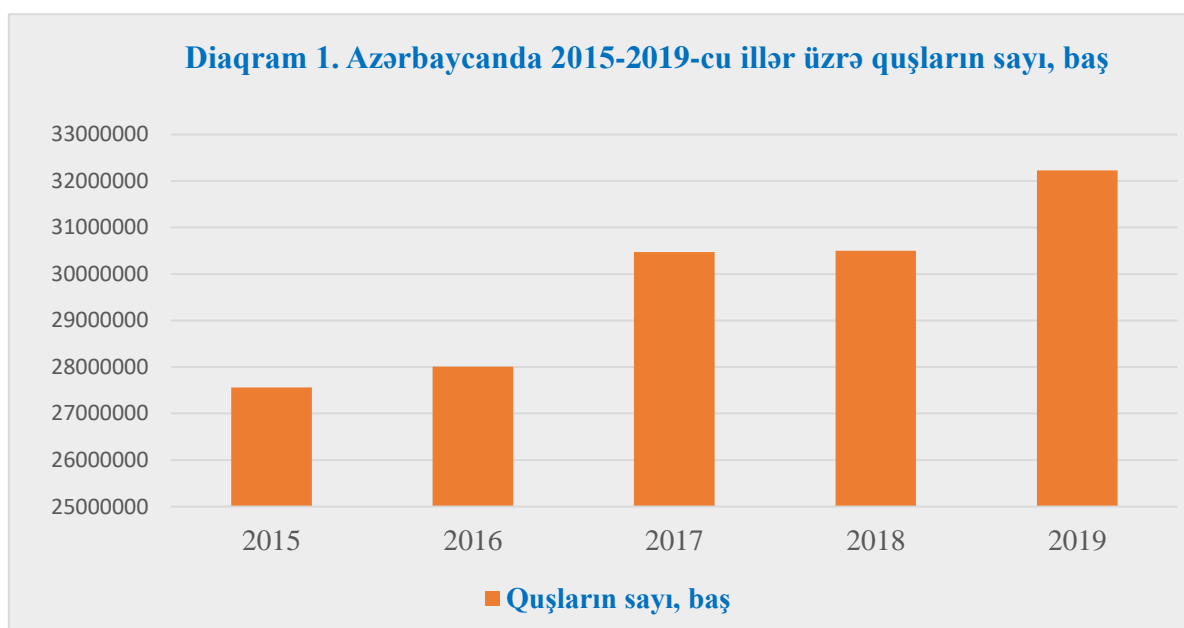
Göründüyü kimi damazlıq quş və yumurtanın istehsal prosesi yüksək elmi potensiala və texnoloji proseslərə əsaslanan çox mürəkkəb bir sistemdir [23]. Bu sistemin ən əhəmiyyətli hissəsi əcdad (ulu valideyn) sürüsünün yaradılmasıdır. Əcdad sürüsünün yaradılması üçün güclü və uzunmüddətli elmi-tədqiqat işləri, maddi-texniki baza və böyük həcmli texnoloji-istehsal resursları tələb edildiyi üçün bu işlə inkişaf etmiş ölkələrin az sayda şirkətləri məşğul olurlar.

Digər ölkələr isə bu ölkələrin ixtisaslaşmış şirkətlərindən birgünlük damazlıq cücə və ya inkubasiya edilmək üçün mayalanmış yumurta alaraq öz ölkələrində 1-ci dərəcəli reproduksiya, yəni valideyn sürüsü yetişdirməklə məşğul olurlar.

Bu baxımdan ölkəmizdə də damazlıq quşçuluq dedikdə bu, digər ölkələrdən mayalanmış damazlıq yumurta və ya damazlıq birgünlük cücə idxal edilərək yetişdirilməsi və bundan sonra yerli şəraitdə alınmış birgünlük cücələrin əmtəlik quş əti və yumurta istehsal edən müəssisələrə/fermalara satılması prosesindən ibarətdir.

2. Damazlıq quşçuluğun strukturu və inkişaf potensialı

Azərbaycan Respublikasında 2020-ci il 1 yanvar tarixinə bütün təsərrüfat kateqoriyaları üzrə quşların cəmi sayı 32,2 milyon, o cümlədən sənaye müəssisələri üzrə 14,1 milyon baş təşkil etmişdir [6; 7]. Son 5 il ərzində ölkədə quşların sayı orta hesabla 4.1% artmışdır (*Diaqram 1.*). Mövcud quşların yalnız 40.6%-i kənd təsərrüfatı müəssisələrində, qalan 59.4%-i isə fərdi sahibkar, ailə-kəndli və ev təsərrüfatlarında cəmləmişdir [6; 7].

Mənbə: [6]

Ayrı-ayrı müəssisə və təsərrüfatlar quşların sayı, məhsuldarlığı və biomüxtəlifliyi, təsərrüfatların həcmi və fəaliyyət istiqamətləri üzrə fərqlənsələr də, ümumilikdə quşçuluq sənayesi ölkəmizdə intensiv və inkişaf etmiş sahələrdən biri hesab edilir. Bu səbəbdən quşçuluq sənayesi, xüsusilə də damazlıq quşçuluq sahəsinin dayanıqlı durumu və gələcək inkişafı müxtəlif amillərin (daxili və xarici) təsirlərindən asılı olduğu üçün daim diqqət və qayğı tələb edir.

Hal-hazırda ölkədə 10 əsas damazlıq quşçuluq subyekti mövcuddur: “Azərquşçuluq” MMC, “Aqropol” MMC, “Araz Damazlıq Quşçuluq” MMC, “Xəmsə” MMC, “Nəzər” KTMİ, “Giləzi Quşçuluq” MMC, “MMZ” MMC, “Qaraqaşlı Broylər” ASC, “Abşeron” KTMİ və hal-hazırda yeni “Səba” MMC ölkədə damazlıq yumurta və birgünlük broylər cücələrinin istehsalı ilə məşğul olan iri istehsal müəssisələridir (*Cədvəl 1.*).

Cədvəl 1. Damazlıq-quşçuluq müəssisələri

Müəssisənin adı	Damazlıq quşların sayı, min baş	Damazlıq yumurta istehsalı, milyon ədəd	
		İstehsal gücü	Faktiki istehsal
“Araz” Damazlıq-Quşçuluq	138	34.5	30
“Nəzər” KTMI	185	20.4	19
“Xəmsə” MMC	166	18.3	16
“Azərquşçuluq” MMC	190	35.2	35
“Aqropol” MMC	296	38.5	35
“Abşeron” KTMI	90	9.0	9
“Giləzi Quşçuluq” MMC	170	17.0	2.5
“MMZ” MMC	60	11.1	10.5
“Qaraqaşlı Broyler” ASC	32	8.5	8.4
Cəmi	1327	192.3	165.4

Mənbə: [9]

Damazlıq müəssisələrinin birgə ümumi tutumu 1358 min baş, faktiki yetişdirilən damazlıq quşların sayı isə 1327 min baş təşkil edir. Damazlıq yumurta istehsal gücü ümumilikdə təqribən 192.3 milyon ədəd olan bu müəssisələrdə 2019-cu ildə faktiki olaraq 165.4 milyon ədəd yumurta istehsal edilmişdir.

İri müəssisələrlə yanaşı, ölkə ərazisində bir-neçə kiçikhəcmli quşçuluq müəssisələri də damazlıq quşçuluq sahəsində ixtisaslaşmaqdadır.

Ölkəyə genetik material kimi 2016-2019-cu illərdə orta hesabla 31 milyon ədəd damazlıq yumurta idxal edilmiş, 2019-cu ildə isə idxal 2 dəfə azalaraq 18.2 milyon ədəd təşkil etmişdir. Bununla yanaşı, 2019-cu ildə damazlıq cücə idxalı 2016-cı ilə nisbətən 3 dəfə artaraq 1.6 milyon baş olmuşdur (*Cədvəl 2*).

Başqa sözlə, ölkəyə damazlıq yumurta və birgünlük cücə formasında idxalın həcmi təqribən 20 milyon ədəd damazlıq yumurta ekvivalentindədir.

Son 5 ildə ölkədə sənaye üsulu ilə diri çəkiddə orta hesabla 75 min ton ət istehsal edilmişdir. Bu isə 80% cücə çıxımı hesabı ilə təqribən 95 milyon ədəd damazlıq yumurta istehsal edilməsinə ekvivalentdir. Həmçinin sənaye üsulu ilə hər il orta hesabla istehsal edilən 709 milyon ədəd ərzaqlıq yumurtanın əldə edilməsi üçün isə təqribən 5 milyon ədəd damazlıq yumurta lazımdır.

Yəni ölkədə sənaye üsulu ilə faktiki istehsal edilən quş əti və yumurtanın əldə edilməsi üçün təqribən 100 milyon ədəd damazlıq yumurta istifadə olunur ki, bunun da təqribən 20 milyon ədədi idxal edilir (damazlıq yumurta və ya birgünlük cücə formasında).

Bundan başqa, ölkəyə sənaye üsulu ilə istehsal olunan quş əti və ərzaqlıq yumurtanın idxalının əvəz edilməsi üçün də əlavə olaraq təqribən 50 milyon ədəd damazlıq yumurtaya ehtiyac vardır.

Cədvəl 2. 2015-2019-cu illər üzrə damazlıq cücə və quş yumurtasının idxal göstəriciləri*

Məhsulun adı	Ölçü vahidi	2015	2016	2017	2018	2019
		miqdarı	miqdarı	miqdarı	miqdarı	miqdarı
Quş yumurtası, qabıqlı, inkubasiya üçün mayalanmış yumurtalar	min ədəd	46,795.6	27,651.5	40,504.3	36,279.9	18,215.2
İnkubatorada yetişdirmək üçün digər ev quşlarının yumurtaları	min ədəd	653.0	957.6	1.0	60.1	28.8
Quş yumurtası, qabıqlı, təzə, inkubasiya üçün mayalanmış, konservləşdirilmiş və ya suda bişirilmiş Cəmi	min ədəd	47,448.6	28,609.1	40,505.3	36,340.1	18,244.0
Digər təzə quş yumurtaları, qabıqlı. Cəmi	min ədəd	3,932.6	17,523.7	11.5	18,536.1	2,332.0
Çəkisi 185 q-dan çox olmayan: ev toyuqları (Gallus domesticus): ana və əcdad cinsi xətti ilə çoxaldılan cücələr: yumurtlayan növlər	min ədəd	171.0	532.0	978.9	1,094.7	1,615.7
Çəkisi 185 q-dan çox olmayan: ev toyuqları (Gallus domesticus): ana və əcdad cinsi xətti ilə çoxaldılan cücələr: digərləri	min ədəd	2,011.4	1,672.6	1,160.5	1,711.8	2,319.4

*Mənbə: [8]

Beləliklə, ölkənin sənaye üsulu ilə quş əti və ərzaqlıq yumurtaya olan tələbatının tam olaraq yerli istehsal hesabına təmin edilməsi üçün illik təqribən 150 milyon ədəd yüksəkkeyfiyyətli damazlıq yumurtaya tələbat vardır.

Azərbaycanda quşçuluq sənayesinin idxaldan asılılığının aradan qaldırılması birbaşa olaraq ölkədə keyfiyyətli və kifayət qədər damazlıq materialının olmasından asılıdır. Nəzərə alsaq ki, yem və yem əlavələrinin əsasını təşkil edən inqridiyentlər, vaksin və digər dərman preparatları, həmçinin texnoloji avadanlıqlar xaricdən idxal edilir, bu zaman iki mühüm məsələ arasında ziddiyyətin olduğu üzə çıxır: bir tərəfdən əhalinin ucuz və keyfiyyətli quş əti və yumurtaya olan tələbatının yerli istehsal hesabına tam ödənilməsi, digər tərəfdən sahənin resurs təminatının bütövlükdə idxaldan güclü asılılığı. Təhlillər göstərir ki, ölkəmizdə damazlıq quşçuluq da daxil olmaqla ümumilikdə quşçuluq sənayesi idxal edilən istehsal resursları üzərində qurulmuşdur.

Bu iki bir-birinə əks amil arasında ziddiyyətin hələlik tamamilə mümkün olmasa da, nisbətən aradan qaldırılması damazlıq quşçuluğun istehsal bazasının inkişaf etdirilməsi yolu ilə mümkündür.

Nəzərə almaq lazımdır ki, respublikamızda damazlıq quşçuluğun istehsal bazasının yaradılmasında xüsusi əhəmiyyət daşıyan təmizqanlı xətt və əcdad (ulu valideyn) sürülərinin yetişdirilməsi ilə məşğul olan damazlıq təsərrüfatları demək olar ki, mövcud deyildir və yaxın gələcəkdə belə təsərrüfatların yaradılması və fəaliyyət göstərməsi qeyri-real görünür, çünki yuxarıda qeyd edildiyi kimi, bunun üçün güclü və uzunmüddətli elmi-tədqiqat işləri, genişhəcmli maliyyə vəsaitləri və texnoloji-istehsal resursları tələb edilir. Hələlik isə digər ölkələrdən idxal edilmiş damazlıq birgünlük cücə və ya mayalanmış yumurtalardan yerli şəraitdə alınan birgünlük cücələrin yetişdirilməsi yolu ilə əmtəlik quş əti və yumurta istehsal edilməsi prosesi davam edəcəkdir.

Buna paralel olaraq yerli təmizqanlı quşların kolleksiyasının toplanması, əcdad (ulu valideyn) sürülərinin yaradılması üçün onların xaricdən gətirilən genetik materialla çarpazlaşdırılması və özüməzə məxsus əcdad və valideyn sürülərinin yaradılması üzrə elmi-tədqiqat işlərinin davam etdirilməsi və tədricən bu istiqamətdə genetik mərkəzlərin formalaşdırılması müsbət nəticə əldə

edilməsinə şərait yardacaqdır. Nəzərə alınmalıdır ki, sənaye üsulu ilə belə bazanın yaradılması üçün uzun müddət tələb edildiyindən broyler istiqamətli əcdad-valideyn sürülərinin yaradılması üçün ən azı 10-20 il və dövlətin birbaşa müdaxiləsi tələb olunur [15].

Bu məsələnin həllinin digər variantı isə əcdad sürülərinə malik olan və dünyada genetik material üzrə monopolist sayılan məşhur “Aviagen”, “Cobb”, “Hubbard” və digər şirkətlərlə broyler və yumurtlayan quşlar üzrə müştərək işbirliyinin qurulmasıdır. Buna nail olmaq üçün həmin şirkətlərlə qarşılıqlı əlaqələrin qurulması, irihəcmli investisiya qoyuluşu, güclü kadr potensialı və s. kimi məsələlərin həll olunması məqsədmüvafiq hesab edilir.

3. Damazlıq quşçuluğun inkişaf mexanizmləri

Tənzimləmə sisteminin inkişafı

Inkişaf etmiş ölkələrin hamısında kənd təsərrüfatı sahəsində çalışan mütəxəssislərin, elmi-tədqiqat müəssisələrinin, seleksiya və süni mayalama mərkəzlərinin, assosiasiyaların, həmçinin digər əlaqədar təşkilatların uzunmüddətli gərgin əməyi və səyi nəticəsində möhkəm damazlıq sistemi formalaşmışdır və hər bir ölkənin qanunvericilik aktlarına müvafiq olaraq fəaliyyət göstərir.

Bizim ölkəmizdə quşçuluq da daxil olmaqla heyvandarlıqda damazlıq işinin təşkili və idarə edilməsinin hüquqi və iqtisadi əsaslarını müəyyən edən “Damazlıq heyvandarlıq haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2007-ci il 18 dekabr tarixli 516-IIIQ nömrəli Qanunu qəbul edilmiş, müvafiq nəzarət və tənzimləmə mexanizmi yaradılmışdır.

Azərbaycan Respublikasında damazlıq heyvandarlıq və damazlıq işi ilə bağlı dünyada qəbul edilmiş norma və standartların bazasında ilkin hüquqi sənəd və normativlər hazırlanmışdır. Bunun davamı olaraq ölkədə damazlıq işinin, o cümlədən damazlıq quşçuluğun inkişafı üzrə mövcud tənzimləmə sisteminin daha da təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır. Bu istiqamətdə ilk növbədə aşağıdakı məsələlərin həlli məqsədmüvafiqdir:

- *Qarşılıqlı və birgə fəaliyyət göstərən qurumlardan ibarət vahid damazlıq xidmətinin qurulması və bu xidmət çərçivəsində hər bir qurumun fəaliyyət və hesabatlılıq (məsuliyyət) mexanizminin hazırlanması;*
- *Damazlıq quşların və quşçuluq təsərrüfatlarının qeydiyyatı, uçotu və fəaliyyətinin tənzimlənməsi;*
- *Damazlıq quşların dövlət reyestrinin yaradılması, Dövlət Damazlıq Kitablarının və seleksiya-damazlıq proqramlarının hazırlanması;*
- *Cins quşların damazlıq pasportu (şəhadətnaməsi) və damazlıq ehtiyatlarının sertifikatlaşdırılması;*
- *Yerli quş cins və növlərinin tanınması, patentləşdirilməsi, qorunması və s.*

Bunlarla yanaşı, damazlıq quşçuluğun keyfiyyətinə nəzarətin təkmilləşdirilməsinə də ehtiyac vardır. Yerli istehsalçılardan əldə olunan və idxal edilən damazlıq cücə və yumurtaların keyfiyyətinə zəmanəti təmin etmək üçün daxildə və xaricdə mövcud vəziyyət nəzərə alınmaqla risklərin aradan qaldırılmasına imkan verən yeni standart və normativlərin işlənilməsi və geniş tətbiq edilməsi məqsəduyğundur. Eyni zamanda, yüksək normativlərlə idxal məhdudlaşdırılmalı və bu sahəyə nəzarət sistemi təkmilləşdirilməlidir.

Damazlıq quşçuluğa dövlət dəstəyinin genişləndirilməsi

Əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatında damazlıq quşçuluğun inkişaf etdirilməsi (damazlıq quşçuluq təsərrüfatlarının genişləndirilməsi, damazlıq materiallarının yetişdirilməsi və s.) xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyi üçün bu istiqamətdə dövlət tərəfindən müvafiq dəstək tədbirləri həyata keçirilmişdir:

- Yerli quşçuluq müəssisələrinin ədalətsiz idxal şərtlərindən qorunması məqsədilə quş əti, ərzaq yumurtası və damazlıq yumurtanın idxalına tətbiq olunan gömrük rüsumları müvafiq olaraq quş ətinin 1 kiloqramı üçün 1 ABŞ dolları, ərzaq və damazlıq yumurtanın 1000 ədədi üçün 100 ABŞ dolları məbləğində müəyyən edilmişdir [1];
- Yerli quşçuluq müəssisələrinin istehsal xərclərinin azaldılması məqsədilə quşçuluq üçün avadanlıqların, həmçinin birgünlük damazlıq cücələrin idxalı gömrük rüsumundan azad edilmişdir [2; 3];
- Quş ətinin satışı, quşçuluq üçün avadanlıqların idxalı və satışı, quşçuluqda istifadə olunan baytarlıq preparatlarının idxalı əlavə dəyər vergisindən azad edilmişdir [5];
- Sahibkarlığın İnkişafı Fondu tərəfindən damazlıq yumurta istehsal edən 7 damazlıq-quşçuluq təsərrüfatının qurulması üzrə investisiya layihələrinin güzəştli şərtlərlə maliyyələşdirilməsi həyata keçirilmişdir.

Göründüyü kimi, damazlıq quşçuluq daim dövlətin diqqət mərkəzində olmaqla sahənin inkişafı üçün lazımı tədbirlər həyata keçirilir. Lakin damazlıq sahəsində fəaliyyət göstərən yerli istehsalçıların problemləri və təklifləri, dünyada baş verən global dəyişikliklər və yeni çağırışlar nəzərə alınmaqla fərdi sahibkarların stimullaşdırılması, quşçuluq sahəsində innovativ texnologiyaların daha çevikliklə tətbiq edilməsi, daxili bazarın qorunması və s. zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün dövlət dəstəyinin daha da genişləndirilməsinə ehtiyac vardır. Bu istiqamətdə aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədmüvafiqdir:

Maliyyə dəstəyi:

- Xaricdən idxal edilən birgünlük cücələrin məhsula düşənə qədər yetişdirildiyi müddətdə sahibkarlara maliyyə dəstəyinin göstərilməsi;
- Damazlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq istəyən fərdi sahibkarların fəaliyyətinin stimullaşdırılması.

Sığorta ilə bağlı dəstək:

- Damazlıq quşçuluq subyektlərinin güzəştli sığorta proqramına daxil edilməsi.

Rüsumla bağlı dəstək:

- Çəkisi 185 qramdan çox olmayan ana və əcdad cinsi xətti ilə çoxalan damazlıq cücələr üzrə gömrük rüsumundan azadolma müddətinin daha 3 il uzadılması.

Dünya təcrübəsində olduğu kimi, Azərbaycanda da fərdi təsərrüfatlar damazlıq quş yetişdirilməsi ilə məşğul ola bilərlər. Artıq bu sahədə kiçikhəcmli quşçuluq müəssisələri tərəfindən ilk addımlar atılmışdır.

İnkişaf etmiş ölkələrdə fərdi damazlıq təsərrüfatları genetik materialın seçilməsi, seleksiya-damazlıq proqramlarının və yem rasionlarının hazırlanması və digər məsələlərdə ixtisaslaşmış konsaltinq (məsləhət) mərkəzlərinin xidmətindən istifadə edirlər, əks təqdirdə belə təsərrüfatların fəaliyyət göstərməsi qeyri-mümkündür, çünki onların elmi və maddi-texniki bazası məhduddur.

Bu sahədə dövlət tərəfindən müxtəlif stimullaşdırıcı tədbirlərin həyata keçirilməsi yerli istehsalçılarda damazlıq sahəsinə marağın artmasına, ölkədə quş əti və ət məhsulları, həmçinin yumurta istehsalının həcmünün yüksəlməsinə, əhalinin yüksəkkeyfiyyətli, ucuz və sağlam quşçuluq məhsullarına olan tələbatının tamamilə yerli istehsal hesabına ödənilməsinə, ixrac potensialının yaranması və quşçuluq sənayesinin idxaldan asılılığının aradan qaldırılmasına təkan verəcəkdir.

Nəticə

Beləliklə, ölkənin quş əti və yumurtaya olan tələbatının davamlı ödənilməsi, yerli istehsalın idxaldan asılılığının azaldılması, quşçuluq sahəsində fəaliyyət göstərən fermerlərin bu sahəyə marağının və quşların məhsuldarlıq göstəricilərinin artırılması, quş məhsullarının ixrac potensialının yaradılması və digər məsələlərin həllində damazlıq quşçuluğun inkişafı əhəmiyyətli rol oynayır.

Damazlıq quşçuluğun zəruri tələblər səviyyəsində inkişafına nail olunması bu sahədə istehsal bazasının genişləndirilməsi ilə yanaşı tənzimləmə və stimullaşdırma mexanizmlərinin ardıcıl yeniləşdirilməsi ilə bağlıdır.

Azərbaycan Respublikasında heyvandarlıqda damazlıq işinin təşkili üzrə yaradılmış normativ hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır. Ölkədə damazlıq işinin strukturu, damazlıq işinə məsul olan əlaqədar qurumların fəaliyyət mexanizminin təkmilləşdirilməsi və bunların nəticəsində müasir çağırışlara cavab verən yeni və daha çevik mexanizm və strukturların yaradılması, onların fəaliyyətinin dünya təcrübəsinə müvafiq olaraq qurulması mümkündür. Eyni zamanda, quşçuluqda damazlıq işlərinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, məhsuldarlığın və keyfiyyətin artırılmasına yönəldilmiş məqsədli elmi tədqiqat işlərinin genişləndirilməsi zəruridir.

Yuxarıda qeyd edilənləri nəzərə alaraq belə qənaətə gəlmək olar ki, inkişaf etmiş ölkələrdən birinin (Fransa, Almaniya, Türkiyə, İsrail və s.) mövcud modelindən istifadə etməklə quşçuluq sahəsində yeni, müasir və global çağırışlara cavab vermək iqtidarında olan damazlıq sisteminin daha da təkmilləşdirilməsi, stimullaşdırıcı tədbirlərin genişləndirilməsi məqsədmüvafiq hesab edilir.

Ədəbiyyat

1. “Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi fəaliyyətin mal nomenklaturası, idxal gömrük rüsumlarının dərəcələri və ixrac gömrük rüsumlarının dərəcələrində dəyişikliklər edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı. 7 noyabr 2018-ci il, № 476.
2. “Azərbaycan Respublikasında ixrac-idخال əməliyyatları üzrə gömrük rüsumlarının dərəcələri haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1998-ci il 22 aprel tarixli 91 nömrəli qərarında dəyişiklik edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı. Bakı şəhəri, 24 avqust 2017-ci il, № 337.
3. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin “Qeyri-neft sektorunda istehsalın təşviqi məqsədi ilə idxal gömrük rüsumlarından azad olunan malların xarici iqtisadi fəaliyyətin mal nomenklaturası (XİFMN) üzrə siyahısı”. Bakı şəhəri, 24 avqust 2017-ci il, № 337.

4. “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramının təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, Bakı şəhəri, 25 avqust 2008-ci il, № 3004.
5. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi. 2020: 164.1. 32-ci, 164.1.33-cü və 164.1.37-ci maddələr.
6. ARDSK AKT (2020). Azərbaycanın kənd təsərrüfatı. Statistik məcmuə. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı. 650 s.
7. ARDSK AKT (2019). Azərbaycanın kənd təsərrüfatı. Statistik məcmuə. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı. 642 s.
8. ARDSK AXTƏ (2019). Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələri. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı.
9. Azərbaycan Quşçular Assosiasiyası. Bakı, 2020.
10. Аронов, Э. Л. (2009). Как обеспечить население планеты продовольствием к 2050 г. Техника и оборудование для села, (12), 46-46.
11. Интенсивное разведение сельскохозяйственной птицы. <https://agrovesti.net/lib/tech/poultry-tech/intensivnoe-razvedenie-selskokhozyajstvennoj-ptitsy-2.html>
12. Жилина, И. Ю. (2010). 2010. 02. 057. Как прокормить население мира в 2050 г.-Рим: ФАО, 2009.-30 с.-Режим доступа: http://www.FAO.Org/fileadmin/templates/wfs/docs/synthesis_papers/How_to_feed_the_world_in_2050_ru.Pdf. Социальные и гуманитарные науки: Отечественная и зарубежная литература. Сер. 2, Экономика: Реферативный журнал, (2). <https://cyberleninka.ru/article/n/2010-02-057-kak-prokormit-naselenie-mira-v-2050-g-rim-fao-2009-30-s-rezhim-dostupa-http-www-fao-org-fileadmin-templates-wfs-docs-synthesis-papers>
13. Жиликов, Д. И. (2010). Роль птицеводства в обеспечении продовольственной безопасности страны. Национальные интересы: приоритеты и безопасность, (13). <https://cyberleninka.ru/article/n/rol-ptitsevodstva-v-obespechenii-prodovolstvennoy-bezopasnosti-strany-1/viewer>
14. Михалёва, Е.В., Дьячков, А.Я., Шарафеева, А.С. Технология переработки мяса птицы, яиц и яйцепродуктов. Учебное пособие. Пермь. ИПЦ. «Прокрость» 2016-107с. ISBN978-5-94279-287-9. <https://docplayer.ru/28835199-Tehnologiya-pererabotki-myasa-pticy-yaic-i-yaucseproduktov.html>
15. Мосина, М. (29 января 2015). Птичьи трудности. Альберт Давлеев (UIPDP) о проблемах российских птицеводов. Ж. «Агротехника и технология». <https://www.agroinvestor.ru/technologies/article/18107-ptichi-trudnosti/>
16. Мурсалимов, М. М. (2017). Промышленное птицеводство и его роль в обеспечении продовольственной безопасности региона в современных условиях. Проблемы развития предприятий: теория и практика (pp. 78-85). <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=32668768>
17. Обеспечение населения мира продовольствием в 2050 году. ФАО. Всемирный саммит по продовольственной безопасности. Рим, 16-18 ноября 2009 года. <http://www.fao.org/tempref/docrep/fao/meeting/018/k6021r.pdf>
18. Особенности племенной работы в птицеводстве. http://www.kgau.ru/distance/zif_03/razvedenie-111201/20.html
19. Ройтер, Я. С., Егорова, А. В., Коноплева, А. П., Тяпугин, Е. Е., Шашина, Г. В., Ройтер, Л. М., ... & Щербакова, Н. Г. (2016). Селекционно-племенная работа в птицеводстве.
20. Ткачёв, Г. А. (2013). Государственное регулирование отрасли птицеводства как фактор продовольственной безопасности страны. Транспортное дело России, (3).

file:///C:/Users/User1/DESKTOP-4Q4C225/Downloads/gosudarstvennoe-regulirovanie-otrasli-ptitsevodstva-kak-faktor-prodovolstvennoy-bezopasnosti-strany.pdf

21. Dhaliwal A P S, Shelly M., & Grover J. (2019, October 19). Role of poultry farming for socio-economic development of Punjab farmers. *The Poultry Punch*. Retrieved from: <https://thepoultrypunch.com/2019/10/role-of-poultry-farming-for-socio-economic-development-of-punjab-farmers/>
22. Kusnandar, K., Brazier, F. M., & Kooten, O. V. (2019). Empowering change for sustainable agriculture: the need for participation. *International Journal of Agricultural Sustainability*, 17 (4), 271-286. Retrieved from: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/14735903.2019.1633899>
23. Scanes, C. G., Butler, L. D., & Kidd, M. T. (2020). Reproductive management of poultry. In *Animal Agriculture* (pp. 349-366). Academic Press. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC7153309/>
24. Walser, M., Zembe, Y. & Yount-André. C. Food to offset multiple deprivation. SO WHAT? POLICY BRIEF N° 12. August 2020. CIRAD, 2020. https://www.chaireunesco-adm.com/IMG/pdf/sowhat_12_en_food_to_offset_multiple_deprivation.pdf

Ph.D., E.N. Latifova

Director Adviser, Agricultural Economics Research Center

Factors affecting development of poultry breeding sector in Azerbaijan

Summary

The provision of local population with the high-quality and healthy food products, especially with the animal protein, is one of the main priorities of the Azerbaijani Government. This article analyzes the current situation of the poultry industry in Azerbaijan, especially the breeding poultry sector, legislation, public policy and regulatory mechanisms in this area, the on-going situation with imports and exports, the challenges faced by the industry, factors affecting the sustainable development of poultry in the context of new global challenges. The analyses of the other important issues related to the breeding poultry are also included.

The article also focuses on the problems of local entrepreneurs involved in the poultry breeding, as well as commercial poultry and egg producers, their concerns, opinions and proposals on finding out the solutions or ways to overcome current problems. The issues of the local poultry market, mostly depending on import, increasing the potential of poultry breeding through development of more productive mutual relationship and other important aspects were also analyzed and the appropriate proposals were suggested.

Keywords: *sustainable development, poultry industry, poultry breeding, problems in poultry breeding, development of poultry industry and poultry breeding sectors.*

К.с.н., Э.Н. Лятифова
Советник директора Центра аграрных исследований

**Факторы, влияющие на развитие племенного птицеводства
в Азербайджанской Республике**

Резюме

Поскольку обеспечение населения с качественными и здоровыми продуктами питания, особенно с животными белками, является одним из важных приоритетов Правительства, в этой статье рассматривается текущее состояние птицеводческой отрасли, в особенности область племенного птицеводства в Азербайджане, существующие законодательство, государственная политика и механизмы регулирования в этой сфере, текущая ситуация с импортом и экспортом, проблемы, стоящие перед отраслью, факторы, влияющие на устойчивое развитие птицеводство в контексте новых глобальных вызовов.

В статье рассматриваются проблемы местных предпринимателей, занимающиеся племенным птицеводством, а также коммерческих предприятий по производству куриного мяса и яиц, их взгляды на текущие проблемы и пути их разрешения. Проанализированы некоторые аспекты зависимости внутреннего рынка от импорта, повышение потенциала племенного птицеводства за счет более продуктивного формирования взаимоотношений. Также затронуты другие важные аспекты отрасли и подготовлены соответствующие предложения.

Ключевые слова: *устойчивое развитие, птицеводство, племенное птицеводство, проблемы в области племенного птицеводства, развитие птицеводства и племенное птицеводство.*

UOT: 339.5, 339.54

KORONAVİRUS PANDEMİYASININ KƏND TƏSƏRRÜFATI MƏHSULLARI İXRACINA TƏSİRİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Ramil Zahid oğlu Hüseyn, i.ü.e.d.

İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi
e-mail: ramilzhuseyn@gmail.com

Rəşad Faiq oğlu Hüseynov, i.ü.f.d.

İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi
e-mail: rashad1.huseynov@gmail.com

Xülasə

Yeni növ koronavirus pandemiyasının təsiri nəticəsində Azərbaycanın qeyri-neft ixracı 2019-cu illə müqayisədə 2020-ci ildə faktiki qiymətlərlə 5,3 faiz azalsa da, kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracı sabit qalmışdır. Təhlillər zamanı aydın olur ki, pandemiyanın yaratdığı böhranda kənd təsərrüfatı sektoru dayanıqlılıq göstərmiş və bunun nəticəsində ixracda cüzi də olsa, artım qeydə alınmışdır. Bundan başqa, 2020-ci ildə Azərbaycanın kənd təsərrüfatı ixracı üçün ən böyük təhdidlərdən biri Rusiya bazarından asılılıq olmuşdur. Bu məqalədə koronavirus pandemiyasının yaratdığı böhranın kənd təsərrüfatı məhsulları ixracına təsiri qiymətləndirilir, postpandemiya dövründə ixracın artırılması və şaxələndirilməsi ilə bağlı müvafiq təkliflər verilir.

***Açar sözlər:** koronavirus pandemiyası, kənd təsərrüfatı, meyvə-tərəvəz, rəqabətqabiliyyətli məhsul, ixrac.*

Giriş

Koronavirus (COVID-19) pandemiyasının yaratdığı böhran nəticəsində dünyanın əksər ölkələrinin iqtisadiyyatında olduğu kimi, Azərbaycan iqtisadiyyatında da tənəzzül müşahidə olunmuşdur. 2019-cu illə müqayisədə 2020-ci ildə Ümumi Daxili Məhsul (ÜDM) 4,3 faiz, xarici ticarət dövriyyəsi faktiki qiymətlərlə 26,8 faiz, real ifadədə 21,9 faiz, o cümlədən ixrac faktiki qiymətlərlə 30,6 faiz, real ifadədə 12 faiz azalmışdır. Belə ki, 2020-ci ildə ölkənin xarici ticarət dövriyyəsi 24.2 milyard ABŞ dolları təşkil etmişdir. Ticarət dövriyyəsinin 13.5 milyard dollarını və ya 55,7 faizini ölkədən ixrac olunmuş məhsulların, 1.1 milyard dollarını (44,3 faizini) isə idxal məhsullarının dəyəri təşkil etmişdir (4; 7). 2020-ci ildə qeyri-neft-qaz məhsullarının ixracı əvvəlki illə müqayisədə faktiki qiymətlərlə 5,3 faiz azalmışdır.

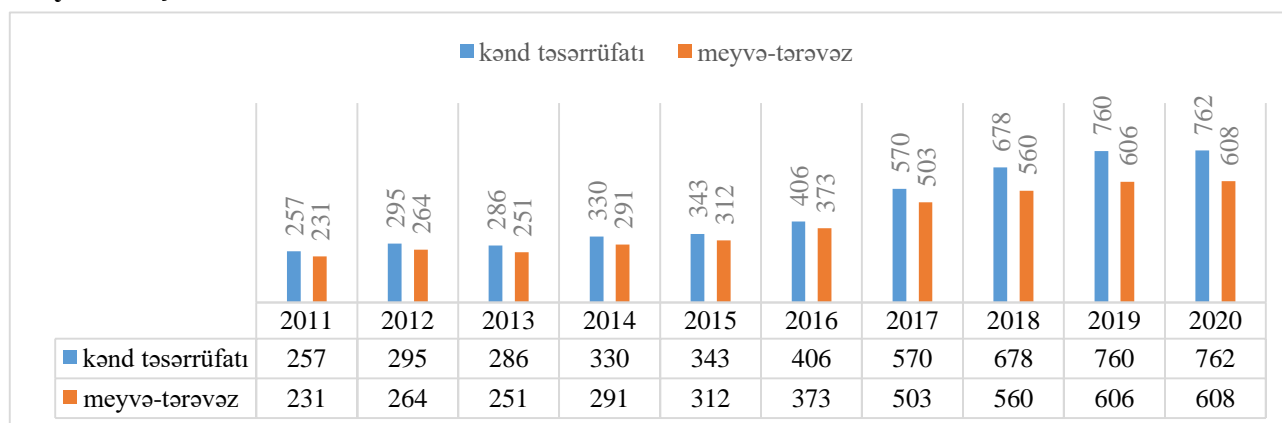
Koronavirus pandemiyası 2020-ci ildə qeyri-neft ixracına mənfi yöndə təsir etsə də, bu müddətə kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracı 0,3 faiz artmışdır (2). Məhz bu məqalədə də koronavirus

pandemiyası şəraitində kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracı təhlil edilir. Müəlliflər deskriptiv statistika və sorğulardan istifadə etməklə təhlillər aparmışlar. Bu istiqamətdə son 10 ilin statistik rəqəmlərinin təhlilini apararaq və eyni zamanda meyvə-tərəvəz ixracatçıları arasında keçirdikləri sorğunun nəticələrindən çıxış edərək koronavirus pandemiyasının Azərbaycanın kənd təsərrüfatı məhsulları ixracına təsirini qiymətləndirmişlər. Xüsusən də məqalədə kənd təsərrüfatı ixracında əsas paya sahib olan pomidor, pambıq mahlıçı, qabığı təmizlənmiş meşə fındığı və xurma ilə bağlı geniş təhlillər aparılmışdır. Həmçinin məqalədə postpandemiya dövründə kənd təsərrüfatı məhsullarının ixrac bazarlarının şaxələndirilməsi ilə bağlı müvafiq təkliflər də verilir.

1. Kənd təsərrüfatı məhsulları ixracının mövcud vəziyyəti

2016-cı ilin 6 dekabr tarixində təsdiqlənən “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi” ixracın artırılması məsələsi ilə bağlı konkret tədbirləri özündə ehtiva edir (1). Yol Xəritəsinin icra edildiyi 2016-2020-ci illər ərzində kənd təsərrüfatında dinamik inkişaf təmin edilmiş, hətta koronavirus pandemiyası zamanı ölkədə ÜDM-nin 4,3 faizlik azalması fonunda kənd təsərrüfatı sektorunda 2 faizlik artım qeydə alınmışdır (4; 7). Həmçinin 2016-cı ildən etibarən ixracın artırılması istiqamətindəki fəaliyyət dərinləşdirilmiş və bu müddətdə kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracı 88 faiz artaraq dəyər ifadəsində 406 milyon ABŞ dollarından 762 milyon ABŞ dollarına çatmışdır. Qeyd edilən müddətdə ixracın artırılmasını stimullaşdırmaq üçün bir sıra kənd təsərrüfatı məhsullarına (nar, xurma və s.) ixrac təşviqi ödənilməyə başlanmışdır. Ümumilikdə “ixrac təşviqinin geri ödənilməsi” mexanizminin tətbiq edildiyi müddət ərzində ixracatçılara 27 milyon manatadək ixrac təşviqi ödənilmişdir (*bu məbləğin 9,6 milyon manatı 2020-ci ildə verilmişdir*) (9; 11). Görülən dövlət dəstəyi təbirləri son illər qeyri-neft ixracının, o cümlədən onun mühüm bir hissəsini təşkil edən kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracının dinamik artmasına xidmət etsə də, 2020-ci ilin əvvəlindən etibarən koronavirus pandemiyasının dünya iqtisadiyyatında yaratdığı böhran Azərbaycanın ixracına təsirsiz ötürməmişdir. 2020-ci ildə Azərbaycandan ixrac olunan kənd təsərrüfatı məhsullarının həcmi 762 milyon ABŞ dolları olmaqla 2011-ci ilə nəzərən 3 dəfə, 2016-cı ilə nəzərən 88 faiz, 2019-cu illə müqayisədə isə 0,3 faiz artmışdır.

Diaqram 1. 2011-2020-ci illərdə kənd təsərrüfatı məhsullarının ixrac dinamikası, milyon ABŞ dolları

Mənbə: (3; 5; 7)

2020-ci il ərzində 2019-cu ilin eyni dövrü ilə müqayisədə kartof ixracı 31,7 faiz, pambıq lifi 13,2 faiz artmış, təzə meyvə ixracı 10,5 faiz, təzə tərəvəz 1,2 faiz, tütün 26,1 faiz, çay 9,9 faiz, təbii üzüm şərabları və üzüm suslosu 57,3 faiz azalmışdır (7).

Qeyd edək ki, Azərbaycanın kənd təsərrüfatı ixracının mühüm hissəsi meyvə-tərəvəzdən ibarətdir. Belə ki, 2020-ci ildə kənd təsərrüfatı ixracının 79,8 faizi meyvə-tərəvəzdən ibarət olmuşdur. Ümumiyyətlə, 2011-ci illə müqayisədə 2020-ci ildə meyvə-tərəvəz ixracı 2,6 dəfə artmışdır. 2020-ci ildə meyvə-tərəvəz ixracı 608 milyon ABŞ dolları təşkil etmiş və qeyri-neft sektoru üzrə ixracda 32,8 faizlik paya sahib olmuşdur. Hazırda heyvandarlıq məhsullarının ixracı az olsa da, işğaldan azad olunmuş ərazilərin təsərrüfat dövrüyyəsinə qaytarılması ilə bu sahədə istehsalın və müvafiq olaraq da ixracın artımını proqnozlaşdırıla bilər.

2. Kənd təsərrüfatı üzrə ixracda əsas payı olan məhsullar

Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarının təhlili göstərir ki, 2020-ci ildə qeyri-neft sektoru üzrə ən çox ixrac olunan 5 məhsuldan 4-ü kənd təsərrüfatı sektoruna aiddir. Belə ki, 2020-ci ildə 201 milyon ABŞ dolları dəyərində pomidor, 132 milyon ABŞ dolları dəyərində pambıq mahlıçı, 114 milyon ABŞ dolları dəyərində qabığı təmizlənmiş meşə fındığı və 92 milyon ABŞ dolları dəyərində xurma ixrac olunmuşdur.

Cədvəl 1. 2020-ci ildə qeyri-neft sektoru üzrə ən çox ixrac edilən mallar*

Malların kodu	Malların adı	Ölçü vahidi	İxrac	
			Miqdarı	Məbləği, min ABŞ dolları
710812	Qızıl	kq	4435,97	205577,52
070200	Tomat, təzə və ya soyudulmuş	ton	187539,38	201353,53
520100	Pambıq lifi, daranmaya məruz qalmamış	ton	97578,15	131930,21
080222	Qabığı təmizlənmiş meşə fındığı	ton	17867,44	113588,07
081070	Xurma, təzə	ton	125771,8	91586,68

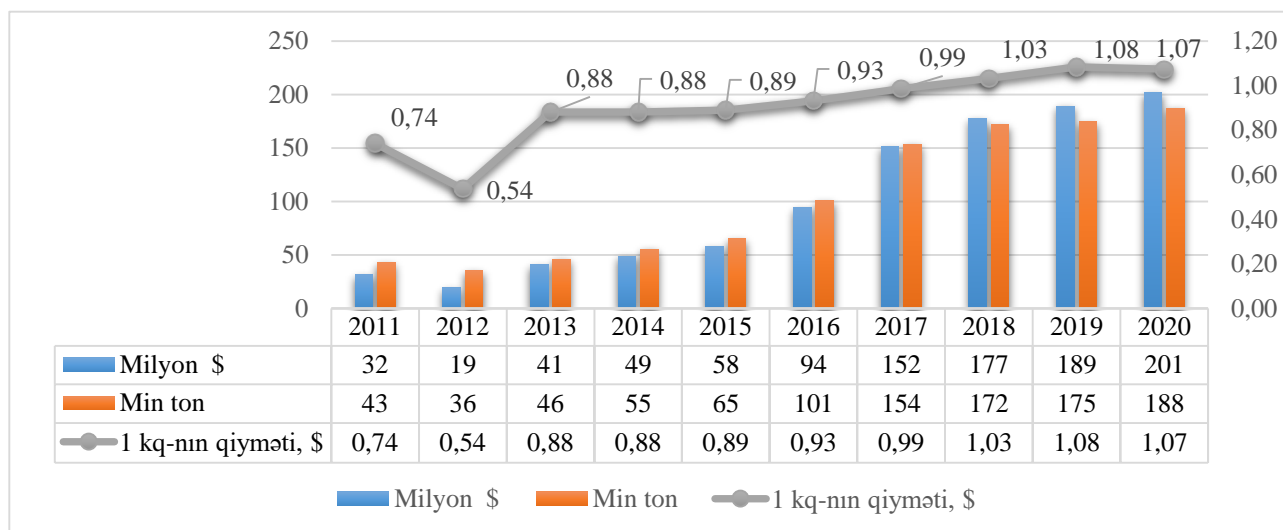
*Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi

2019-cu ildə müqayisədə 2020-ci ildə pomidor ixracı 6,4 faiz, pambıq mahlıçı ixracı 7,8 faiz artmış, qabığı təmizlənmiş meşə fındığı ixracı 8,5 faiz, xurma ixracı 12,5 faiz azalmışdır. 2020-ci ildə sözügedən 4 məhsul Azərbaycanın cəmi kənd təsərrüfatı ixracının 71 faizini təşkil etmişdir.

2.1. Azərbaycandan pomidor ixracının təhlili

Son 10 ildə Azərbaycandan pomidor ixracı dinamik olaraq artmış və ölkəmiz dünya üzrə pomidor ixracatçıları arasında 11-ci yerə qədər yüksəlmişdir(16). Belə ki, 2011-ci ildə Azərbaycandan 32 milyon ABŞ dolları dəyərində pomidor ixrac olunduğu halda, 2020-ci ildə bu ixrac dəyər ifadəsində 6,3 dəfə artaraq 201 milyon ABŞ dollarına çatmışdır(5;7). 2020-ci ildə Azərbaycan tarixində həm həcm, həm də dəyər baxımından ən çox pomidor ixracı reallaşdırılmışdır.

Diaqram 2. 2011-2020-ci illərdə pomidor (HS kodu 070200) ixracı

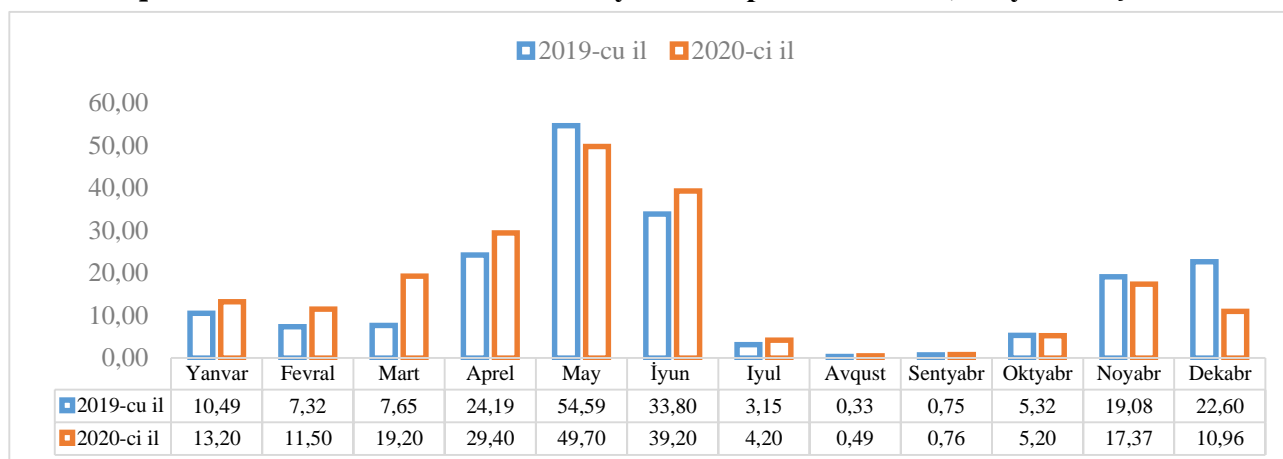

Mənbə: (3; 7; 8)

Araşdırmamız göstərmişdir ki, Azərbaycan pomidoru əsasən Rusiya Federasiyasına ixrac edilir. Belə ki, Azərbaycandan ixrac edilən pomidorun 2015-ci ildə 99,9 faizi, 2016-cı ildə isə 99,7 faizi, 2017-ci ildə də 99,7 faizi, 2018-ci 99,4 faizi, 2019-cu ildə 99,6 faizi və 2020-ci ildə 98 faizi Rusiya bazarlarında realizə olunmuşdur. 2017-ci ildən etibarən Azərbaycan Mərakeş və Çini qabaqlayaraq Rusiyaya pomidor ixrac edən ölkələrin siyahısında liderliyə yüksəlmişdir və sonrakı 3 ildə də mövqeyini qorumuşdur. Yəni 2017-ci ildə Rusiyanın idxal etdiyi pomidorun 27,8 faizi, 2018-ci ildə 28 faizi, 2019-cu ildə 29,7 faizi Azərbaycanın payına düşmüşdür (13).

Burada xüsusi ilə qeyd etmək lazımdır ki, 2020-ci ildə pomidor ixracı həm dəyər, həm də həcm baxımından artmış və Azərbaycan bu sahədə Rusiya bazarında mövqeyini möhkəmlətməmişdir. Ümumiyyətlə, 2020-ci il ərzindəki qeyri-neft ixracının 10,9 faizini, meyvə-tərəvəz ixracının isə 33 faizini pomidor təşkil etmişdir. Pomidor ixracına aylar üzrə nəzər saldıqda isə aydın olur ki, əsas ixracat may və iyun aylarında reallaşdırılır. Aylar üzrə ixracat məlumatları onu göstərir ki, pomidor ixracatında əsas paya istixanalar malikdir. Avqust və sentyabr aylarında isə pomidor ixracı minimum səviyyədə olur.

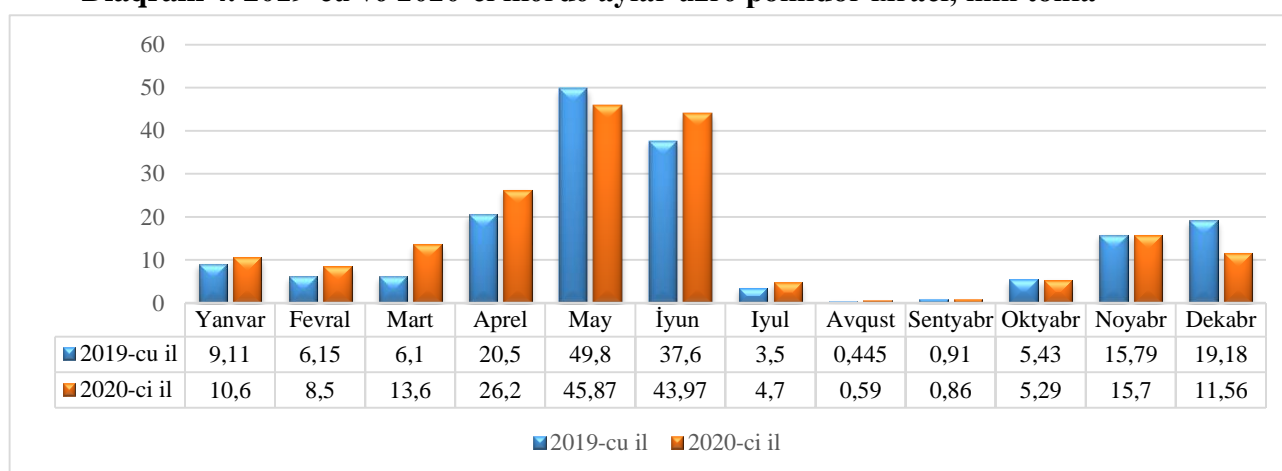
Diaqram 3. 2019-cu və 2020-ci illərdə aylar üzrə pomidor ixracı, milyon ABŞ dolları ilə

Mənbə: (3; 5; 7)

Koronavirus pandemiyasının pomidor ixracına təsirinə gəlincə, qeyd etməliyik ki, 2019-cu illə müqayisədə 2020-ci ilin birinci rübündə pomidor ixracı artmışdır. 2020-ci ilin may ayında 2019-cu ilin müvafiq ayı ilə müqayisədə pomidor ixracında 9 faizlik azalma olsa da, iyun ayında artım müşahidə olunmuşdur. Diaqram 3-dən də görüldüyü kimi, 2020-ci ildə pomidor ixracında ən ciddi azalma dekabr ayında qeydə alınmışdır. Bu zaman pomidor ixracı 2019-cu illə müqayisədə dəyər ifadəsində 51,5 faiz, həcm baxımından 40 faiz azalmışdır. Amma bunun səbəbi koronavirus pandemiyasından qaynaqlanmır. 2020-ci ilin dekabr ayında Rusiya Federasiyasının Baytarlıq və Fitosanitar Nəzarət üzrə Federal Xidmətinin (14) Azərbaycandan pomidor idxalını dayandırması səbəbindən ixracda belə kəskin azalma baş vermişdir.

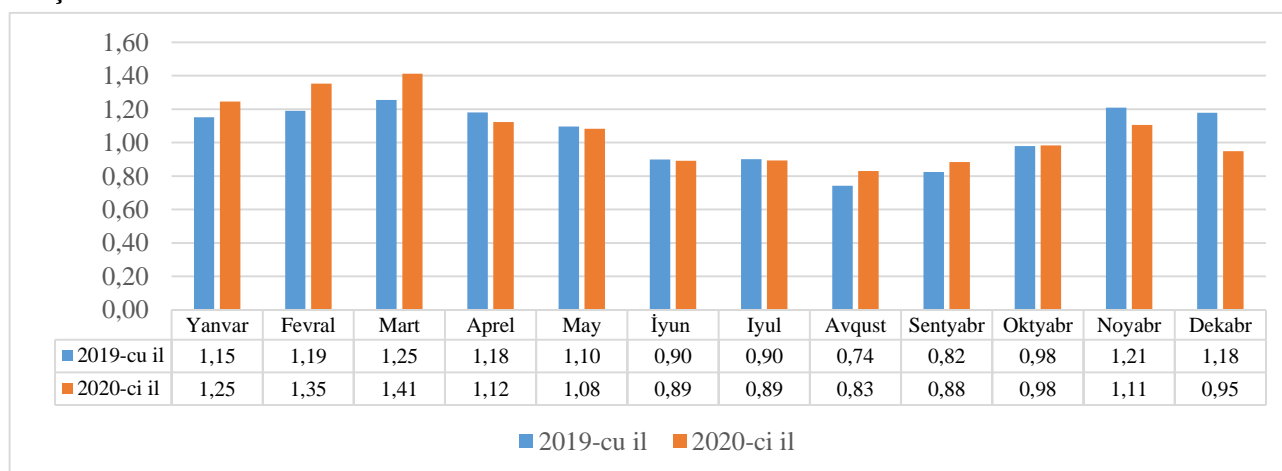
Diaqram 4. 2019-cu və 2020-ci illərdə aylar üzrə pomidor ixracı, min tonla

Mənbə: (7)

Ümumilikdə isə şəkil 4 və şəkil 5-dən görüldüyü kimi 2020-ci ildə pomidor ixracı dəyər baxımından 6,4 faiz, həcm baxımından isə 7,4 faiz artmışdır. Həmçinin 2019-cu il ərzində pomidorun 1 tonunun orta ixrac qiyməti 1084 ABŞ dolları, 2020-ci ildə isə 1074 ABŞ dolları olmuşdur. 2020-ci ildə aylar üzrə isə pomidorun ixrac qiyməti dəyişmişdir.

Diaqram 5. 2019-cu və 2020-ci illərdə aylar üzrə pomidorun 1 kq-nın orta ixrac qiyməti, ABŞ dolları ilə

Mənbə: (7; 8)

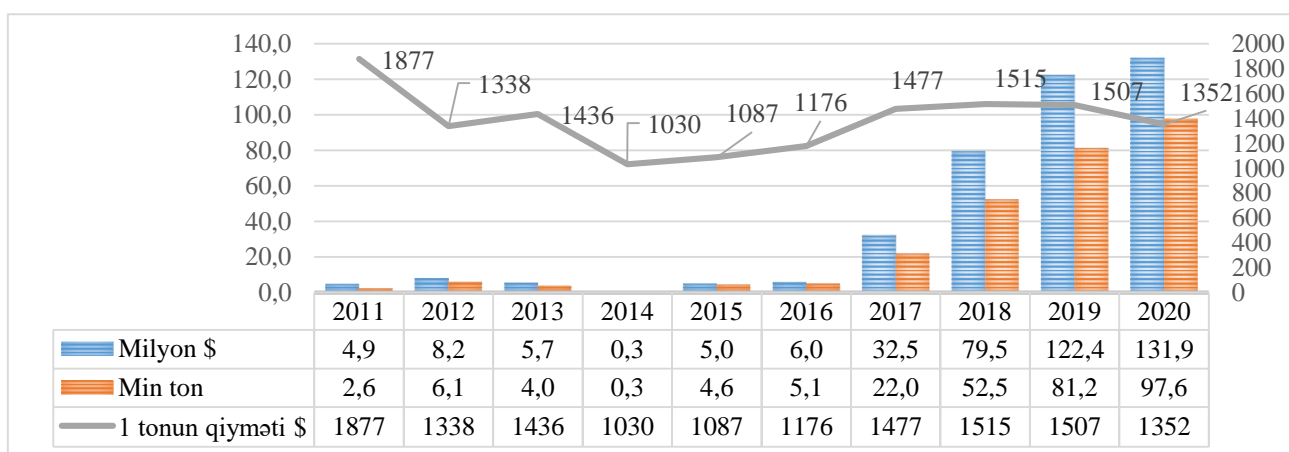
Diaqram 5-dən də göründüyü kimi, 2020-ci ilin ilk 3 ayında Azərbaycandan pomidor 2019-cu illə müqayisədə daha baha qiymətə ixrac olunmuşdur. Xüsusən də 2020-ci ilin mart ayında pomidorun 1 kq-nın orta ixrac qiyməti 1,41 ABŞ dolları təşkil etmişdir. Pandemiyanın təsirinin artdığı aylarda isə pomidorun qiymətində cüzi ucuzlaşma müşahidə edilir.

Rusiyanın Azərbaycandan pomidor idxalına qoyduğu məhdudiyyətlərin təsiri isə böyük olmuşdur. Bu qərar gözlənilməz olduğu üçün Azərbaycan ixracatçılarının yeni bazarlara çıxış imkanları da olmamışdır. Bu məhdudiyyətlər səbəbindən 2020-ci ilin dekabr ayında noyabr ayına nisbətən daxili bazarda “Zirə” pomidorunun qiyməti 47 faiz, “çəhrayı pomidor”un qiyməti isə 39 faiz ucuzlaşmışdır (10). Baxmayaraq ki, Rusiyanın məhdudiyyətlərindən sonra 2020-ci ilin dekabr ayında Azərbaycandan Qazaxıstana pomidor ixracı 10 dəfə artmışdır, hələ də bu ölkəyə ümumi pomidor ixracındakı payı 0,4 faiz olmuşdur. Ümumiyyətlə, 2020-ci ildə Azərbaycanın ixrac etdiyi pomidorun cəmi 0,8 faizi Ukraynaya, 0,4 faizi Qazaxıstana, 0,3 faizi Belarusa və 0,2 faizi Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinə ixrac olunmuşdur.

2.2. Pambıq məhlucu ixracının təhlili

2016-cı ildən etibarən ölkəmizdə pambıqçılığın inkişafının təşviq edilməsi bu sahədə istehsalın və ixracın artmasına səbəb olmuşdur. 2011-ci illə müqayisədə 2020-ci ildə bu məhsulun ixracı dəyər ifadəsində 27 dəfə, 2016-cı illə müqayisədə isə 22 dəfə artmışdır. 2020-ci il ərzində isə 2019-cu illə müqayisədə pambıq məhlucunun ixracı dəyər baxımından 7,8 faiz, həcm baxımından 13,2 faiz artmışdır. Bu artıma baxmayaraq pambıq məhlucunun orta ixrac qiyməti 2019-cu illə müqayisədə 2020-ci ildə 10,3 faiz azalmışdır. Xüsusən də 2020-ci ilin mart, aprel və may aylarında pandemiyanın sürətlə yayılmasına paralel olaraq dünya bazarında pambıq məhlucunun qiyməti də sürətlə ucuzlaşmışdır. Belə ki, 2020-ci ilin yanvar ayında 1 kq pambıq məhlucunun qiyməti 1,76 ABŞ dolları olduğu halda aprel ayına kimi 20 faiz ucuzlaşaraq 1,41 ABŞ dolları olmuşdur (15). Bu isə onu göstərir ki, koronavirus pandemiyasının təsiri pambıq məhlucunun ixrac qiymətlərində özünü büruzə verir.

Diaqram 6. 2011-2020-ci illərdə pambıq məhlucunun (HS kodu 520100) ixrac dinamikası

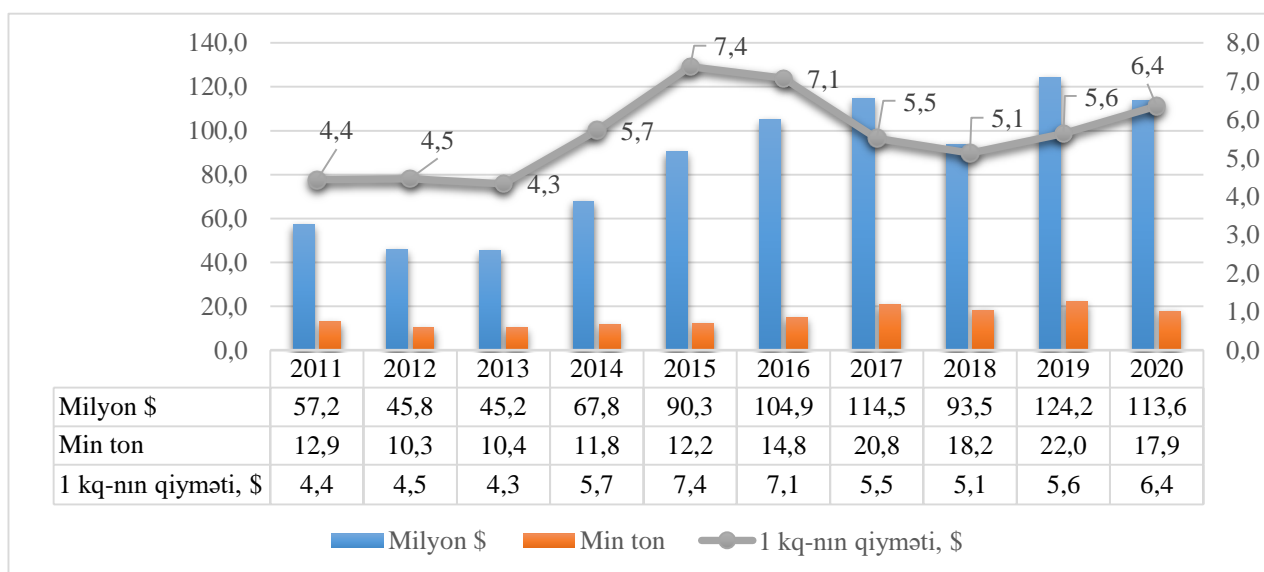
Mənbə: (3; 7; 8)

Yəni 2020-ci ildə pambıq məhlucunun ixracında artım dinamikası qorunsa da, pandemiya bu sahədəki ixracatçıların gəlirinin azalmasına təsir etmişdir. 2020-ci ildə pambıq məhlucu qeyri-neft sektoru üzrə ixracatda 7,1 faizlik paya sahib olmuşdur.

2.3. Qabığı təmizlənmiş meşə fındığı ixracının təhlili

Azərbaycanın qeyri-neft ixracında yer alan digər rəqabətqabiliyyətli kənd təsərrüfatı məhsulu qabığı təmizlənmiş meşə fındığıdır. 2011-ci illə müqayisədə 2020-ci ildə qabığı təmizlənmiş meşə fındığının ixracı dəyər baxımından 99 faiz, həcm baxımından 39 faiz artmışdır. 2020-ci ildə qabığı təmizlənmiş meşə fındığının ixracı qeyri-neft sektoru üzrə ixracatın 6,1 faizinə bərabər olmuşdur.

Diaqram 7. 2011-2020-ci illərdə qabığı təmizlənmiş meşə fındığının (HS kodu 080222) ixrac dinamikası

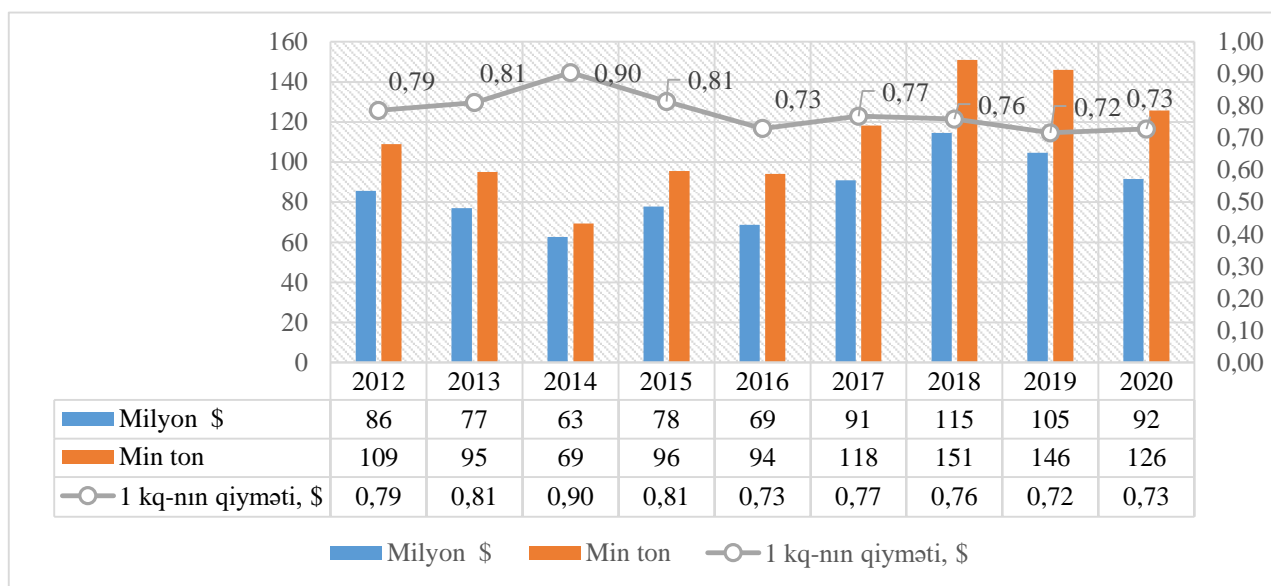
Mənbə: (3; 7; 8)

2020-ci ildə qabığı təmizlənmiş meşə fındığı ixracı 2019-cu illə müqayisədə dəyər baxımından 9 faiz, həcm baxımından isə 19 faiz azalmışdır (7). Qeyd edək ki, 2019-cu ildə Rusiyaya fındıq ixrac edən ölkələrin siyahısına Azərbaycan başçılıq etmişdir. Rusiyanın idxal etdiyi qabığı təmizlənmiş meşə fındığının 75,7 faizi Azərbaycan mənşəli olmuşdur (13). Azərbaycanın fındıq ixracının 2018-ci ildə 48,4 faizi, 2019-cu ildə 46,6 faizi Rusiyanın payına düşmüşdür. “Trademap”-in məlumatına görə, Azərbaycan Rusiya ilə yanaşı, İtaliyaya, Almaniyaya, Polşa və digər ölkələrə də fındıq ixrac edir. 2019-cu ildə Azərbaycanın fındıq ixracında İtaliyanın payı 26,7 faiz, Almaniyanın payı isə 16,9 faiz olmuşdur (13). Maraqlı nüans isə ondan ibarətdir ki, 2019-cu illə müqayisədə 2020-ci ildə Azərbaycandan ixrac edilən fındığın qiyməti 14 faiz artmışdır. Hazırda qlobal fındıq bazarında Türkiyə 66,6 faizlik payla liderlik etsə də, Azərbaycan da son illər mövqeyini gücləndirərək İtaliyadan sonra üçüncü yerdə qərarlaşmışdır.

2.4. Xurma ixracının təhlili

2020-ci ildə Azərbaycanın qeyri-neft ixracının 4,9 faizini xurma təşkil etmişdir. 2019-cu illə müqayisədə 2020-ci ildə xurma ixracı dəyər baxımından 12 faiz, həcm baxımından 14 faiz azalmışdır. Xarici bazarlarda qiymət rəqabətqabiliyyətliliyinə malik olan Azərbaycan xurmasının ixracı ilə bağlı məlumatlar *Diaqram 8*-də yer almışdır.

Diaqram 8. Azərbaycandan xurma (HS kodu 081070) ixracının dinamikası

Mənbə: (3; 7; 8)

Qeyd edək ki, “Trademap”in məlumatına görə, 2019-cu ildə dünya üzrə xurma ixracında dəyər baxımından Azərbaycanın payı 17,7 faiz olmuş və ilk üçlükdə yer almışdır (13). 2019-cu ildə Azərbaycan Rusiyaya xurma ixrac edən ölkələrin siyahısına liderlik etmişdir. Belə ki, Rusiyanın idxal etdiyi xurmanın 81,7 faizi Azərbaycana məxsus olmuşdur. Azərbaycanın xurma ixracının 2019-cu ildə 91 faizi, 2020-ci ildə isə 93,1 faizi Rusiyanın payına düşmüşdür.

Azərbaycanın ixrac etdiyi xurmanın 1 tonunun orta qiyməti 2019-cu ildə 716, 2020-ci ildə 728 ABŞ dolları təşkil etmişdir.

2.5. Azərbaycandan digər kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracı

Yuxarıda qeyd edilən məhsullarla yanaşı, 2020-ci ildə digər kənd təsərrüfatı məhsulları da (48,6 milyon ABŞ dolları dəyərində albalı və giləs, 33,8 milyon ABŞ dolları dəyərində kartof, 29,5 milyon ABŞ dolları dəyərində alma, 36,7 milyon ABŞ dolları dəyərində sair təzə meyvələr və s.) ixrac olunmuşdur.

Araşdırmamız göstərir ki, Azərbaycandan albalı və giləs ixracı dəyər baxımından son 10 ildə dinamik olaraq artmışdır. Belə ki, 2011-ci illə müqayisədə 2020-ci ildə albalı və giləs ixracı dəyər baxımından 12,8, həcm baxımından 9,4 dəfə artmışdır. 2019-cu illə müqayisədə isə 2020-ci ildə albalı və giləs ixracı dəyər ifadəsində 15 faiz, həcm baxımından 14 faiz artmışdır (7; 8). 2020-ci ildə Azərbaycandan ixrac olunan albalı və giləsin 99,6 faizi Rusiyaya göndərilmişdir.

Azərbaycan Respublikasından kartof ixracı 2011-ci illə müqayisədə 2020-ci ildə dəyər ifadəsində 14 faiz artsa da, həcm baxımından 11 faiz azalmışdır. 2019-cu illə müqayisədə isə 2020-ci ildə dəyər baxımından 26 faiz, həcm baxımından 32 faiz artmışdır (7). İxrac edilən kartofun qiyməti demək olar ki, sabit qalmışdır. Bu isə onu göstərir ki, pandemiya kartof ixracına təsir göstərməmişdir.

Azərbaycan Respublikasından alma ixracı 2020-ci ildə 2011-ci illə müqayisədə dəyər baxımından 53 faiz, həcm baxımında 55 faiz artmışdır. 2019-cu illə müqayisədə 2020-ci ildə alma ixracatçıları üçün uğurlu keçməmiş, ixrac həm həcm, həm də dəyər baxımından 26 faiz azalmışdır (7).

Amma bu azalmada Rusiya Federasiyasının Baytarlıq və Fitosanitar Nəzarət üzrə Federal Xidmətinin (14) Azərbaycandan alma idxalına tətbiq etdiyi məhdudiyyətlər müstəsna rol oynamışdır. Qeyd edək ki, 2019-cu ildə Azərbaycandan ixrac olunan almanın 92,7 faizi, 2020-ci ildə isə 94 faizi Rusiyaya ixrac edilmişdir. Qarşıdakı müddətdə Rusiya tərəfinin tətbiq etdiyi məhdudiyyətlər alma ixracatçılarında mənfi yöndə təsir göstərmişdir.

Azərbaycan Respublikasından 2020-ci ildə 36,7 milyon ABŞ dolları dəyərində sair meyvələr (nar və s.), 11,9 milyon ABŞ dolları dəyərində tütün xammalı, 8,3 milyon ABŞ dolları dəyərində göndəri, 2,5 milyon ABŞ dolları dəyərində heyvandarlıq məhsulları (ət, süd və qaymaq, yun, təbii bal, yumurta, xam ipək və diri heyvanlar) ixrac olunmuşdur.

3. Postpandemiya dövründə kənd təsərrüfatı ixracının artırılması imkanları

Azərbaycanın qarşıdakı illərdə kənd təsərrüfatı istehsalını və ixracını artırmağa böyük potensialı var. Belə ki, qarşıdakı illərdə işğaldan azad olunan ərazilərin də təsərrüfat dövriyyəsinə cəlb edilməsi ilə kənd təsərrüfatı ixracının artırılması üçün əlavə potensial yaranacaqdır. Xərclər-buraxılış modeli əsasında hesablamalarımız göstərir ki, Qarabağın Azərbaycan iqtisadiyyatına reintegrasiyası ortamüddətli dövərdə kənd təsərrüfatında 10,4 faiz, bütövlükdə qeyri-neft ÜDM-sinin formalaşmasında 5,1 faiz müsbət təsirə malik olacaqdır.

Ümumilikdə təhlillərimiz göstərir ki, koronavirus pandemiyası zamanı kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracı digər sektorlarla müqayisədə daha dayanıqlı olmuşdur. Belə ki, pomidor ixracı ilə bağlı apardığımız araşdırma, hansı ki, DRC modelinə əsaslanır, göstərir ki, Azərbaycanın bu məhsulu Rusiya bazarında rəqabətqabiliyyətlidir. Lakin 2020-ci ilin dekabr ayında baş verənlər bir daha göstərdi ki, pomidor ixracının ancaq Rusiya bazarından asılı olmasının təhlükələrinin də olduğunu nəzərə almalıyıq. Çünki Rusiya hər hansı səbəbdən bu məhsulun öz ərazisinə idxalına məhdudiyyət qoyarsa, Azərbaycanın pomidor ixracatçıları ciddi zərəərə uğraya bilərlər. Pomidorla yanaşı, Rusiya bazarından asılı olan xurma, albalı və gilə ixracatçıları da belə problemlə üzləşə bilərlər. Onun üçün respublikada bu məhsulların emalının dərinləşdirilməsi və ixracının şaxələndirilməsi istiqamətində təxirəsalınmaz tədbirlərin görülməsi vacibdir.

Azərbaycanın ixracında özünəməxsus yer tutan fındıqçılığın inkişafı ilə bağlı son illər konkret addımlar atılır. Qarşıdakı illərdə də yeni salınan fındıq bağlarında daha yüksək məhsuldarlıq olacaqdır və Azərbaycanın fındıq ixracının 2 dəfədən çox artmasına imkan yaranacaqdır. Azərbaycan fındığı 10 il bundan əvvəlki dövrlə müqayisədə keyfiyyəti, qablaşdırılması, həmçinin emal səviyyəsi ilə fərqlənir. Qonşu ölkə olduğu üçün Rusiyaya məhsul ixracı üzrə nəqliyyat xərcləri Avropa ölkələri ilə müqayisədə azdır. Bunun üçün ixracın yarısı bu ölkəyə yönəlir. Lakin onu da nəzərə almalıyıq ki, Rusiya bazarına ixrac sabit deyildir.

Araşdırmamız göstərir ki, qarşıdakı illərdə pambıq mahlıcını ixraca yönəltmək əvəzinə Mingəçevir Sənaye Parkının (6) imkanlarından faydalanaraq ölkə daxilində emal edib, daha çox hazır məhsul ixrac etmək aktuallıq daşıyır.

Təhlillərimiz onu göstərir ki, qarşıdakı illərdə kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracını artırmaq üçün potensial mövcuddur. Azərbaycanın hazırlanmaqda olan uzunmüddətli qeyri-neft ixracı strategiyasında (12) da aqrar sektora aid məhsullar mühüm yer tutacaqdır. Həmçinin postpandemiya dövründə kənd təsərrüfatı məhsullarının emalının dərinləşdirilməsi və ixracının şaxələndirilməsi istiqamətində fəaliyyətlər də gücləndirilməlidir.

Nəticə

Apardığımız araşdırmanın nəticəsində aydın olmuşdur ki, koronavirus pandemiyasının yaratdığı böhran zamanı ixracda ən çox dayanıqlılığı kənd təsərrüfatı məhsulları nümayiş etdirmişdir. 2019-cu illə müqayisədə 2020-ci il ərzində kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracı sabit az da olsa, artım nümayiş etdirmişdir.

Ümumiyyətlə, 2020-ci ildə qeyri-neft sektoru üzrə ən çox ixrac edilən 5 məhsuldan 4-ü (pomidor, pambıq mahlıçı, qabığı təmizlənmiş meşə findığı və xurma) kənd təsərrüfatı məhsulu olmuşdur. 2020-ci ildə Rusiya Federasiyasının Baytarlıq və Fitosanitar Nəzarət üzrə Federal Xidmətinin Azərbaycandan pomidor və alma idxalına tətbiq etdiyi məhdudiyətlər kənd təsərrüfatı ixracına pandemiyadan daha çox ziyan vurmuşdur. Rusiyaya pomidor və alma ixrac edən sahibkarlar arasında apardığımız sorğunun iştirakçıları təkcə 2020-ci ilin dekabr ayında zərərlərini 20 milyon ABŞ dollarından çox dəyərləndirmişlər.

Araşdırmamız göstərir ki, qarşıdakı illərdə ölkədə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı artacaq və böyük ixrac potensialı yaranacaqdır. Amma bu zaman qarşıya çıxan ən ciddi problemlərdən biri kənd təsərrüfatı məhsullarının Rusiya bazarlarından asılılığıdır. Rusiya bazarından asılılığın azaldılması və ixracın şaxələndirilməsi istiqamətində işlər sürətləndirilməlidir. Burada mühüm bir məqamı da nəzərə alaq ki, proqnozlara görə, növbəti 5 ildə Rusiyada tərəvəz istehsalı artacaq və bu ölkənin bazarında idxal olunan tərəvəzin payı 16 faizdən 10 faizə enəcək. Bu isə öz növbəsində Azərbaycan ixracatçılarında təsir edə bilər. Bunları nəzərə alaraq ölkədə istehsal edilən kənd təsərrüfatı məhsullarının global dəyər zəncirlərinə inteqrasiyası istiqamətində də işlərin görülməsi məqsədəuyğun hesab edilir.

Yekunda qeyd edək ki, xərclər-buraxılış modeli əsasında hesablamalarımız göstərir ki, Qarabağın Azərbaycan iqtisadiyyatına reinteqrasiyası ortamüddətli dönmədə kənd təsərrüfatında 10 faizdən yuxarı artıma səbəb olacaq və bu da öz növbəsində ölkənin ixrac potensialını genişləndirəcəkdir. Onun üçün də qarşıdakı müddətdə kənd təsərrüfatı məhsullarının emalının dərinləşdirilməsi və ixracının şaxələndirilməsi, xüsusən Avropa İttifaqı və Körfəz ölkələrinin bazarlarına çıxış istiqamətində tədbirlər genişləndirilməli və uzunmüddətli qeyri-neft ixracı strategiyasında bu nüanslar nəzərə alınmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi. /Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir/- <http://www.president.az/articles/22110>
2. Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzi. “Kənd təsərrüfatı”. Aylıq İnformasiya Bülleteni. № 12 Dekabr 2020. <https://atm.gov.az/pdf/bulleten-yanvar-dekabr-2020-az714.pdf?v=41>
3. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Azərbaycanın xarici ticarəti. Statistik məcmuə. Bakı 2020, 220 s.
4. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Sosial, iqtisadi inkişaf. Yanvar-dekabr 2020. Bakı, 2021, 186 s.
5. Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsi. Azərbaycan Respublikası Xarici Ticarətinin Gömrük Statistikası. Bakı (01.01.2020 - 31.12.2020). https://customs.gov.az/modules/pdf/pdf/93/FILE_E7B3B9-B46FB9-AA0331-12CB1C-A0451C-E46BD4.pdf

İnternet mənbələri:

6. Azərbaycan Prezidentinin rəsmi internet səhifəsi /- <https://president.az/articles/21140>
7. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi/- <https://www.stat.gov.az/source/trade/>
8. Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsi/- <http://customs.gov.az/az/faydali/gomruk-statistikasi/>
9. Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi /- <http://economy.gov.az>
10. Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin Kənd Təsərrüfatı Məhsullarının Qiymət Məlumat Bazası /- <http://aqrarbazar.az/>
11. Azərbaycanda İxracın və İnvestisiyaların Təşviqi Fondu (AZPROMO) /- <http://azpromo.az/news/view/azpromo-da-2020-ci-ilin-yekunlarına-dair-onlayn-brifinq-kecirilib>
12. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəfiliyi ilə keçirilən 2019-cu ilin yekunlarına həsr olunmuş müşavirədən irəli gələn tapşırıqların icrasının təmin edilməsi üzrə Tədbirlər Planı. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2020-ci il 16 yanvar tarixli 15s nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir /- <https://nk.gov.az/az/document/4240/>
13. Trade Map - Trade statistics for international business development/ www.trademap.org
14. Россельхознадзор - федеральная служба по ветеринарному и фитосанитарному надзору /- <https://fsvps.gov.ru/>
15. IMF Primary Commodity Prices /- <https://www.imf.org/en/Research/commodity-prices>
16. World's Top Exports /- <http://www.worldstopexports.com/tomatoes-exports-country/>

Dr., R.Z. Huseyn, Ph.D., R.F. Huseynov

Center for Analysis of Economic Reforms and Communication

Assessing the impact of the coronavirus pandemic on agricultural export

Summary

As a result of the coronavirus pandemic, Azerbaijan's non-oil exports decreased by 5.3 percent in 2020 compared to 2019, but surprisingly agricultural exports remained stable. The analysis revealed that the agricultural sector was resilient during the crisis caused by the pandemic, and there was a slight increase in export of agricultural products. One of the biggest threats to Azerbaijan's agricultural export by 2020 was its highly dependence on the Russian market. In this article, the authors assess the impact of the crisis caused by the coronavirus pandemic on agricultural exports and make relevant proposals to increase and diversify exports in the post-pandemic period.

Keywords: *coronavirus pandemic, agriculture, fruits and vegetables, competitive products, exports.*

Д.э.н. Р.З. Гусейн, Д.ф.э.н., Р.Ф. Гусейнов
Центр анализа экономических реформ и коммуникации

Оценка степени влияния пандемии коронавируса на экспорт сельскохозяйственной продукции

Резюме

Несмотря на то, что в результате пандемии коронавируса в 2020 году по сравнению с 2019 годом не нефтяной экспорт Азербайджана снизился на 5,3 процента, экспорт сельскохозяйственной продукции оставался неизменным.

Анализ показал, что во время кризиса, вызванного пандемией, аграрный сектор продемонстрировал устойчивость и в результате этого наблюдался пусть даже совсем небольшой, но рост экспорта сельхозпродукции. Кроме того, в 2020 году одной из самых больших угроз для сельскохозяйственного экспорта Азербайджана была его высокая зависимость от российского рынка.

В данной статье авторы оценивают влияние кризиса, вызванного пандемией коронавируса, на экспорт сельскохозяйственной продукции и вносят соответствующие предложения по увеличению и диверсификации экспорта в постпандемический период.

Ключевые слова: *пандемия коронавируса, сельское хозяйство, фрукты и овощи, конкурентоспособная продукция, экспорт.*

UOT: 338.43, 349.422.2, 631.172

YANACAQ AMİLİNİN FERMER TƏSƏRRÜFATLARININ SƏMƏRƏLİLİYİNƏ TƏSİRİ

Rafiz Sədi oğlu İsmayılı

*Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzinin doktorantı
e-mail: ismayilli.rafiz@mail.ru*

Sədi Qurban oğlu İsmayilov, t.ü.f.d.

*Beyləqan RAEİM-in direktor müavini
e-mail: ismailov.sedi@mail.ru*

Xülasə

Məqalədə hazırki dövrdə aqrar sahədə fərdi sahibkar və ailə-kəndli təsərrüfatlarında əkin sahələrinin forma və ölçülərinin xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla texnikadan istifadə şəraitinin xüsusiyyətləri açıqlanır. Eyni zamanda, həmin şəraitdə maşın-traktor aqreqatlarından istifadənin yanacaq sərfinin həcmi və səviyyəsinə təsirinə dair texniki-iqtisadi dəyərləndirmələr aparılır. Yanacağın daha səmərəli istifadəsini təmin etməklə istehsalın səmərəlilik göstəricilərinin yaxşılaşdırılması məqsədilə torpaqların konsolidasiyasının həyata keçirilməsinin məqsədəuyğun olduğu göstərilir.

***Açar sözlər:** yanacaq sərfi, ailə-kəndli təsərrüfatı, fərdi sahibkar təsərrüfatı, optimal ölçülü əkin sahəsi, kənd təsərrüfatı kooperativləri.*

Giriş

Kənd təsərrüfatı yanacaq istehlakına görə iqtisadiyyatın sahələri arasında əsas yerlərdən birini tutur. Ölkəmizin enerji balansının məlumatlarına əsasən, 2019-cu ildə neft məhsullarının ümumi istehlakının 7.1%-i, o cümlədən dizel yanacağının 22.4%-i kənd təsərrüfatı, balıqçılıq və meşə təsərrüfatının payına düşüb (2). Eyni zamanda, yanacaq sərfi ilə bağlı xərclər aqrar sahədə istehsal olunan məhsullara çəkilən məsrəflərin əhəmiyyətli hissəsini təşkil edir. Bitkiçilik məhsullarının maya dəyərində yanacaq və sürtkü yağlarının xüsusi çəkisi nisbətən daha yüksəkdir.

Qeyd edilənlərlə əlaqədar yanacaq istehlakı ilə bağlı xərclərin səviyyəsi aqrar sahədə təsərrüfatların iqtisadi səmərəlilik göstəricilərinə də əhəmiyyətli təsir edir. Bu baxımdan təsərrüfatlarda yanacaq sərfinin əlverişli həcmnin formalaşdırılması aktual vəzifəyə çevrilir.

Məqalədə müasir şəraitdə ölkəmizdə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalında önəmli rola malik olan fərdi sahibkar təsərrüfatları və ailə-kəndli təsərrüfatlarında (fermer təsərrüfatlarında) yanacaq amilinin istehsalın səmərəliliyinə təsiri və bu sahədə müsbət irəliləyişlərə yol açacaq struktur dəyişiklikləri ilə bağlı məsələlərə baxılır.

Fermer təsərrüfatlarında texnikadan istifadə şəraiti

Ölkəmizdə aparılan aqrar islahatlar nəticəsində çoxlu sayda xırda təsərrüfatların yaranması, fermerlərin istehsal istiqamətləri üzrə sərbəst qərar qəbul etməsi bütünlükdə kənd təsərrüfatının yerləşməsi və ixtisaslaşmasında ciddi dəyişikliklərə gətirib çıxarmışdır. Bundan başqa, istehsal vasitələrinin əldə edilməsi və məhsulun satışında da yeni iqtisadi münasibətlər meydana gəlmişdir.

Kənd təsərrüfatı siyahıyaalınmasının məlumatlarına əsasən, təsərrüfatların 89.9 faizində istifadədə olan torpaqların sahəsi 3 hektardan az olmuşdur. Bununla yanaşı, həm də nəzərə almaq lazımdır ki, ölkə üzrə fermer təsərrüfatlarının 75.8 faizində istifadədə olunan torpaq sahələri 2 və daha çox ayrıca ərazidə yerləşmişdir (4).

Xüsusi araşdırmalar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, ölkədə fəaliyyət göstərmiş olan ümumi ailə-kəndli təsərrüfatlarının 80 faizindən çoxunun ölçüləri yaşayış minimumu meyarına uyğunluq baxımından tələb olunandan kiçikdir. Kənd yerlərində ailənin yaşayış minimumuna uyğun gəlirlərini tam təmin etmək üçün ailə-kəndli təsərrüfatının ölçüsü 3.5 hektardan yuxarı olmalıdır. Hazırda kiçikölçülü təsərrüfatlarda torpaq sahəsindən əldə edilən mənfəət ailənin yaşayış minimumuna uyğun gəlirlərini tam təmin etmir (7).

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, torpaq islahatı zamanı irihəcmli təsərrüfatların bölünərək kiçik ailə-kəndli təsərrüfatlarının yaradılması mexaniki becərmə baxımından müəyyən problemlər doğurmuşdur və bu, ölkənin maşın-traktor parkından da yan keçməmişdir. Belə ki, müxtəlif maşın-alətlərlə aqreqatlaşdırılan energetika vasitələrinin dartı gücü ilə becərilən əkin sahələrinin forma və ölçüləri arasındakı optimal asılılıqlar təmin olunmur. Kiçikölçülü və bir-birindən aralı yerləşən əkin sahələrində güclü energetika vasitələrindən istifadənin səmərəlilik göstəriciləri aşağı düşür.

Məlum olduğu kimi, kənd təsərrüfatında istifadə olunan texnikanın səmərəliliyini onun kapital və istismar xərcləri təyin edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, istismar xərclərinin böyük bir hissəsi yanacağa sərf edilən xərclərdir.

Əkin sahələrinin ölçüləri və onların bir-birindən uzaqlığı təkcə traktorla aqreqatlaşdırılan maşın-alətlərin iqtisadi göstəricilərinə deyil, həm də yığım-nəqliyyat kompleksinin də göstəricilərinə əsaslı təsir göstərir. Ona görə də mövcud energetika vasitələrinin yeni yaradılan fərdi sahibkar və ailə-kəndli təsərrüfatlarının sahələrinin becərməsində yanacaq sərfinin səmərəli səviyyəsinin təmin olunması ilə bağlı müəyyən çətinliklər yaranıb.

Çünki hazırki şəraitdə maşın-traktor aqreqatlarının boşuna gedişlərinin sayı xeyli artmış olur. Məsələn, məlumdur ki, 100 hektar sahəni traktora qoşulmuş ПН-4-35 markalı kotanla şumlayarkən bu aqreqat 800 km-ə yaxın ümumi yol qət edir. Mexaniki yolla becərmə üçün yaxşı hazırlanmış torpaq sahələrində belə gedişin 8-12%-i, qeyri-optimal formalı və ölçülü sahələrdə isə 40%-ə yaxını boş hərəkətlərə sərf olunur. Bu isə öz növbəsində texnikanın məhsuldarlığının aşağı düşməsinə, aqreqatın faydalı iş əmsalının azalmasına, əlavə yanacaq sərfinə və xərclərin səviyyəsinin yüksəlməsinə səbəb olur.

Bu baxımdan, yeni yaradılmış müxtəlif fermer təsərrüfatlarının eyni aqrotexniki işlər üçün ayrılmış sahələrinin forma və ölçülərinin analizi göstərir ki, belə sahələrin hər iki göstəriciləri, yəni forma və ölçüləri optimal qiymətdən fərqlidir. Bu tipli sahələrin ölçüləri hal-hazırda istismar edilən maşın-traktor aqreqatları üçün optimal ölçülü sahələrdən təqribən 2,5-3 dəfə azdır. Ona görə də burada istifadə edilən texnika belə şəraitdə uyğun surətdə daha çox dəyişən keçid rejimlərində işləyir. Odur ki, belə vəziyyət texnikanın sabit rejimdə işləmə vaxtını xeyli azaldır. Bu isə öz növbəsində həmin sahələrdə maşın-traktor aqreqatlarının optimal rejimdə işləmə müddətini azaltmaqla mühərrikin effektiv gücünə və traktorun qarmağındakı gücə sərf olunan xüsusi yanacağın miqdarını artırır.

Yanacaq sərfinin texniki-iqtisadi qiymətləndirilməsi

Məlumdur ki, bir hektar görülmüş işə tələb olunan yanacağın miqdarı aşağıdakı kimi təyin edilir:

$$G = \frac{K_M \cdot g_{kp}}{27} (1 + R\tau) \quad (1)$$

burada,

g_{kp} - traktorun qarmağındakı gücə sərf olunan xüsusi yanacağın miqdarı;

K_M - işçi orqanın vahid eninə düşən xüsusi müqavimət;

$R\tau$ - yanacaq sərfinin artma əmsalıdır.

Traktorun qarmağındakı gücə sərf olunan xüsusi yanacağın miqdarı öz növbəsində mühərrikin effektiv gücünə sərf olunan xüsusi yanacağın miqdarı və transmissiyanın faydalı iş əmsalı ilə təyin olunur. Bu göstərici özlüyündə mühərrikin səmərəli işləməsini təyin edir. Çünki, mühərrik optimal rejimdən az və ya artıq yüklənsə, bu göstəricinin qiyməti artır və uyğun olaraq bilavasitə aqrotexniki işə sərf olunan yanacağın miqdarı da artır.

Nəticədə, ümumiyyətlə, maşın-traktor aqreqatının vahid işə sərf etdiyi yanacağın miqdarı artır. Kiçik ölçülü təsərrüfatlarda yanacaq sərfinin artma əmsalı da optimal forma və ölçülü sahələri olan təsərrüfatlara nisbətən xeyli artır. Deyilənləri təhlil etmək üçün bu əmsalın tərkibi ilə tanış olaq.

$$R\tau = \frac{G_x \cdot T_x}{G_p \cdot T_p} + \frac{G_o \cdot T_o}{G_p \cdot T_p} \quad (2)$$

burada,

G_p ; G_x ; G_o - uyğun olaraq maşın-traktor aqreqatının bilavasitə aqrotexniki işə, maşın traktor aqreqatlarının boş hərəkətlərinə və mühərrikin boş işləməsində istifadə olunan yanacaq sərfidir.

T_p ; T_x ; T_o - uyğun olaraq maşın-traktor aqreqatlarının bilavasitə aqrotexniki işə, maşın-traktor aqreqatının boş işləməsinə və mühərrikin boş işləməsinə sərf edilən vaxtlardır.

Bu düsturun təhlili göstərir ki, maşın-traktor aqreqatının və mühərrikin boş işləməsinə sərf etdiyi vaxtlar (T_x ; T_o) nə qədər az olarsa, bir o qədər də yanacaq sərfinin artma əmsalı az olur və maşın-traktor aqreqatlarının səmərəliliyi uyğun olaraq artır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda deyilən boş işləmə vaxtlarının qiyməti əksər fermer təsərrüfatları üçün optimal formalı və ölçülü torpaq sahəsi olan təsərrüfatlarda sərf edilən belə vaxtlardan artıq olur. Bu isə həmin sahələrdə aqrotexniki işləri apararkən maşın-traktor aqreqatlarının göstərilən qədər tez-tez sahədən çıxıb manevr edərək yenidən sahəyə girməsinə gətirir. Beləliklə, maşın-traktor aqreqatlarının bu tipli fermer təsərrüfatlarında boş işləməyə sərf etdiyi vaxtı (T_x) uyğun surətdə artırır. Eyni zamanda, belə sahələrdə maşın-traktor aqreqatlarının manevr hərəkətlərinin sayı çoxaldığı üçün onların

mühərrikinin boş işləmə vaxtı da (T_0) artır. Çünki əsasən mühərrikin boş işləmə vaxtı onun dəyişən rejimdə işləmə vaxtı, yəni maneərlər zamanı baş verir. Beləliklə, mühərrikin də boş işləmə vaxtlarını maneərlərin sayına mütənasib götürsək, onların da 2,5-3 dəfə artmasını qeyd edə bilərik.

Bundan əlavə, böyük ölçülü təsərrüfatlardan fərqli olaraq ayrı-ayrı fermer təsərrüfatlarının istifadəsində olan əkin sahələri bir-birindən uzaq məsafələrdə yerləşir. Bu da öz növbəsində texnikanın bir sahədən digər sahəyə getməsi üçün itirdiyi vaxtı artırmaqla, həm maşın-traktor aqreqlarının, həm də mühərrikin boş işləməyə sərf etdiyi vaxtı xeyli artırır. Aydınır ki, bu da öz növbəsində ümumiyyətlə yanacaq boş işlərə sərfini artırır. Beləliklə, fermer təsərrüfatları üçün yanacaq artma əmsalını təyin edən 2-ci düsturda yalnız maşın-traktor aqreqlarının və mühərrikin boş işləmə vaxtlarının artmalarını nəzərə alıb qalan göstəriciləri sabit saxlasaq, bu əmsalın necə artmasını təyin edə bilərik. Qeyd etdiyimiz kimi, fermer təsərrüfatları üçün:

$$T_x^l = (2,5-3)T$$

$$T_0^l = (2,5-3)T_0$$

götürülə bilər. Deməli, belə təsərrüfatlar üçün:

$$R \frac{l}{\tau} = \frac{G_x \cdot T_x^l}{G_p \cdot T_p} + \frac{G_0 \cdot T_0^l}{G_p \cdot T_p} = 2,5-3 \left(\frac{G_x \cdot T_x}{G_p \cdot T_p} + \frac{G_x \cdot T_0}{G_p \cdot T_p} \right) \text{ və ya } R \frac{l}{\tau} = (2,5-3) \cdot R\tau$$

Əslində belə təsərrüfatlarda yanacaq sərfinin artma əmsalı bundan da çoxdur. Optimal ölçülü sahələr üçün bu əmsalın qiyməti $R\tau = 0,03 - 0,08$ hüdudlarında olur. Ancaq kiçikölçülü fermer təsərrüfatlarında bu əmsalın qiyməti 2,5-3 dəfə artdığından $R \frac{l}{\tau} = 0,09-0,24$ -ə qədər yüksəlir. Beləliklə, qeyd etmək olar ki, belə təsərrüfatlarda texnikanın istifadə etdiyi yanacağın 9%-dən 24%-ə qədəri boş hərəkətlərə sərf olunur. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, fermer təsərrüfatlarının sahələrinin forma və ölçüləri istifadə edilən texnika üçün optimal forma və ölçülərdən xeyli fərqləndiyinə görə onlar bu tipli sahələrdə aqrotexniki iş aparın zaman səmərəli rejimdə işləmə imkanlarından məhrum olurlar. Bu isə onun qarmağındakı gücə sərf olunan xüsusi yanacağın miqdarını xeyli artırır və nəticədə bilavasitə əsas aqrotexniki işə sərf olunan yanacağın miqdarı da artır.

Deyilənləri ümumiləşdirərək qeyd etmək olar ki, müxtəlif fermer təsərrüfatlarında əkin üçün istifadə edilən torpaq sahələrinin forma və ölçüləri ilə bağlı maşın-traktor aqreqlarının:

- *aqrotexniki iş aparın rejiminin onların optimal iş rejimindən fərqlənməsi;*
- *maneərlər üçün sərf etdikləri vaxtın artması;*
- *bir sahədən digər sahəyə keçməsi əməliyyatlarını yerinə yetirərkən avtomatik olaraq mühərrikin boş işləmə vaxtının artması yanacaq sərfinin mütləq və nisbi səviyyəsini yüksəldir.*

Göstərilən səbəblərdən ailə-kəndli təsərrüfatlarında və fərdi sahibkar təsərrüfatlarında vahid iş üçün yanacaq sərfi artır ki, bu da öz növbəsində belə təsərrüfatlarda istehsalın səmərəliliyinə mənfi təsir edir.

Nəticə

Ailə-kəndli təsərrüfatlarının və fərdi sahibkar təsərrüfatlarının kiçikölçülü olması, həmin torpaq sahələrində növbəli əkin sistemini yerinə yetirmə, torpağın dincə qoyulması və s. kimi aqrrotexnoloji tədbirlərin həyata keçirilməsi imkanlarını məhdudlaşdırmaqla yanaşı, resursqoruyucu texnologiyaların tətbiq edilməsinə də şərait yaratmır. Bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə fermer təsərrüfatlarında yanacaq sərfini azaltmaq üçün torpaq və resursqoruyucu “no-till” - şumsuz əkin sistemindən, “sıfır becərmə” üsulundan və s. istifadə edilir. Amma belə texnologiyaların tətbiqi də sahələrin ölçüsü kiçik olan hallarda o qədər də səmərə vermir. Bundan əlavə “Aqrolizinq” filiallarının rayonların əlverişli ərazilərində yerləşməsi müəyyən qədər bu problemi qarşılasa da, eyni təsərrüfata aid əkin sahələrinin bir-birindən uzaq məsafədə olması səbəbindən qeyd edilən problemi aradan qaldırma imkanına malik deyildir.

Belə situasiyadan çıxış yollarından ən başlıcası əkin sahələrinin konsolidasiyasıdır. Bu istiqamətdə kənd təsərrüfatı kooperativlərinin yaradılması mühüm rola malikdir. Məlum olduğu kimi, hal-hazırda Avropa ölkələrinin əksəriyyətində fermerlərin təxminən 80 faizi kooperativlərdə birləşməklə kənd təsərrüfatı məhsullarının 70-90 faizini istehsal və emal edirlər.

Ölkəmizdə qeyd edilən istiqamətdə irəliləyişlərin təmin olunmasında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2017-ci il 14 iyul tarixli 3099 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı kooperasiyasının inkişafına dair 2017-2022-ci illər üçün Dövlət Proqramı” ilə müəyyən edilmiş tədbirlərin həyata keçirilməsi mühüm rola malikdir. Dövlət Proqramının məqsədi kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının birgə təsərrüfatçılıq fəaliyyətini təşviq etmək, könüllülük əsasında kənd təsərrüfatı kooperativlərinin təşkilinə əlverişli şərait yaratmaq, kooperativlərin dayanıqlı fəaliyyətini təmin etmək, həmçinin aqrar sahədə kooperasiyanın formalaşmasına və inkişafına dəstək verməkdir (1). Odur ki, Dövlət Proqramında kooperativlərin dövlət tərəfindən dəstəklənməsi, aqrar sektorun rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi, kənd təsərrüfatı kooperasiyası sisteminin inkişaf etdirilməsi, kooperativlərin güzəştli şərtlərlə kreditləşdirilməsinin təmin edilməsi və s. kimi vəzifələr öz əksini tapıb. Bundan əlavə, Dövlət Proqramı çərçivəsində görülən işlər kənd yerlərində birgə təsərrüfatçılıq formalarının inkişafına təkan verməklə yanaşı, kooperativ üzvlərinin gəlirlərinin artmasına, həmin təsərrüfatlara investisiyaların cəlb edilməsinə şərait yaradacaq. Bu da kəndlərdə yaşayan əhəlinin sosial rifah halının yüksəlməsinə, məşğulluq səviyyəsinin artmasına gətirib çıxaracaq.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2017-ci il 14 iyul tarixli 3099 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı kooperasiyasının inkişafına dair 2017-2022-ci illər üçün Dövlət Proqramı”. <http://www.e-qanun.az/framework/36076>
2. Dövlət Statistika Komitəsi, “Azərbaycanın energetikası 2020”. B., 2020.
3. Dövlət Statistika Komitəsi, “Azərbaycanın kənd təsərrüfatı 2020”. Statistik məcmuə. B., 2020.
4. Dövlət Statistika Komitəsi, “2015-ci il kənd təsərrüfatı siyahıyaalınması”. B., 2016.
5. Musayev M.Q. Aqrar sahədə intensiv inkişafın iqtisadi problemləri. Bakı, Nurlar, 2007.
6. Quliyev E.A. Əhəlinin etibarlı ərzaq təminatında kooperasiya və inteqrasiya problemləri. Bakı, 2013.
7. N.Ə. Şal buzov. Bitkiçilikdə ailə-kəndli təsərrüfatlarının minimum zəruri ölçüləri: yaşayış minimumu meyarı üzrə yanaşma. “Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı” elmi-praktiki jurnalı, Bakı, 2020, №1. <https://atm.gov.az/az/menu/28/nesrler/#Agroeconomics-1//1>

8. Бондаренко Н.Г. Эксплуатация машинно-тракторного парка. Киев: Вища школа, 1978.
9. Гаджиев Ф.Ш. Исследование возможности рационального использования эффективной мощности колесного трактора МТЗ-80Х в условиях Аз. ССР., Аз. СХИ, Кировабад, 1976.
10. Рустамов М.Т. Размер полей и их конфигурации в Азербайджане, Вестник сельхознауки. Баку, 1972, №4.
11. Модернизация в сельском хозяйстве: повышение энергетической эффективности. http://agropraktik.ru/blog/energo_effekt/496.html#cut
12. Пронин В.М. Энергоэффективность в сельскохозяйственном производстве. /Assotciatcii_ispytatelei_selskohoziaistvennoi_tekhniki_i_tekhnologii_(AIST).pdf

R.S. Ismayilli, *Ph.D. student* of the Agricultural Economics Research Center
Ph.D. S.Q. Ismayilov, Assistant director of Beylagan RASIC

The effect of fuel factor to efficiency family-peasant farms

Summary

The article describes the characteristics of modern conditions for the use of machinery in the agricultural sector, taking into account the peculiarities of the shape and size of arable land in family-peasant farms. At the same time, technical and economic assessments of the impact of the use of machine-tractor units on the volume and level of fuel consumption under the specified conditions are carried out. The expediency of land consolidation in order to improve production efficiency based on more efficient use of fuel is shown.

Keywords: *fuel consumption, family-peasant, farm, optimum size planting area, agricultural cooperatives.*

Р.С. Исмаилли, *докторант* Центра аграрных исследований
Д.ф.т.н., С.Г. Исмаилов, заместитель директора Бейлаганского РЦАНИ

Влияние топливного фактора на эффективность семейно-крестьянских и фермерских хозяйств

Резюме

В статье дана характеристика современных условий использования техники в аграрном секторе с учетом особенностей формы и размеров пашины в фермерских и семейных хозяйствах. При этом проводятся технико-экономические оценки влияния использования машинно-тракторных агрегатов на объем и уровень расхода топлива в указанных условиях. Показана целесообразность консолидации земель с целью повышения эффективности производства на основе более эффективного использования топлива.

Ключевые слова: *топливный расход, семейно-крестьянские хозяйства, полей оптимального размера, сельского хозяйственные кооперативы.*

UOT: 338.43, 664 : 338.514

KONSERV SƏNAYESİNDƏ İQTİSADI SƏMƏRƏLİLİYİN ARTIRILMASI AMİLLƏRİ

Vahid Hacıbəy oğlu Abbasov, i.e.d., professor

Bakı Dövlət Universiteti, kafedra müdiri

e-mail: vahid.abbasov.56@mail.ru

Emilya Elşad qızı Şükürova

Bakı Dövlət Universitetinin dissertantı

e-mail: shukurova0701@mail.ru

Xülasə

Məqalədə konserv sənayesinin kənd təsərrüfatı ilə integrasiya əlaqələrinin inkişafı, sahədə xammal və resurslardan səmərəli istifadə olunması amilləri, əsas məhsulların istehsal dinamikası təhlil olunmuşdur. Meyvə, tərəvəz, giləmeyvə və digər tez xarab olan kənd təsərrüfatı məhsullarının yetişdirilməsinin mövsümi xarakter daşdığına nəzərə alaraq bunların itkisiz istehlakçılara çatdırılmasında konserv sənayesinin imkanları, bu məhsulların ilkin və təkrar emal prosesində tullantısız texnologiyaların tətbiqi, həmçinin qablaşdırılmada istifadə olunan materiallardan səmərəli istifadə edilməsi, ətraf mühitə atılan tullantıların ekologiyaya vurduğu ziyanın ixtisar olunması məsələlərinə baxılmışdır.

***Açar sözlər:** konserv sənayesi, kənd təsərrüfatı, qida məhsulları, təkrar istehsal, xammal itkisi, qablaşdırma materialları.*

Giriş

Ölkə iqtisadiyyatında məqsədyönlü tədbirlərin həyata keçirilməsi aqrar və sənaye sahələrinin inkişafında bir sıra uğurların əldə olunmasına, sahibkarlıq fəaliyyətləri üçün əlverişli şəraitlərin yaradılmasına, sosial-iqtisadi inkişafın bütün istiqamətlərinə dair hüquqi bazanın yaradılmasına, aqrar-sənaye kompleksinin istehsal, emal, maddi-texniki təchizat, xidmət və s. infrastrukturlarının inkişafına yol açmışdır. Kənd təsərrüfatı və sənaye istehsalında stabil artım tendensiyaları yaranmaqla ərzaq və kənd təsərrüfatı mənşəli sənaye xammalları bazarının tənzimlənməsinə doğru atılan addımlar öz bəhrəsini verməkdədir. Regionların sosial-iqtisadi inkişaf proqramlarının qəbul olunması ilə başlanan tədbirlər regional əmək bölgüsünün dərinləşməsinə, kənd təsərrüfatı və emal sənayesində sahə strukturlarının təkmilləşdirilməsinə real imkan yaratmışdır. Azərbaycanın Cənubi Qafqaz

regionunda malik olduğu coğrafi-tarixi ənənələri və beynəlxalq enerji layihələrində uzunmüddətli startegiyalara əsaslanan iştirakı bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinin reallaşmasına əlverişli zəminlər yaratmışdır ki, bu da kənd təsərrüfatı və emal sənayesi müəssisələri arasında istehsal və iqtisadi əlaqələrin inkişafına təkan vermişdir.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı, tədarükü, saxlanması, emalı və istehlakçılara çatdırılması sistemində mühüm əhəmiyyət kəsb edən fəaliyyət növlərindən biri də xammalın konservləşdirilməsidir. Konserv sənayesi müəssisələrinin fəaliyyəti nəticəsində kənd təsərrüfatı istehsalının mövsümliliyi kifayət qədər zəifləməklə emal sənayesi müəssisələrinin vaxtaşırı xammallarla təmin olunmasına şərait yaranır. Eyni zamanda, aqrar sahədə əmək və maliyyə resurslarından səmərəli istifadə olunmasına, sənaye müəssisələrində istehsal vasitələrindən qənaətlə istifadə olunmasına, kənd təsərrüfatı və sənaye müəssisələrinin dayanıqlı maliyyə vəziyyətinin təmin olunmasına nail olunur.

Konserv sənayesinin inteqrasiya əlaqələri və istehsal göstəricilərinin dinamikası

Konserv sənayesi müəssisələrinin fəaliyyətinin fərqləndirici əlamətləri bitkiçilikdə meyvə və tərəvəzlərin, heyvandarlıqda isə ət və süd məhsullarının istehsalını stimullaşdırmaqla yanaşı, emal sənayesinin də zəruri proporsiyalarla inkişafını təmin etməklə kənd təsərrüfatı və sənaye istehsalı arasında əlaqələrdə sistemliliyi təmin etməkdir. Kənd təsərrüfatında meyvə, tərəvəz, ət və süd məhsullarının konserv sənayesi ilə istehsal-iqtisadi əlaqələrinin yüksək səviyyədə təşkil olunması əmək resurslarının səmərəli istifadə olunmasına, aralıq və son məhsulun maya dəyərinin aşağı salınmasına imkan verir.

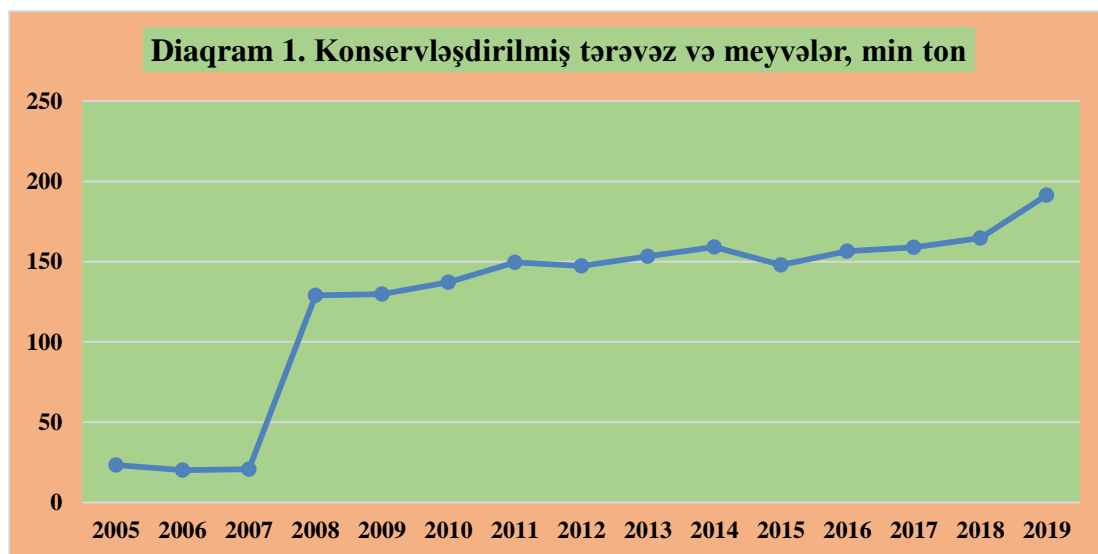
Meyvələrin, giləmeyvələrin, tərəvəzlərin yetişdirilməsi və istehlak edilməsi mövsümi xarakter daşdığı və adi şəraitdə onların uzun müddət saxlanması mümkün olmadığı üçün il boyu əhalinin meyvə-tərəvəz məhsulları ilə lazımı miqdarda təmin olunması mütləq zərurət halını alır və müxtəlif konservləşdirmə üsullarından istifadə edilir. Ərzaq məhsullarını konservləşdirməkdə məqsəd konservləşdirilən məhsulların uzunömürlülüyünün saxlanması və tərkibində baş verən kimyəvi, biokimyəvi və mikrobioloji prosesləri ləngitmək, məhsulun əsas qida tərkibini qorumaqdan ibarətdir.

Konserv sənayesinin müxtəlif iqtisadi rayonlarda xammal bazasına yaxın yerləşdirilməsi kənd təsərrüfatı istehsalının regional inkişafına şərait yaratmaqla yanaşı, onun səmərəli yerləşdirilməsinə və ixtisaslaşmasına, konserv müəssisələrinin zəruri xammallarla dayanıqlı təmin olunmasına və intensiv istehsal imkanlarının yüksəldilməsinə təsir göstərir. Konserv sənayesi müəssisələrinin fəaliyyətinin genişləndirilməsi tez xarab olan meyvələrin, tərəvəzlərin, ət və süd məhsullarının ilkin emalını təmin etməklə yanaşı, təkrar xammalların və tullantıların emalı üzrə texnoloji imkanlarının durmadan yaxşılaşdırılmasına şərait yaradır. Bütün bunların nəticəsində də dünya təcrübəsində kənd təsərrüfatının sənaye ilə inteqrasiyasının əsas formalarından biri hesab olunan aqrar-sənaye müəssisələri, aqrar-sənaye kombinatları, elmi-istehsalat birlikləri, sənaye-istehsalat parkları və s. kimi fəaliyyətlər meydana gəlməkdədir.

Təcrübədə ən çox tez xarab olan və daşınma zamanı itkilərə məruz qalan meyvələr, giləmeyvələr, tərəvəz və süd məhsulları üzrə istehsal və emal müəssisələrinin inteqrasiyasına ehtiyac yaranır. Digər bir tərəfdən də kənd təsərrüfatı müəssisələrində çoxlu həcmdə qeyri-standart məhsullar meydana gəlir. Belə ki, bağçılıqda və tərəvəzçilikdə qeyri-standart məhsullar ümumi yığımın bəzən 25%-ni təşkil edir. Ümumiyyətlə, kənd təsərrüfatında adiçəkilən məhsulların yığımının,

daşınmasının, saxlanmasının və emalının səmərəli təşkil olunmaması nəticəsində itkilərin həcmi ayrı-ayrı məhsullar üzrə bəzən 30-35%-ə yüksəlir. Qeyri-standart, tez xarab olan meyvə və tərəvəzləri, süd və ət məhsullarını bütün mövsümi dövrlərdə stabil miqdarda əhalinin istehlakına yönəltməklə əlaqədar olaraq bu məhsulların ilkin emalı üzrə sexlərin və zavodların yaradılması həm kənd təsərrüfatında, həm də konserv sənayesində istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin diqqətəçarpacaq dərəcədə artırılmasına imkan verə bilər.

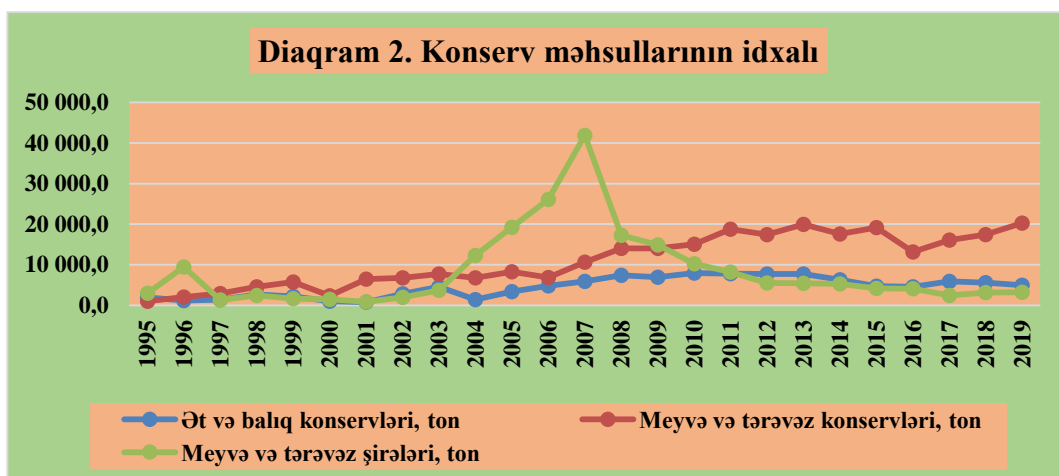
Kənd təsərrüfatı və sənaye emalı müəssisələrinin aqrar-sənaye müəssisələri, aqrar-sənaye kombinatları formasında inteqrasiyalaşmış birgə fəaliyyətləri dünya təcrübəsində ən çox şəkər çuğunduru, meyvə və tərəvəzlərin konservləşdirilməsi, kraxmal istehsalı, üzümçülük və şərabçılıqda geniş yayılmışdır. Bu cür birgə fəaliyyətlər kənd təsərrüfatı və sənayenin bir-birinə yaxın olan, ardıcıl davam edən fəaliyyət sahələrini birləşdirir, son məhsula olan bazar tələbinin ödənilməsinə şərait yaradır. Bu müəssisələrdə kənd təsərrüfatı məhsulları emal sənayesinin xammalı kimi istifadə edilir, tullantılar isə yem kimi, yaxud da digər istehsal sahələri üçün təkrar xammal kimi istifadə olunur. Bunların da nəticəsi olaraq fermer təsərrüfatları və emal müəssisələri pərakəndə ticarət fəaliyyətinin birbaşa iştirakçılarına çevrilərək bazarda yüksələn tələb qiymətlərindən yararlanaraq əlavə gəlir əldə etmək imkanı qazana bilərlər. Bu stimulların nəticəsidir ki, ölkə üzrə konservləşdirilmiş tərəvəz və meyvə məhsullarının həcmi son 14 ildə 10 dəfəyə qədər artaraq 200 min tona çatmaqdadır (*Diaqram 1.*).

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi

Əhalinin ərzaq və qida məhsullarına olan tələbatının daha səmərəli ödənilməsində konserv sənayesi mühüm əhəmiyyətə malikdir. 2019-cu ilin statistik məlumatlarına əsasən, il ərzində orta hesabla əhalinin hər nəfərinə 17,1 kiloqram meyvə və tərəvəz konservləri, 1,9 kiloqrama qədər meyvə və tərəvəz şirələri istehlak olunmuşdur. Bunlarla yanaşı, əhalinin qeyd olunan emal məhsullarına olan tələbatının yerli istehsal hesabına qismən ödənilməsinin nəticəsidir ki, 1995-2019-cu illər ərzində vaxtaşırı olaraq konserv məhsullarının ölkəyə idxalında müəyyən artımlar müşahidə olunmuşdur. Beləliklə, müqayisə olunan dövrdə meyvə və tərəvəz konservlərinin idxalı 1,05 min tondan 20,3 min tona, yaxud da 20 dəfəyə yaxın artmışdır. Ət və balıq konservlərinin idxalı 1995-2010-cu illərdə 4 dəfə artaraq 7,99 min tona çatmış, sonrakı dövrlərdə isə idxalın həcmində azalmalar müşahidə edilmişdir.

Meyvə və tərəvəz şirələrinin idxalında da ayrı-ayrı illərdə sıçrayışlı artımlar və azalmalar müşahidə olunmuşdur (*Diagram 2.*).

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi

Meyvələrin, tərəvəzlərin və giləmeyvələrin yetişdirilməsinin mövsümi xarakter daşdığını nəzərə alsaq, bu məhsulların istehlakçılara itkisiz çatdırılmasında konserv sənayesinin önəmi xüsusi qeyd edilməlidir. İtkisiz çatdırılmaya isə kiçik emal müəssisələrində bu məhsulların ilkin emalı prosesində tullantısız texnologiyalardan istifadə ilə nail olmaq mümkündür. Təkrar xammalların emal olunması nəticəsində ətraf mühitə atılan tullantıların ekologiyaya vurduğu ziyanın iqtisadi qiymətləndirilməsi haqda düşünmək, gələcək dövrlərdə iqtisadi potensialdan səmərəli istifadə məsələləri çox aktual görünməkdədir.

Konserv sənayesində istehsal həcmının və səmərəliliyin artırılması imkanları

Konserv sənayesində istehsalın intensivləşdirilməsi bu fəaliyyət sahəsinin səmərəliliyinin artırılmasına yönəldilmişdir ki, bunun da əsasında emal olunan məhsulların keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması və itkisiz olaraq istehlakçılara çatdırılması, istehsaldan sonrakı proseslərdə qablaşdırıcı materiallardan səmərəli istifadə olunması, tullantıların təkrar emalı, xammal, material və enerji resurslarından qənaətlə istifadə olunması kimi vacib tədbirlərin həyata keçirilməsi tələb olunur.

Meyvə, tərəvəz, giləmeyvə, ət və süd məhsullarını emal edərək onları itkisiz istehlakçıya çatdırmaq konserv sənayesinin əsas vəzifələrindən biridir. Qida itkisi xammal, su və enerji israfı, havaya və ətraf mühitə buraxılan qazlar və tullantılar ekoloji cəhətdən çirklənmiş ərazilərin çoxalması kimi problemlərə yol açır ki, bu da müasir dövrdə həm iqtisadi, həm də hüquqi baxımdan yolverilməzdir. Təkrar xammallardan istifadə və resurslara qənaət təkcə mütləq şərt kimi deyil, həm də konserv məhsulları istehsalının intensivləşdirilməsinin ən vacib ehtiyaclarından biri kimi çıxış edir (2).

Konserv məhsullarının istehsalı zamanı qida itkisi və xammal israfı bir neçə mərhələdə baş verir. İtkinin baş verdiyi ilkin mərhələdə müxtəlif xəstəliklərin, ziyanverici həşəratların yayılması, meyvələrin, giləmeyvələrin və tərəvəzlərin çox yetişmiş olması ilə əlaqədar baş verən mexaniki və iqtisadi zərərlər yarana bilər. Sonrakı mərhələlərdə isə aşağı keyfiyyətli məhsulların daşınma, istehsal və qablaşdırma prosesində nəmlənmə, işıqlandırma və mikrobioloji çirklənməyə imkan verən qablaşdırma materiallarından lazımi səviyyədə istifadə olunmaması nəticəsində baş verən itkilər meydana çıxma bilər (3).

BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı (FAO) tərəfindən müxtəlif qida və tərəvəz tullantılarından istifadə olunmaqla əlavə dəyər yaradıla bilən məhsulların istehsal imkanları araşdırılmışdır. Belə tullantıların emalından alınan zəruri məhsullardan biri kimi efir yağları, qida üçün istifadə olunan yağlar, piqmentlər, polifenolik birləşmələr, pəhriz lifi, qida qatqıları, antikanserogen birləşmələr, fermentlər, bioetanol, limon turşusu, bioqazlar, təkrar plastik və tək hüceyrə proteinlərini göstərmək olar. Sitrus meyvələrinin qabığından alınan uçucu yağlar müxtəlif sahələrdə istifadə olunur. Pomidorun emalından alınan sellülozun 59%-nin lif, 25.7%-nin şəkər, 19.2%-nin protein, 7.5%-nin pektin, 5.8%-nin yağ və 3.9%-nin müxtəlif minerallardan ibarət olduğunu nəzərə alsaq, əldə olunacaq səmərəni təsəvvür etmək mümkündür. Antioksidant aktivliyinə görə emaldan alınan yerkökü sellülozu bişmiş məhsullarda qida qatqısı kimi istifadə edilə bilər. Pomidor, alma, yerkökü, şaftalı və manqo tullantıları müxtəlif liflərlə zəngindir və pəhriz lifi istehsal etmək üçün istifadə edilə bilər (4). Meyvə və giləmeyvələrin tumundan emal nəticəsində efir yağları, müxtəlif vitaminlər, təbii boyaq maddələri, kulinariyada və çörək-bulka məmulatlarının istehsalında istifadə olunan rəng və boyayıcı maddələr əldə olunur.

Respublikanın digər sənaye sahələrində olduğu kimi qida sənayesi müəssisələrində, o cümlədən konservləşdirilmiş məhsulların istehsalı zamanı əmələ gələn tullantılardan da tam şəkildə istifadə edilmir. Hesablamalar göstərir ki, konserv sənayesində 40-45 min ton təkrar emala yararlı olan tullantılar istifadə edilmir. Bir sıra bitkiçilik və heyvandarlıq məhsullarının konservləşdirilməsi prosesində keyfiyyətli məhsul əldə etməyin ilkin şərti məqsədəuyğun, keyfiyyətli və təzə xammalların istifadə olunmasından ibarətdir.

Müasir şəraitdə sənayeləşmə meyillərinin genişləndiyi inkişafetmiş ölkələrdə kənd təsərrüfatı mənşəli sənaye xammallarının emal olduğu fəaliyyət sahələrində istehsalın tullantsız texnologiyaların tətbiqinə getdikcə daha çox diqqət yetirilir. Bunun da nəticəsində əlavə dəyərin artmasına, əlavə iş yerlərinin yaradılmasına şərait yaranır, məşğulluq səviyyəsi və gəlirlər yüksəlir.

Konserv sənayesində istifadə olunan müxtəlif qablaşdırma materiallardan necə istifadə edilməsi məsələləri də istehsalın son səmərəliliyinə təsir göstərir. İstehlak etdiyimiz qida məhsullarının müəyyən hissəsi şüşə və müxtəlif metallardan hazırlanmış konserv qutularında qablaşdırılır. İstehlakdan sonra isə konserv qutuları təkrar emal edilərək ölkə üzrə material və xammallara çəkilən xərclərin miqdarını azalda bilər ki, bu da bütövlükdə sənaye üzrə və kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı müəssisələri üçün əlavə maliyyə imkanları qazandıra bilər (6).

Ölkəmizdə istehsal olunan, yumşaq, dayanıqlı və yüngül metal olan alüminiumdan hazırlanan qablaşdırıcı materiallar öz istehlak xüsusiyyətlərini itirmədən təkrar-təkrar emal edilərək istifadə olunur ki, bu da əlavə xərclərin azalmasına şərait yaradır. Alüminium sonsuz təkrar emal oluna bilən material olduğu üçün istehsal olunan bütün qablaşdırıcı materiallara 75%-ə qədər qənaət etmək mümkündür ki, bu da bütövlükdə təbii resurslara olan tələbatın azalmasına şərait yaratmış olur (7).

Konserv sənayesində qablaşdırıcı kimi istifadə olunan şüşə qablar sıxlığı və ağırlığı səbəbindən bütün tullantıların əsas komponentlərindən birini təşkil edir və çox asanlıqla təkrar emal olunur. Şüşənin tərkibi soda külü, əhəng daşı və ya qumdan ibarətdir, təkrar istehsal müddəti olduqca sürətlidir, son istifadəsindən asılı olaraq fərqli rənglərə bölünərək metal və plastik qapaqlardan asanlıqla istifadə olunmaq imkanları yaradır, asanlıqla qırıntı halına gətirilərək təkrar əridilə bilər. Təkrar emal olunan şüşə qırıntıları yeni şüşə materiallarına nisbətən daha aşağı istilikdə əridildiyi üçün enerji qənaəti əldə etmək imkanı yaradır və öz keyfiyyətini itirmədiyinə görə yenidən emal

oluna bilir. Lakin təbii şəraitdə şüşənin parçalanması bir milyon il çəkə bilər ki, bu da ətraf mühitə vurulan zərəri yüksəldir.

Bütövlükdə istehsal olunan şüşələrin 70%-i təkrar emal olunmuş şüşə materiallardan əldə olunmaqdadır və təkrar emal müəssisəsindən satış nöqtəsinə keçid müddəti çox qısa olub cəmi 30 gün təşkil edir ki, bu da əlavə xərclərə qənaət etmək imkanları yaradır (7).

Konserv sənayesində qeyd olunan imkanlardan faydalanmaq üçün təkrar istehsal layihələrinin reallaşmasına kiçik və ortahəcmli istehsalçıların cəlb olunması daha səmərəli hesab olunur. Bununla əlaqədar həmin tip müəssisələrə texniki və maliyyə dəstəyinin göstərilməsi məqsədəuyğundur. Tullantıların təkrar emalına əsaslanan müəssisələr yaratmaq istəyən şirkətlərə qrantlar verilməli və ya məqsədli maliyyə dəstəyi göstərilməlidir. Bu istiqamətdə, həmçinin tədqiqat-layihə işlərinin aparılması üçün həvəsləndirici dəstək və təşviqlər həyata keçirilməsi zəruri ola bilər.

Müasir dövrdə tullantıların idarə edilməsi sistemi bir-birini tamamlayan idarəetmə metodları ilə tənzimlənir ki, burada da bazar və dövlətin iqtisadi-hüquqi tənzimləmə mexanizmlərinin tətbiqi vacibdir. İdarəetmə metodlarının kompleks tətbiqi dövlətin ekoloji yönümlü sosial-iqtisadi siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri olaraq təkrar emal sektorunu da əhatə edir. Belə metodlardan istifadə tullantıların idarəedilməsi sisteminin formalaşmasının əsas prinsiplərindən biri kimi çıxış edir.

Nəticə

Tez xarabolan tərəvəzlərin, meyvələrin, giləmeyvələrin, bir sıra ət və süd məhsullarının saxlanma müddətini artırmaq üçün konservləşdirmədən istifadə genişlənir. Uzun illərdən bəri istifadə olunan istehsal fəaliyyətlərindən biri kimi kənd təsərrüfatında istehsal edilən bitkiçilik və heyvandarlıq məhsullarının konservləşdirilməsi müasir şəraitdə modernləşdirmə dövrünü yaşayır. Bu mərhələdə elm və texnoloji innovasiyalara əsaslanan müxtəlif kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və konservləşdirilməsi üsullarından istifadə edilməklə geniş çeşiddə ərzaq və qida məhsullarının istehsal imkanlarına nail olmaq mümkündür.

Konserv sənayesinin gələcək inkişafı elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin istehsalata tətbiqindən, istehsal və emal fəaliyyətlərində texnoloji və təşkilati-iqtisadi innovasiyalara əsaslanmaqla geniş təkrar istehsalın intensiv amillərindən asılıdır. Bu istiqamətdə xammallar və təkrar resurslardan səmərəli istifadə olunması, kənd təsərrüfatı və sənaye istehsalında itkilərin azaldılması, qablaşdırıcı materialların düzgün seçilməsi və tullantılardan məqsədəuyğun istifadə əsas yer tutur.

Ədəbiyyat

1. Konservə üretim teknolojisi ders programı. www.acikders.ankara.edu.tr
2. Gıda atıklarının azaltılması ve geri kazanımı projesi. www.tugis.org.net
3. Konservə üretim tesisi yatırım fizibilitesi, 2013-2014. www.karacadag.gov.tr
4. Ulusal geridönüşüm strateji belgesi ve eylem planı, 2014-2017. www.resmigazete.gov.tr
5. Azərbaycanın sənayesi 2019. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı, 2019.
6. Waste Monetization Alternatives-Resources for Organizing, Controlling, Saving, Diverting & Capitalizing on Waste. www.wastecare.com
7. Recycling Lives is unique – recognized as a UK leader for combining business and charity. www.recyclinglives.com
8. Kərimli İ.A., Süleymanov N.M., Milli iqtisadiyyatın əsasları. Bakı, 2001, 308 s.

9. Nuriyev Ə.X. Regional siyasət və idarəetmənin əsasları. Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı, 2011, 516 s.
10. Abbasov V.H. Aqrar sahədə iqtisadi tənzimlənmənin aktual problemləri, Monoqrafiya, Bakı, 2012, 423 s.
11. Xəlilov H.A. Milli ərzaq təhlükəsizliyi: bazar transformasiyaları və iqtisadi qloballaşma amilləri. Bakı, 2001, 176 s.
12. Abbasov V. H., Qorçiyeva T. K. Qida sənayesi sahələrinin inkişaf prioritetləri. Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzi, “Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı” jurnalı, № 1, 2020. atm.gov.az/az/menu/28/nesrler/

Prof. Dr., V.H. Abbasov, Baku State University
E.E. Shukurova, Ph.D. student of the Baku State University

Factors increasing economic efficiency in the canning industry

Summary

The article analyzes the development of integration relations between the canning industry and agriculture, factors of the effective use of raw materials and resources in the industry, as well as the dynamics of production of the main types of products. Taking into account the seasonal nature of growing fruits, vegetables, berries and other perishable agricultural products, the issues of the potential of the canning industry in delivering them to consumers without losses, the use of waste-free technologies in the primary and secondary processing of these products, as well as the effective use of packaging materials, reducing environmental damage from waste.

Keywords: *canning industry, agriculture, food industry, recycling, loss of raw materials, packaging materials.*

Д.э.н., проф., В.Г. Аббасов, Бакинский государственный университет
Э.Э. Шукурова, диссертант Бакинского государственного университета

Факторы повышение экономической эффективности в консервной промышленности

Резюме

В статье анализируется развитие интеграционных отношений консервной промышленности с сельским хозяйством, факторы эффективного использования сырья и ресурсов в отрасли, а также динамика производства основных видов продукции. Учитывая сезонный характер выращивания фруктов, овощей, ягод и другой скоропортящейся сельскохозяйственной продукции, рассмотрены вопросы потенциала консервной отрасли в доставке их потребителям без потерь, применение безотходных технологий при первичной и вторичной переработке этой продукции, а также эффективное использование упаковочных материалов, снижения ущерба окружающей среде от отходов.

Ключевые слова: *консервная промышленность, сельское хозяйство, пищевая промышленность, вторичная переработка, потеря сырья, упаковочные материалы.*

UOT: 338.43, 633/635:339.5

BİTKİÇİLİK MƏHSULLARI İXRACINDA QEYRİ-ƏNƏNƏVİ SAHƏLƏRİN POTENSİALININ REALLAŞDIRILMASI

Səbinə İzzət qızı Vəliyeva, i.ü.f.d., dosent

Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzinin doktorantı

e-mail: sabina_valiyeva@mail.ru

Xülasə

Azərbaycan Respublikasının qeyri-neft sektoru üzrə ixracında kənd təsərrüfatı məhsulları mühüm paya malikdir. Xüsusən də aqrar islahatlardan sonra kənd təsərrüfatının inkişafı nəticəsində bu sahə üzrə məhsulların ixracı həm həcm, həm də dəyər baxımından artmışdır. Buna paralel olaraq son illər ölkəmizin aqrar ixracında indiyə kimi ixracda ənənəvi olmayan məhsullar da yer almağa başlamışdır. Bunlardan arpa, soğan, təbii bal, süd məhsulları, ət konservləri, biyan ekstraktı və s. məhsulları göstərmək olar. Bu məqalədə ixracına yeni başlanılan iki kənd təsərrüfatı məhsulu ilə bağlı mövcud vəziyyət araşdırılır və bu məhsulların ixrac potensialının reallaşmasına dair təkliflər verilir.

Açar sözlər: *kənd təsərrüfatı, bitkiçilik, arpa, soğan, ixrac, idxal.*

Giriş

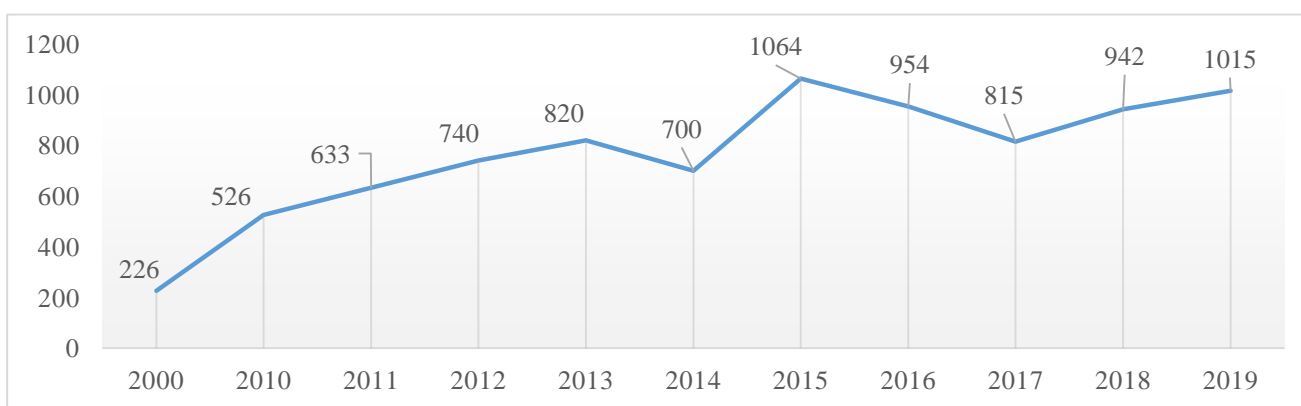
Azərbaycan Respublikasının qeyri-neft ixracı 2019-cu ildə 1954,4 milyon ABŞ dolları təşkil etmiş və 2018-ci ilə nisbətən faktiki qiymətlərlə 13,9 faiz, real ifadədə isə 7,8 faiz artmışdır [12]. 2019-cu ildə 2018-ci illə müqayisədə mühüm məhsul növlərindən təzə meyvə ixracı 5,4 faiz, şəkər 40,8 faiz, tütün 1,6 dəfə, meyvə və tərəvəz şirələri 31,8 faiz, çay 10,2 faiz, meyvə və tərəvəz konservləri 3,6 faiz, marqarin, qida üçün yararlı digər qarışıqlar 21,3 faiz, pambıq lifi 1,6 dəfə, pambıq ipliyi 34,9 faiz artmışdır. Buna paralel olaraq Azərbaycanın qeyri-neft ixracının strukturunda indiyə kimi ixracda ənənəvi olmayan məhsulları da görmək olar. Qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi”ndə (*tədbir 2.1.7*) ixracda ənənəvi olmayan və son dövrdə ixracına başlanılan məhsulların (cins heyvanlar, süd məhsulları, ət konservləri, arpa və s.), eləcə də ixrac potensialı hesab edilən digər məhsullar (zəfəran, yun, gön-dəri, təbii bal, çaytikanı yağı, qoz yağı, biyan kökü və s.) üzrə ixrac imkanlarının dəyərləndirilməsi ilə bağlı tədbir əksini tapmışdır [1]. Bu tədbirin reallaşdırılması nəticəsində məhsulların ixracının artırılması stimullaşdırılır. Artıq Azərbaycandan ixrac edilən məhsulların siyahısında arpa, soğan və ixracda ənənəvi olmayan digər bitkiçilik məhsulları vardır.

Bu məqalədə iki kənd təsərrüfatı məhsulunun - arpa və soğanın ixrac imkanları araşdırılır. Müəllif arpa və soğan istehsalının mövcud vəziyyətini öyrənir, onların ixracının artırılması imkanlarını qiymətləndirir. Daha sonra ölkədə ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ilə bağlı həyata keçirilən siyasəti nəzərə almaqla bu məhsulların ixrac potensialının reallaşması ilə bağlı müvafiq təkliflər verir.

1. Azərbaycanı arpa ixracının mövcud vəziyyəti

Azərbaycan Respublikası taxıl və taxıl məhsulları üzrə əsasən idxalçı ölkə olsa da, son illər ərzində bu məhsulların ixracı sahəsində də irəliləyişlər olmuşdur. Xüsusən də Azərbaycanda arpa istehsalında əsasən artım trendi müşahidə olunmuş və istehsalda ən yüksək göstərici 2015-ci ildə (1064 min ton) qeydə alınmışdır. 2019-cu ildə Azərbaycanda arpa istehsalı 1015 min ton olmuş və 2018-ci illə müqayisədə istehsal 7,7 faiz artmışdır [4]. 2019-cu ildə Azərbaycanda istehsal olunmuş taxıl məhsulunun 61,4 faizini (2171,5 min ton) buğda və 28,7 faizini (1015,5 min ton) arpa təşkil etmişdir. Ümumiyyətlə isə 2000-ci illə müqayisədə 2019-cu ildə arpa istehsalı 4,5 dəfə artmışdır.

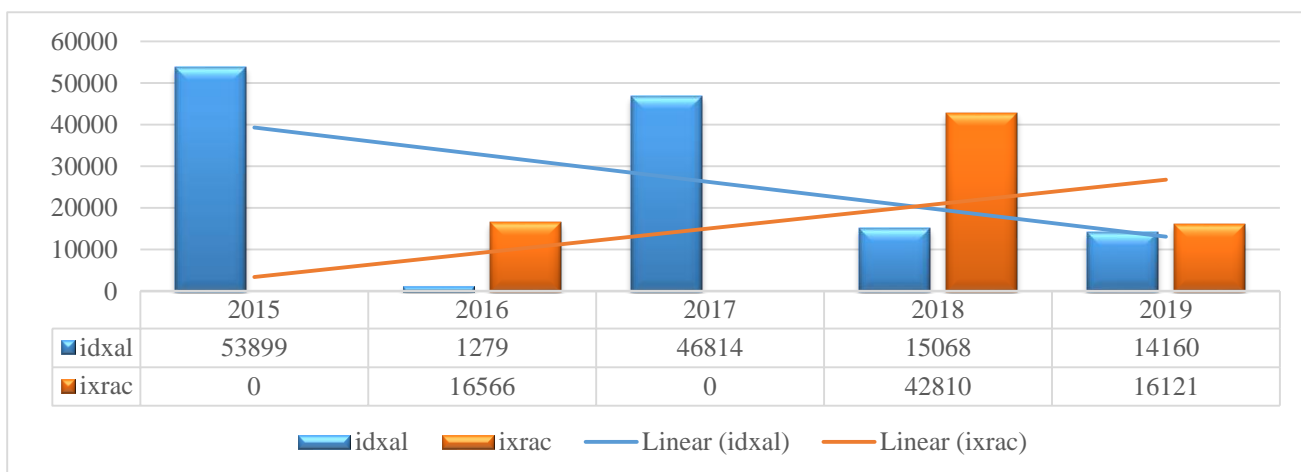
Diaqram 1. Azərbaycanda payızlıq və yazlıq arpanın istehsalı, min ton

Mənbə: [2, 4, 6, 12]

Azərbaycanda arpa istehsalının artmasına paralel olaraq onun ixracına da başlanılmışdır. 2016-cı ildə ölkədən arpa ixracına başlanılmış və 2018-ci ildə ixracın həcmi 42,8 min ton, 2019-cu ildə isə 16,1 min ton olmuşdur.

Diaqram 2. Azərbaycandan arpa idxal-ixracının dinamikası, ton

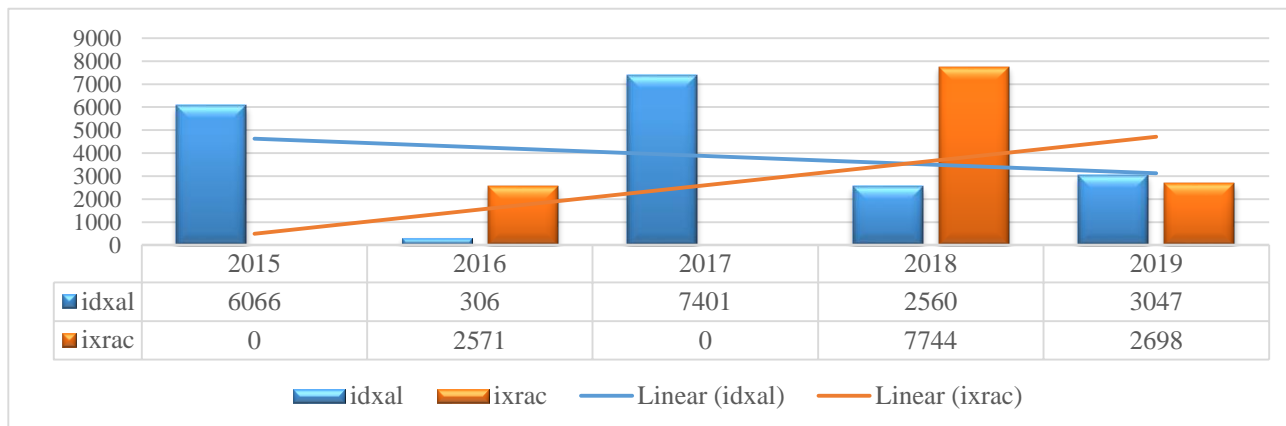

Mənbə: [3; 12]

Qeyd edək ki, son illər ölkəmizə arpa idxalında azalmalar müşahidə edilmişdir. Belə ki, 2018-ci ildə Azərbaycana 15 min ton və ya 2,6 milyon ABŞ dolları, 2019-cu ildə isə 14 min ton və ya 3 milyon ABŞ dolları dəyərində arpa idxal olunmuşdur [3; 12].

Arpa ixracımızın dəyəri isə 2018-ci ildə 7,7 milyon ABŞ dolları və 2019-cu ildə 2,7 milyon ABŞ dolları təşkil etmişdir.

Diaqram 3. Azərbaycanın arpa idxal-ixracının dinamikası, min ABŞ dolları

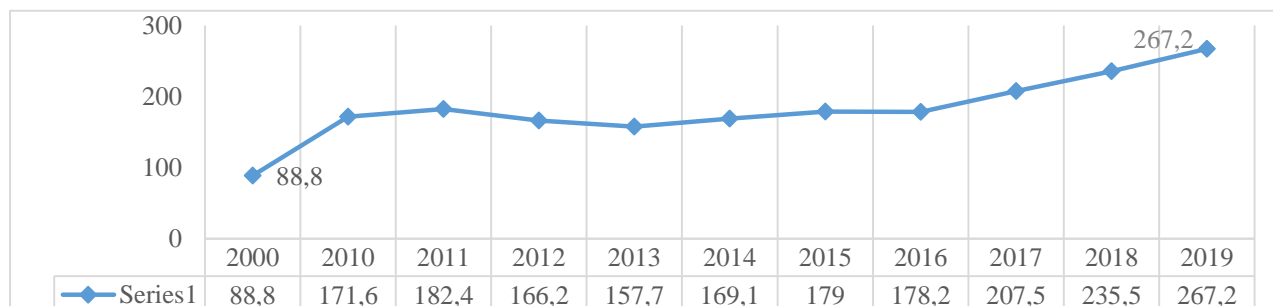
Mənbə: [3; 12]

2018-ci ildə arpa Azərbaycandan İraq və İrana ixrac olunmuşdur. Məlumat üçün bildirək ki, 2018-ci ildə dünyada 35 milyon tondan çox arpa ixrac edilib. Fransa, Avstraliya və Rusiya əsas ixracatçı ölkələr sırasındadır. 2018-ci ildə dünyada idxal olunan arpanın 26 faizi Çin, 10,1 faizi İran, 8,3 faizi Niderland, 6,7 faizi isə Belçikanın payına düşür (15). Arpa idxalında Azərbaycanın əsas tərəfdaşı 97 faiz ilə Rusiyadır. Qeyd edək ki, 2017-2019-cu illərdə ölkədə arpa ehtiyatlarının həcmi ortalamada olaraq 1,2 milyon ton təşkil etmişdir. İxrac edilən məhsul isə ölkə üzrə cəmi istehsalın 4,5 faizini təşkil etmişdir.

2. Azərbaycanda soğan istehsalı və ixracı

Azərbaycanda soğan istehsalı son 20 ildə dinamik olaraq artmışdır. Belə ki, 2019-cu ildə Azərbaycanda soğan istehsalının həcmi 2000-ci ilə nisbətən 3 dəfə yüksələrək 267,2 min tona çatmışdır.

Diaqram 4. Azərbaycanda soğan istehsalı, min ton

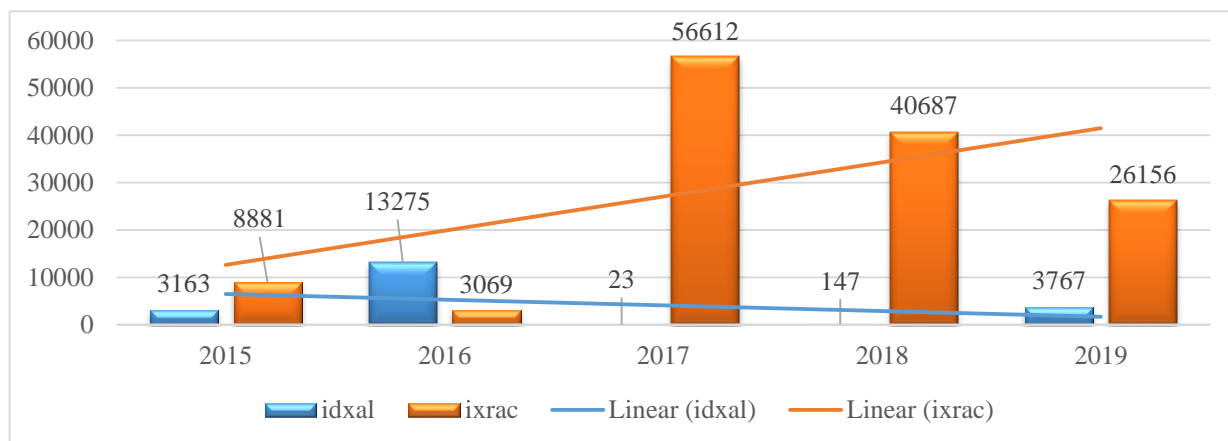

Mənbə: [2; 12]

Xüsusən də son illər soğanın məhsuldarlığının artırılması istiqamətində ciddi irəliləyişə nail olunmuşdur. 2003-cü ilə müqayisədə 2018-ci ildə soğanın məhsuldarlığı 64 faiz artaraq 184 sent/ha təşkil etmişdir [12]. Qeyd edək ki, yerli sortların (yerli yaxşılaşdırılmış “Hövsan”, “Sabir”, “Yerli Masallı”, “Yerli Xaçmaz”) orta məhsuldarlığı 200 sent/ha-dır [14].

Azərbaycandan soğan ixracı 2017-ci ildə 2016-cı illə müqayisədə 18 dəfə artaraq 56,6 min ton təşkil etsə də, 2018 və 2019-cu illərdə bu sahədə azalma qeydə alınmışdır. Buna baxmayaraq 2019-cu ildə Azərbaycandan soğanın ixrac həcmi 2015-ci ilə nəzərən 3 dəfə artaraq 26,2 min ton təşkil etmişdir.

Diaqram 5. 2015-2019-cu illər ərzində soğanın idxal və ixrac dinamikası, ton

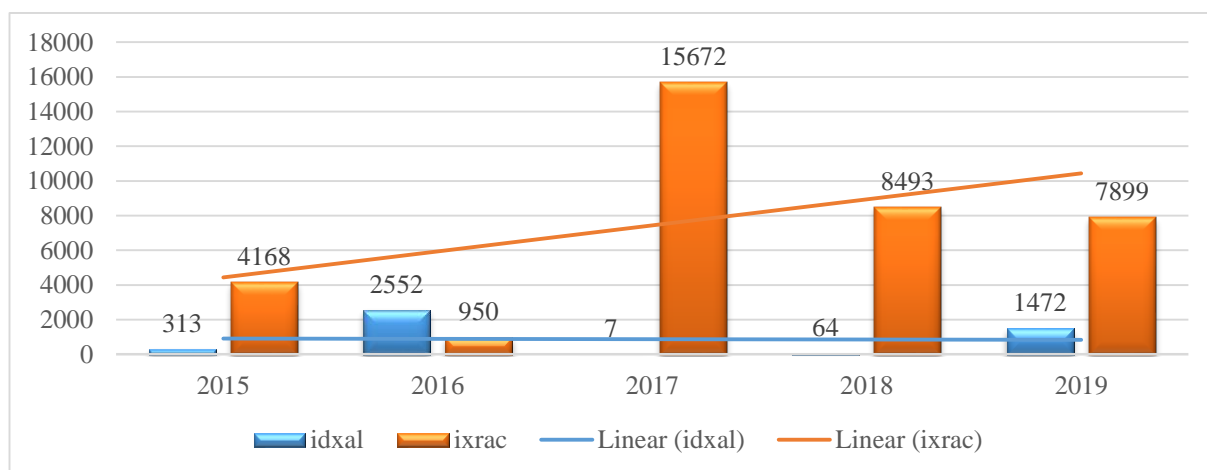

Mənbə: [3; 12; 13]

Təhlillər göstərir ki, Azərbaycanın müstəqilliyi tarixində ən çox soğan ixracı 2017-ci ilə təsadüf etmişdir. 2018-ci illə müqayisədə 2019-cu ildə soğan ixracının azalmasında isə Nazirlər Kabinetinin daxili bazarda məhsul bolluğu yaratmaq üçün 2 ay müddətində ixrac edilən soğanın 1 kq-ı üçün 2 ABŞ dolları məbləğində gömrük rüsumu tətbiq etməsi ilə bağlı qərarı rol oynamışdır.

Bununla yanaşı, 2018-ci ildə 8,5 milyon ABŞ dolları və 2019-cu ildə 7,9 milyon ABŞ dolları dəyərində soğan ixracı reallaşdırılmışdır [13]. Son illər Azərbaycanda soğan idxalı isə həm həcm, həm də dəyər baxımından azalmışdır. Belə ki, 2018-ci ildə ölkəyə 64 min ABŞ dolları və 2019-cu ildə 1,5 milyon ABŞ dolları dəyərində soğan idxal edilmişdir.

Diaqram 6. 2015-2019-cu illərdə soğanın idxal və ixrac dinamikası, min ABŞ dolları

Mənbə: [3; 12; 13]

2018-ci ildə ixrac olunan soğanın 41,8 faizi Gürcüstana, 17,3 faizi Rusiyaya, 15,8 faizi isə Ukraynaya göndərilmişdir. 2019-cu ildə isə ixrac olunan soğanın 56,7 faizi Rusiyanın, 17,9 faizi Türkiyənin, 13,5 faizi Gürcüstanın, 5,7 faizi isə Ukraynanın payına düşmüşdür.

2017-2019-cu illərdə isə həm yerli istehsal həcmının artımı, həm də sahibkarların ixrac bazarlarına aktiv daxil olmaları hesabına ixracın həcmi çoxalmış, eyni zamanda ixracın coğrafiyası da genişlənmişdir. Hazırda Azərbaycan soğanı Avropa ölkələri də daxil olmaqla 20-yə yaxın ölkəyə ixrac edilir.

Məlumat üçün qeyd edək ki, 2019-cu ildə dünya üzrə soğan ixracı natura ifadəsində əvvəlki illə müqayisədə 5,7 faiz artaraq 9016 min ton səviyyəsində qərarlaşmışdır. 2019-cu ildə ən çox soğan ixrac edən ölkələr Niderland (1634 min ton), Hindistan (11461 min ton) və Çin (984 min ton) olmuşdur [15].

Dünyada 2015-2019-cu illər ərzində soğan idxalında əsasən artım müşahidə olunmuşdur. 2019-cu ildə ən çox soğan idxal edən ölkələr ABŞ (543 min ton), Malayziya (505 min ton) və Birləşmiş Krallıq (457 min ton) olmuşdur [15].

2018-ci ildə Azərbaycan ümumilikdə 147 ton soğan idxal etmişdir ki, bunun da 61,3 faizi Rusiyadan olmuşdur. Amma 2019-cu ildə soğan idxalı 2018-ci illə müqayisədə 26 dəfə artaraq 3767 ton təşkil etmişdir. 2019-cu ildə də Azərbaycana idxal edilən soğanın 65 faizi Rusiya Federasiyasının payına düşmüşdür.

3. Arpa və soğan ixracının artırılması imkanları

Azərbaycan Respublikasında aqrar sektorun inkişafı və ərzaq təhlükəsizliyinin təmini istiqamətində həyata keçirilən kompleks dövlət dəstəyi tədbirləri qarşıdakı illərdə də davam edəcəkdir. Eyni zamanda, ərzaq təhlükəsizliyinin təmini istiqamətində həyata keçirilən siyasət aqrar ixracın artırılması ilə bağlı görülən tədbirlərlə əlaqələndiriləcəkdir. Nazirlər Kabinetinin 2020-ci ilin birinci yarısının sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına və qarşıda duran vəzifələrə həsr olunan iclasındakı çıxışında Prezident İlham Əliyev də bununla bağlı istiqamətləri açıqlamışdır: “Ərzaq təhlükəsizliyi o demək deyil ki, biz bütün ərzaq məhsullarını, yaxud da kənd təsərrüfatı məhsullarını Azərbaycanda tam həcmdə istehsal etməliyik. Biz gərək ərzaq təhlükəsizliyinə, necə deyərlər, düşünülmüş şəkildə yanaşaq. Bu ərzaq təhlükəsizliyinin böyük hissəsi, təbii ki, Azərbaycanda formalaşmalıdır və əgər indi buğda istehsalını istisna etsək, bütün digər əsas ərzaq qida məhsulları ilə özümüzü böyük dərəcədə təmin edirik. Ancaq eyni zamanda, bu, bizim ixrac imkanlarımıza da maneçilik törətməməlidir” [7; 11].

Qeyd edək ki, ölkə rəhbərliyinin müəyyənləşdirdiyi bu siyasətə uyğun olaraq qarşıdakı illərdə Azərbaycanın aqrar ixracının strukturunda yeniliyin olacağını proqnozlaşdırmaq bilərik. Arpa və soğan məhsulunun aqrar ixracda tutacağı mövqeyə gəlincə isə hesablamalarımız göstərir ki, əhalinin artımı, heyvandarlığın inkişafı və digər amillərin təsiri ilə 2030-cu ilə qədər ölkədə arpaya olan tələbat xeyli artacaq. Bu istiqamətdə işğaldan azad edilmiş ərazilərdə iqtisadiyyatın bərpası və inkişaf amilinin rolu da nəzərə alınmalıdır. Tədqiqatçıların göstərdikləri kimi, həmin ərazilərdə regionun tarixən heyvandarlıq sahəsi üzrə mövcud olan potensialı və təbii-relyef xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla gələcəkdə heyvandarlıq ağırlıqlı kənd təsərrüfatı istehsalı üstünlük təşkil edəcək. Regionda heyvandarlığın yem təminatı baxımından mövcud olan otlaq və biçənəklərlə yanaşı, taxıl və yem bitkiləri əkinlərinin də genişləndirilməsi hesabına heyvandarlığın inkişafı üçün böyük potensial var [10]. Başqa sözlə, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə kənd təsərrüfatının inkişafı arpa istehsalının artırılması ilə yanaşı həm də onun istifadəsinin genişlənməsi ilə bağlı olacaq.

Bu isə ondan xəbər verir ki, arpa ilə özünü təminatının 100 faiz səviyyəsində saxlanılması şəraitində növbəti illərdə arpanın ixrac həcmində artım məhsuldarlığın yüksəldilməsi ilə bilavasitə bağlı olacaqdır. Yeri gəlmişkən, BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatının (FAO) məlumatına görə, 2018-ci ildə dünya üzrə arpanın orta məhsuldarlığı 29,5 sent/ha olub [16]. Azərbaycanda isə həmin ildə bu göstərici 27,9 sent/ha təşkil edib. Əsas istehsalçı ölkələr arasında arpa üzrə ən yüksək

məhsuldarlıq 69,3 sent/ha olmaqla Almaniyanın payına düşüb. Təhlillər göstərir ki, Azərbaycanda da arpanın məhsuldarlığını artırmaq potensialı mövcuddur. Xüsusən yeni formalaşdırılan iri təsərrüfatlarda arpanın məhsuldarlığı suvarılan torpaqlarda 35-45 sent/ha təşkil edir.

Soğan ixracının artırılması imkanlarına gəlincə isə Azərbaycanda bir ildə adambaşına 18 kq-dan çox soğan işlədilir [14]. Amma istehsal daxili tələbatdan daha çoxdur və hazırda soğan ilə özünlətəminetmə səviyyəsi 120 faizdən artıqdır [5; 12]. Dünya üzrə soğana olan tələbatın həcmninə və ölkədə istehsalın artırılması imkanlarının yüksək olduğunu nəzərə alaraq sektorun inkişafının davamlılığının təmin edilməsi, ixrac coğrafiyasının və ixrac həcmnin genişləndirilməsi imkanları kifayət qədər yüksək qiymətləndirilir. Çünki təhlillərimiz göstərir ki, hazırda Azərbaycanın soğan ixracı qiymət rəqabətqabiliyyətliliyinə malikdir.

Məlumat üçün qeyd edək ki, 2018-ci ildə dünyada idxal olunan 1 ton soğanın orta qiyməti 409 ABŞ dolları, 2019-cu ildə isə 477 ABŞ dolları təşkil edib [15]. Əsas soğan idxal edən ölkələr arasında ən yüksək qiymət ABŞ-ın, ən aşağı qiymət isə Banqladeşin idxalında qeydə alınmışdır.

Azərbaycanın soğan ixracı qlobal soğan ixracının dəyər ifadəsində 0,2 faizinə bərabərdir [15]. 2018-ci ildə Azərbaycandan ixrac olunan soğanın 1 tonunun orta qiyməti 208,7 ABŞ dolları, 2019-cu ildə isə 302 ABŞ dolları olmuşdur. Bu isə onun göstərir ki, Azərbaycanın ixrac etdiyi soğanın orta qiyməti dünya üzrə idxal olunan soğanın orta qiymətindən aşağıdır.

Cədvəl. Azərbaycandan ixrac edilən soğanın qiyməti, ABŞ dolları/ton

İxrac edilən ölkə	2016	2017	2018	2019
Rusiya	526	410	416	419,5
Türkmənistan	46	175	194	
Gürcüstan	92	123	161	212
İraq	132	187	161	170
İran	179	200	-	-
Türkiyə	-	-	195	227
Ukrayna	-	357	159	237
BƏƏ	-	171	205	186
Əfqanıstan	-	200	-	-
Küveyt	-	200	-	517
Qətər	-	204	474	225
Pakistan	-	160	-	-
Moldova	-	-	167	271
Bolqarıstan	-	-	184	190
Çex Respublikası	-	-	137	-
Estoniya	-	-	200	-
İsrail	-	-	200	-
Makedoniya	-	-	252	180
Polşa	-	-	160	227
Rumıniya	-	-	222	-
Yunanıstan	-	-	200	-
Belarus				302
Orta qiymət	309	277	209	302

Mənbə: [12; 13]

Cədvəldən də göründüyü kimi, Azərbaycanın soğan ixracının coğrafiyası genişlənir və qarşıdakı illərdə onun ixracının artırılması imkanları da mövcuddur. Soğan ixracının artması isə həm də fermerlərin gəlirlərinin artmasına xidmət edəcəkdir. Tədqiqatlar göstərir ki, soğanın 2015-2018-ci illər ərzində ən yüksək satış qiyməti 2017-ci ildə müşahidə edilmişdir [8]. Məhz 2017-ci ildə də müstəqil Azərbaycanın tarixində rekord miqdarda - 56,6 min ton soğan ixracı reallaşmışdır.

Bir faktı da qeyd edək ki, dünyanın bir çox ölkəsi ilə müqayisədə hazırda Azərbaycanda soğanın məhsuldarlığı aşağıdır (184 sent/ha). FAO-nun məlumatlarına görə isə 2018-ci ildə soğanın məhsuldarlığı İranda 394, Türkiyədə 326, Rusiyada 271, İspaniyada 535, Fransada 358, Almaniya 360, Niderlanda 367, Çində 221, Kanadada 443, Avstraliyada 541 sent/ha olmuşdur [16]. Göründüyü kimi, qarşıdakı illərdə Azərbaycanda soğanın məhsuldarlığı Türkiyə Respublikasındakı səviyyəyə çatdırılmaqla ixrac potensialı ciddi surətdə artırıla bilər. Bu isə öz növbəsində Azərbaycanın qeyri-neft sektoru üzrə ixracının artmasına töhfə verər.

Nəticə

Yekunda qeyd edə bilərik ki, Azərbaycanda ərzaq təhlükəsizliyinə düşünülmüş şəkildə yanaşılması və aqrar ixracın artırılması istiqamətində həyata keçirilən siyasət öz müsbət nəticələrini verir. Artıq ənənəvi olmayan aqrar məhsulların da ixracına başlanılıb. Bunların sırasına arpa və soğan da daxildir. Ölkəmizdə heyvandarlığın inkişafı ilə bağlı qarşıya qoyulan hədəfləri nəzərə alsaq, arpanın ixrac potensialının yüksəldilməsi birbaşa məhsuldarlığın yüksəldilməsi ilə bağlıdır.

Dünya üzrə soğana olan tələbatın həcmi və ölkədə istehsalın artırılması imkanları yüksək olduğundan soğanın ixrac həcmiminin genişləndirilməsi imkanları da yüksək qiymətləndirilir. Azərbaycan soğanın məhsuldarlığını yüksəltmək hesabına bu sahədə ixrac potensialını xeyli artırma bilər. Bu səbəbdən də dövlət tərəfindən növbəti illərdən soğanın məhsuldarlığının yüksəlməsinə xidmət edən stimullaşdırıcı tədbirlərin həyata keçirilməsini təklif edirik.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi. /Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir /- <http://www.president.az/articles/22110>
2. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. “Azərbaycanın kənd təsərrüfatı”. Statistik məcmuə 2019. Bakı: 2019, 644 s.
3. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Azərbaycanın xarici ticarəti. Statistik məcmuə /2020, Bakı: 2020, 220 s.
4. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Sosial, iqtisadi inkişaf. Yanvar-Dekabr. Bakı: 2020, 196 s.
5. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Azərbaycanın ərzaq balansları. Statistik məcmuə /2019. Bakı: 2019, 94 s.
6. Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin İllik Hesabatı. Bakı: 2020, 20 s. <https://www.agro.gov.az/az/nazirlik/hesabatlar>

7. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin sədrliyi ilə Nazirlər Kabinetinin 2020-ci ilin birinci yarısının sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına və qarşıda duran vəzifələrə həsr olunan iclası keçirilib.
https://azertag.az/xeber/Prezident_Ilham_Aliyevin_sedrliyi_ile_Nazirler_Kabinetinin_2020_ci_ilin_birinci_yarisinin_sosial_iqtisadi_inkisafinin_yekunlarina_ve_qarsida_duran_vezifelere_h_esr_olunan_iclasi_kechirilib_YENILANIB_2_VIDEO-1537441
8. Hacıyeva S.İ. Aqrar sahədə qiymət paritetliyinin istehsalçıların gəlirlərinə təsiri. “Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı” elmi-praktiki jurnalı. 2020, №1 (31), səh. 43-51.
atm.gov.az/az/menu/28/nesrler/
9. Şəkərəliyeva Z.A. Qeyri-neft sektorunda ixrac potensialından istifadənin tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri. AMEA-nın xəbərləri. İqtisadiyyat seriyası 2019 (sentyabr-oktyabr) Bakı, səh.44-49.
10. F.F. Fikrətzadə, S.İ. Hacıyeva. İşğaldan azad olunan ərazilərimizdə kənd təsərrüfatı sahəsinin bərpası istiqamətləri və istehsal göstəricilərinin proqnozlaşdırılması. / “Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı”. 2020, №4 (34). atm.gov.az/az/menu/28/nesrler/

İnternet mənbələri:

11. [https://president.az/\(10.07.2020\)](https://president.az/(10.07.2020))
12. [https://www.stat.gov.az/\(15.07.2020\)](https://www.stat.gov.az/(15.07.2020))
13. [http://customs.gov.az/\(22.07.2020\)](http://customs.gov.az/(22.07.2020))
14. [https://www.agro.gov.az/az/bitkicilik/terevezcilik/bas-sogan\(01.08.2020\)](https://www.agro.gov.az/az/bitkicilik/terevezcilik/bas-sogan(01.08.2020))
15. [www.trademapp.org\(01.08.2020\)](http://www.trademapp.org(01.08.2020))
16. [http://www.fao.org/faostat/en/#data\(05.08.2020\)](http://www.fao.org/faostat/en/#data(05.08.2020))

Ph.D., docent, S.I. Valiyeva

Doctoral student of the Agricultural Economics Research Center

Analysis of the non-traditional and recently exported plant growing products

Summary

Agricultural products have a significant share in the non-oil export of the Republic of Azerbaijan. Especially, after the agrarian reforms exports of agrarian products have increased in both volume and value in Azerbaijan. At the same time, non-traditional products have begun to make part of the country's agricultural exports. These include barley, onions, natural honey, pedigree animals, dairy products, canned meat, an extract of licorice and etc. This article analyzes current situation of 2 important agricultural products, which are newly added to export goods, and offers suggestions for the realization of the export potential of these products in the country.

Keywords: *agriculture, plant growing products, barley, onion, export, import.*

Д.ф.э.н., доцент, С.И. Валиева
Докторант Центра аграрных исследований

Анализ нетрадиционных и недавно экспортированных продуктов растениеводства

Резюме

Сельскохозяйственная продукция занимает значительную долю в ненефтяном экспорте Азербайджанской Республики. Особенно после аграрных реформ экспорт аграрной продукции в Азербайджане увеличился как в натуральном, так и в стоимостном выражении. В то же время нетрадиционные продукты стали составлять часть сельскохозяйственного экспорта страны. К ним относятся ячмень, лук, натуральный мед, племенные животные, молочные продукты, мясные консервы, экстракт солодки и т.д. В этой статье анализируется текущая ситуация с двумя важными сельскохозяйственными продуктами, которые недавно начали экспортироваться и предлагаются предложения по реализации экспортного потенциала этих продуктов.

Ключевые слова: *сельское хозяйство, растениеводства, ячмень, лук, экспорт, импорт.*

UOT: 338.23, 338.43

AQROBİZNES MÜHİTİNİN DƏYƏRLƏNDİRİLMƏSİNİN METODOLOJİ MƏSƏLƏLƏRİ

Sarvan Elxan oğlu Cəfərov

Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzinin doktorantı
e-mail: sarvan_jafarov@yahoo.com

Xülasə

Məqalədə biznes mühitinin strukturu və aqrar sahədə onun xüsusiyyətləri açıqlanır. Kənd təsərrüfatı istehsalının dinamik inkişafının vacib şərtlərindən biri kimi bu sahədə işgüzar fəaliyyət üçün əlverişli şərait yaradılmasının rolu göstərilir. Əsas diqqət aqrobiznes mühitinin dəyərləndirilməsinə müxtəlif yanaşmaların təhlilinə yönəldilir. Bu istiqamətdə araşdırmaların nəticəsində müvafiq ümumiləşdirmələr aparılır.

Açar sözlər: biznes mühiti, aqrar sahə, aqrobiznes, biznes mühitinin komponentləri, biznes mühitinin tipləri, metodologiya, investisiya.

Giriş

Biznes mühiti iqtisadiyyatın digər sahələrində olduğu kimi aqrar sektorda da işgüzar fəaliyyətin təşkili və həyata keçirilməsinə əhəmiyyətli təsir göstərən amillərdən biri kimi çıxış edir. Kənd təsərrüfatı və texnoloji cəhətdən onunla bağlı olan sahələrdə əlverişli işgüzar fəaliyyət şəraitini təmin edən institutların və mexanizmlərin yaradılması xərclərin səviyyəsinin aşağı salınmasına, istehsal olunan məhsulların həcmnin artırılmasına və keyfiyyətinin yüksəldilməsinə müsbət təsir göstərməklə rəqabətqabiliyyətliliyi təmin edir. Əlverişli biznes mühitinin yaradılması aqrar sahəyə cəlb edilən investisiyaların miqyasının genişlənməsində mühüm rol oynayır.

Qeyd edilənləri nəzərə almaqla aqrobiznes mühitinin ardıcıl surətdə yaxşılaşdırılması ilə bağlı məsələlərin həlli aktual vəzifəyə çevrilir. Bu istiqamətdə müvafiq tədbirlər sisteminin formalaşdırılması və reallaşdırılması baxımından biznes mühitinin dəyərləndirilməsinə səmərəli metodiki yanaşmaların tətbiqinə zərurət meydana gəlir.

Məqalədə aqrobiznes sferasında biznes mühitinin dəyərləndirilməsinə yanaşmaların müqayisəli təhlili aparılır və onların araşdırma praktikasında istifadəsi imkanları açıqlanır. Bununla əlaqədar öncə aqrobiznes mühitinin ümumi səciyyəsi və strukturuna dair məsələlərə baxılmasına da ehtiyac yaranmışdır.

Biznes mühiti və aqrar sahədə onun xüsusiyyətləri

Elmi ədəbiyyatda biznes mühiti termininin hamılıqla qəbul olunmuş vahid tərifı mövcud deyil. Nisbətən geniş yayılmış yanaşmaya uyğun olaraq biznes mühiti şirkətlərin işinə təsir edən bütün daxili və xarici amillərin məcmusudur. Bu halda əslində qeyd edilən amillərin təşkilati-iqtisadi formasından asılı olmayaraq biznesin bütün formalarına təsirindən söhbət getdiyi nəzərə alınmalıdır. Başqa sözlə, biznes mühiti daxili və xarici amillərin işgüzar fəaliyyətin bütün növlərinə təsirini əhatə edir. Həmin amillər işgüzar fəaliyyətə birbaşa və ya dolaylı təsir göstərə bilər.

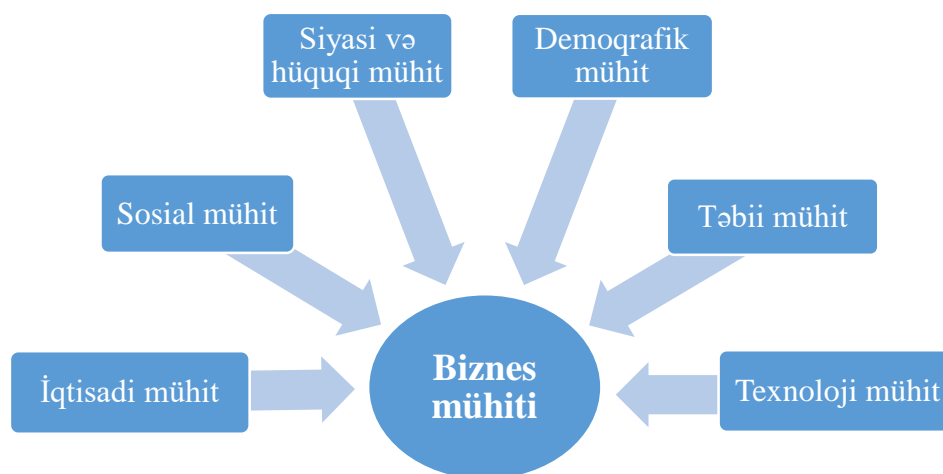
Biznesin nəticələrinə qeyd edilən təsirlər mənfi və ya müsbət olur. Biznes mühitinin təsiri elə miqyasda ola bilər ki, işgüzar fəaliyyəti əsaslı surətdə genişləndirməyə və ya onu dayandıрмаğa və yeni sahəyə keçməyə ehtiyac yaranmış olsun. Bu baxımdan tədqiqatlarda biznes mühitinin bir tərəfdən biznes sahəsində fəaliyyət üçün təhlükə və problemlər yaratdığı, digər tərəfdən isə irəliləyişlər və artım üçün fürsətlər formalaşdırdığı vurğulanır (1).

Biznes mühiti işgüzar fəaliyyətə təsir göstərən daxili və xarici qüvvələrin təsirini əhatə edir. Buna uyğun olaraq biznes mühitinin daxili və xarici tipləri fərqləndirilir. Daxili mühit elementlərinə biznes fəaliyyətində istifadə edilən insan resursları, bütün növ fiziki aktivlər, texnoloji resurslar, maliyyə resursları, idarəetmə üsulları aid edilir. Xarici mühit biznes vahidinin formal sərhədlərindən kənarında formalaşan elementlərdən təşkil olunur. Xarici mühit biznes vahidini əhatə edən və onun fəaliyyət nəticələrinə təsir göstərən şərtlərin, qaydaların və şəraitin məcmusunu əhatə edir. Subyekt baxımından xarici mühitə biznes vahidinin həyata keçirdiyi əməliyyatlara bu və ya digər dərəcədə aidiyyəti olan şəxslər, təşkilatlar, dövlət orqanları və digər institutlar aid edilir.

Biznesin xarici mühitində mikromühit və makromühit elementləri də fərqləndirilir. Mikromühit elementlərinə fəaliyyəti biznes vahidinə təsir göstərən mikroiqtisadi subyektlər (malgöndərənlər, rəqiblər və s.), makromühit elementlərinə isə biznes vahidinin nəzarət edə bilmədiyi, lakin onun fəaliyyətinin nəticələrinə təsir göstərə bilən qüvvələr aid edilir. Bir qayda olaraq biznes vahidləri özlərinin fəaliyyətində həmin qüvvələrə uyğunlaşmalıdırlar.

Biznes mühitini təşkil edən elementlərin ümumilikdə 6 əsas komponenti formalaşdırdığını demək mümkündür (*Şəkil 1*).

Şəkil 1. Biznes mühitinin komponentləri

Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

İqtisadi mühit biznes vahidini əhatə edən ümumi iqtisadi vəziyyətlə səciyyələnir. Bizneslə məşğul olan hər bir subyektin fəaliyyəti ölkə iqtisadiyyatında dinamikanın təsirinə, habelə formalaşmış olan rəqabət şəraitinin təsirinə məruz qalır.

Sosial mühit biznesin makromühiti ilə bağlıdır. Hər bir biznes vahidi fəaliyyət məkanında təşəkkül tapmış sosial əməlləri nəzərə almalıdır. Sosial məsuliyyət biznes etikasının ayrılmaz tərkib hissəsi kimi qəbul olunur.

Siyasi və hüquqi mühit biznesin fəaliyyətdə olduğu ölkənin hökumətinin fəaliyyəti ilə formalaşır. Hökumətin siyasəti, müvafiq istiqamətdə qəbul etdiyi qanunvericilik aktları işgüzar fəaliyyətə həm mənfə və həm də müsbət təsir göstərə bilər. Eyni zamanda, bu təsir bir çox hallarda əhəmiyyətli miqyaslar alır.

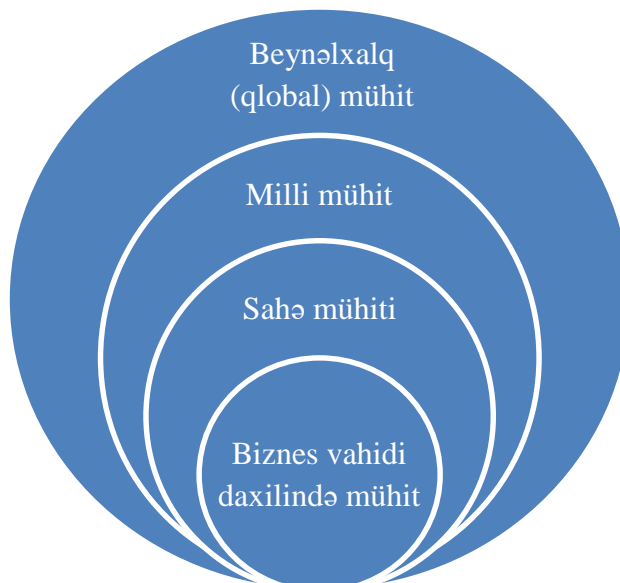
Texnoloji mühit biznes vahidlərinin rəqabətqabiliyyətliliyinin başlıca amili kimi çıxış edir. Müasir şəraitdə innovativ texnologiyalar məhsuldarlığın yüksəldilməsi və istehsal xərclərinin səviyyəsinin aşağı salınmasının zəruri şərtinə çevrilir. Bununla əlaqədar biznes fəaliyyətinin bütün seqmentlərində modern texnologiyalara əlverişliliyin təmin olunması əsas prioritetə çevrilir.

Demografik mühit - əhalinin artım vəziyyəti, onun ümumi sayı, sıxlığı, texnoloji vərdişləri, kənd və şəhər rayonları arasında bölgüsü biznesə təsir gücünə malikdir. Bu amillər həm istehsal olunan məhsullara tələb və təklifin nisbətinin formalaşmasında, həm də istehsalın ixtisaslı işçi qüvvəsi ilə təminatı, məhsuldarlığın zəruri səviyyəsinə nail olunma baxımından mühüm rol oynaya bilər.

Təbii mühit özündə coğrafi və iqtisadi resursları birləşdirməklə biznesin ən ümumi əsaslarından biri kimi onun nəticələrinə təsir göstərə bilər. Eyni zamanda, bu amilin rolu xammal istehsalı, habelə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı sahələrində xüsusilə yüksəkdir. Zəngin və əlverişli təbii mühit səmərəli biznes fəaliyyətinin miqyaslarının genişlənməsinə meydan açmaqla yanaşı, həm də ətraf mühitin qorunması sahəsində məsuliyyət məsələlərini önə çəkir.

Bizim tədqiqatın predmeti baxımından biznes mühiti tiplərinin əhatə dairəsinin miqyaslarına görə təsnifatı da maraqlıdır. Bu meyara uyğun olaraq biznes mühitinin beynəlxalq, milli, sahə və şirkət (təsərrüfat subyekti) səviyyələrinə uyğun tiplərini ayırmaq olar (*Şəkil 2*).

Şəkil 2. Əhatə sferasının miqyaslarına görə biznes mühitinin tipləri

Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

2-ci şəklə uyğun olaraq hər bir biznes mühiti tipinin digər tiplər üzərində təsiri onun əhatə dairəsinin genişliyi ilə şərtlənir. Sahənin biznes mühiti birbaşa və ya dolayısı ilə milli və beynəlxalq mühitin təsirinə məruz qalır və öz növbəsində biznes vahidinin fəaliyyət mühitinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Məsələnin bu cəhəti hər bir səviyyə üzrə biznes mühitinin formalaşması amillərinin qarşılıqlı əlaqələrinin xarakteri və strukturunun açıqlanması baxımından maraq doğurur.

Aqrar sahə iqtisadiyyatda formalaşan ümumi biznes mühiti çərçivəsində fəaliyyət göstərir. Eyni zamanda, həmin sahədə işgüzar fəaliyyətin spesifik cəhətləri biznes mühitinin müxtəlif komponentlərinin nisbəti, onun ayrı-ayrı elementlərinin rolu və tətbiqi ilə bağlı xüsusiyyətləri də şərtləndirmiş olur. Bu xüsusiyyətlər arasında ilk növbədə aşağıdakıları göstərmək olar.

Aqrar sahədə biznes mühitinin 1-ci şəkildə göstərilən komponentləri arasında təbii mühit amilləri əsaslı yer tutur. Texnoloji mühidə uzunmüddətli dövrdə genişlənmədə olan dəyişikliklər həmin amillərin rolunun müəyyən qədər azalması istiqamətində təsir göstərsə də, kənd təsərrüfatı istehsalında təbii iqlim şəraiti fundamental əhəmiyyətliyi saxlamaqdadır. Eyni zamanda, təbii mühit biznes mühiti elementləri arasında sistem əlaqələri vasitəsilə digər komponentlərin aqrar sahədə tətbiqi xüsusiyyətlərinə də əhəmiyyətli təsir göstərir.

Aqrar sahədə demoqrafik mühit komponenti də iqtisadiyyatın digər sahələri ilə müqayisədə nisbətən daha fəal rola malikdir. Demoqrafik mühit bir tərəfdən tələbin həcmi və strukturu vasitəsilə, digər tərəfdən isə sahənin resurs təminatı vasitəsilə kənd təsərrüfatı istehsalında biznes fəaliyyətinin imkanları və şərtlərinə təsir göstərən amil kimi çıxış edir.

Aqrar sahədə biznes mühitinin əsas spesifikləri sırasına kənd təsərrüfatı istehsalı ilə bağlı bazar strukturlarının özəllikləri də aid edilir. Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları məhsullarını azad rəqabət şəraitində reallaşdırırlar. Bununla yanaşı, onlar istehsal resurslarını və bir sıra xidmətləri qeyri-təkmil rəqabətin xas olduğu bazarlar vasitəsilə əldə edirlər. Birinci halda biznes vahidləri bazar tələbinin elastikiliyi xüsusiyyətilə əlaqədar qiymətlərin nisbətən genişmiqyaslı dalğalanmaları və maliyyə vəziyyətində istiqrarsızlığın yaranması ilə rastlaşmalı olurlar. İkinci halda isə tərəfdaşların inhisarçılıq davranışları ilə üz-üzə qalırlar. Belə vəziyyətlər biznes mühitində dövlətin əsas tərəflərdən biri kimi çıxış etməsinə zərurət yaradır. Dövlət geniş tənzimləyici, təşviq və kömək tədbirləri vasitəsilə kənd təsərrüfatı istehsalçıları üçün biznes mühitinin əlverişli hala gətirilməsi funksiyasını yerinə yetirməli olur.

Aqrobiznes mühitinin dəyərləndirilməsinə yanaşmalar

Aqrobiznes mühitinin dəyərləndirilməsi bu mühitin biznes fəaliyyətinin həyata keçirilməsi baxımından əlverişlilik dərəcəsinin müəyyən edilməsini nəzərdə tutur. Əlverişli mühit konsepsiyası iqtisadiyyatın özəl sektoru ilə sıx bağlıdır və bir qayda olaraq həmin sektorda zəruri dinamikliyin stimullaşdırılması üçün yaradılmalı olan əlverişli mühitə aid edilir (7). Qeyd edək ki, bir sıra araşdırmalarda “əlverişli biznes mühiti” termini “əlverişli işgüzar mühit” termininin sinonimi kimi qəbul edilir.

Aqrobiznes mühitinin dəyərləndirilməsinə yanaşmada iki əsas istiqamət ayrılır: ümumi yanaşma əsasında dəyərləndirmə və sahə yanaşması əsasında dəyərləndirmə.

Birinci istiqamət üzrə bütövlükdə iqtisadiyyata xas olan biznes mühiti müəyyən edilir və buna müvafiq olaraq ayrı-ayrı sahələr üzrə işgüzar fəaliyyət şəraitinə dair qiymətləndirmələr aparılır. Hazırkı şəraitdə həmin istiqamətdə geniş istifadə olunan yanaşmaya ilk növbədə Dünya Bankının

hazırladığı “Doing Business” hesabatı üzrə dəyərləndirmə aid edilir. Bu hesabat 2003-cü ildən başlayaraq hər il üçün müvafiq göstəricilərə əsasən ölkələr üzrə biznesin həyata keçirilməsi şəraitinin nə dərəcədə əlverişli olmasını dəyərləndirir. Qeyd edilən göstəricilərin tərkibinə 2020-ci ildə (“Doing Business 2020”) aşağıdakılar aid edilib- müəssisənin qeydiyyatı, tikintiyə icazə alınması, elektrik təchizatı sisteminə qoşulma, mülkiyyətin qeydiyyatı, kredit alınması, investorların qorunması, vergi qoyma, beynəlxalq ticarət, işəgötürmə, müqavilələrin icrasının təmin olunması, müflisləşmə proseduru. Hər bir göstərici üzrə qiymətləndirmə onunla bağlı prosedurların sayı, zaman və məsrəflər əsasında həyata keçirilir (6). Bu göstəricilər əsasında biznes qurulması, fəaliyyət üçün yer əldə edilməsi, maliyyəyə əlyətərlilik, gündəlik əməliyyatların yerinə yetirilməsi şəraiti dəyərləndirilir. Eyni zamanda, ümumi ölkə balı hesablanır. Araşdırmanın metodologiyası hər bir göstəriciyə dair ölkələr üzrə zaman sırası qurmağa və biznes mühitində dəyişikliklərin dinamikasını izləməyə imkan verir. Hesabat çərçivəsində biznesin aparılması şəraitinə dair hesablanan indekslərin dəyişilməsi ölkələrarası müqayisələr aparmağa da imkan yaradır.

“Doing Business” hesabatının göstəriciləri əsasında aqrobiznes mühitində baş verən dəyişiklikləri də ümumi şəkildə dəyərləndirmək mümkündür. Məsələn, Azərbaycanın 2015-2020-ci illər arasında “Doing Business” reytingi 80-dən 28-ə qədər yüksəlmişdir. Bunun əsasında ölkəmizin ümumi biznes mühiti çərçivəsində həm də aqrobiznes mühitinin yaxşılaşdırılması sahəsində əhəmiyyətli irəliləyişin baş verdiyini söyləmək olar.

Eyni zamanda, nəzərə almaq lazımdır ki, “Doing Business” hesabatına daxil edilən göstəricilər biznes mühitini səciyyələndirən bütün göstəriciləri əhatə etmir, ən əsası isə burada konkret sahələr, o cümlədən kənd təsərrüfatında işgüzar fəaliyyətlə bağlı məsələlərin konkret müzakirəsi öz əksini tapmır. Ölkə reytingi məhdud biznes sferasının göstəriciləri əsasında formalaşır.

Biznes mühitinin dəyərləndirilməsinə ümumi yanaşma Dünya İqtisadi Forumu tərəfindən hesablanan Qlobal Rəqabətqabiliyyətlik İndeksinin metodologiyası çərçivəsində reallaşdırılır. Qlobal Rəqabətqabiliyyətlik İndeksi ölkələrin öz vətəndaşlarının yüksək rifahını təmin etmək imkanını qiymətləndirir. Bu isə ilk növbədə ölkənin malik olduğu resurslardan nə dərəcədə səmərəli istifadə etməsindən, əmək məhsuldarlığının daim yüksəldilməsindən və məhsul və xidmətlərin yüksək keyfiyyətinin təmin edilməsindən asılıdır. Sözügedən indeksin kəmiyyətini formalaşdıran komponentlərdən biri əlverişli biznes mühitinə dair (insan kapitalı, bazarlar və innovativ ekosistem komponentləri ilə birlikdə) göstəricilərdir. Bunlara institutların, infrastrukturun, İnformasiya-Kommunikasiya Texnologiyalarının (İKT) tətbiqi və makroiqtisadi stabilliyi səciyyələndirən göstəricilər aid edilir (17). Bu baxımdan milli rəqabətqabiliyyətlik indeksinin səviyyəsinə və dinamikasına əsasən, həm də ölkənin biznes mühitində baş verən dəyişikliklər barədə fikir yürütmək mümkündür. Eyni zamanda, həmin yanaşma qeyd edilən istiqamətdə müəyyən məhdudluqlara da malikdir. Əvvəla, indeksin hesablanması metodologiyası bir neçə komponentdən formalaşmaya əsaslandığı üçün onun dəyişməsinin biznes mühiti amili ilə əlaqəsini birbaşa izləmək mümkün olmur. Digər tərəfdən, indeksin hesablanmasında biznes mühiti məhdud sayda tərəflərlə təmsil olunur. Habelə “Doing Business” hesabatında olduğu kimi, bu halda da biznes mühiti ümumi iqtisadiyyata aid vəziyyətlə səciyyələndirilir, konkret sahələrdə, o cümlədən aqrar sektorda fəaliyyət mühiti ilə bağlı müstəqim təsəvvür əldə etmək mümkün olmur.

Biznes mühitinə ümumi yanaşma “The Economist” dərgisinin “Economist Intelligence Unit” bölməsinin apardığı “Biznes mühiti reytingi” (“Business Environment Rankings”) araşdırmasında da yer alır. Bu araşdırmada 10 meyar (siyasi mühit, makroiqtisadi mühit, bazar imkanları, sahibkarlığın

inkışafı və rəqabət siyasəti, xarici investisiyaların cəlb edilməsi siyasəti, xarici ticarət və valyuta nəzarəti, vergilər, maliyyələşdirmə, əmək bazarı, infrastruktur) əsasında ölkələr üzrə biznes mühitinin keyfiyyəti və cəlb ediciliyi dəyərləndirilir. Araşdırmaya dair sonuncu hesabatda 82 ölkənin, o cümlədən Azərbaycanın göstəriciləri daxil edilmişdir. Araşdırmada bütövlükdə 91 göstəriciyə baxılır (2). Digər ümumi yanaşmalardan fərqli olaraq biznes mühiti həm keçmiş və mövcud vəziyyət baxımından, həm də işgüzar dairələrin gözləntiləri nəzərə alınmaqla perspektiv üçün dəyərləndirilir. Proqnozlar standart analitik əsaslardan istifadə edilməklə hazırlanır. Yuxarıda nəzərdən keçirdiyimiz digər ümumi yanaşmalarda olduğu kimi “Biznes mühiti reytingi” araşdırmasında da aqrobiznes mühitinə dair məsələlərə ayrılıqda baxılır.

Aqrobiznes mühitinin ümumi yanaşma əsasında dəyərləndirilməsinin istiqamətlərindən birini də investisiyaların cəlb edilməsi üçün mühitin əlverişliliyinin qiymətləndirilməsi təşkil edir. Bu yöndə metodiki yanaşmaların hazırlanması ilk növbədə inkışaf etməkdə olan ölkələrin kənd təsərrüfatında struktur yenidənqurmalarının həyata keçirilməsi, bu sektorun rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi, ixrac potensialının inkışaf etdirilməsi məqsədilə xarici investisiyaların cəlb edilməsinin aktuallaşması fonunda formalaşmışdır. Dünya Bankı, daha sonra BMT-nin Ticarət və İnkişaf Konfransı (UNCTAD), İqtisadi İnkişaf və Əməkdaşlıq Təşkilatı (OECD) tərəfindən investisiya mühitinin vəziyyətinə dair araşdırmalar aparılmış, müvafiq məlumat bazaları formalaşdırılmış, eyni zamanda, zəruri dəyərləndirmələr aparılmasına yönəldilmiş metodiki üsullar hazırlanmışdır. Dünya Bankı tərəfindən investisiya mühitinin araşdırılması metodologiyası bu işin seçilmiş ölkələr üzrə aparılmasına və çarpaz məlumatlar üzərində təmərkləşməyə əsaslanır.

BMT-nin Ticarət və İnkişaf Konfransı tərəfindən irəli sürülən yanaşma Müstəqim Xarici İnvestisiyaların (MXİ) cəlb edilməsinin dəyərləndirilməsini əhatə edir. Bu istiqamətdə analitik məqsədlər üçün “İnvestisiya kompası” və “Ölkəyə MXİ axını indeksi” göstəricilərindən istifadə edilir. Birinci göstərici investisiya mühitini formalaşdıran əsas parametrləri (resurslar, infrastruktur, əməliyyat xərcləri, iqtisadi göstəricilər, vergilər, idarəetmə, normativ-hüquqi baza) özündə birləşdirir. İkinci göstərici isə ölkəyə MXİ-nin gəlişinin nisbi səviyyəsini ifadə edir və qlobal səviyyədə qəbul olunan MXİ-də və ÜDM-də ölkənin paylarının nisbətini ifadə edir (21).

BMT-nin Ticarət və İnkişaf Konfransının yanaşması MXİ-nin cəlb edilməsinə təsir göstərən amilləri kompleks dəyərləndirməyə şərait yaradır. Eyni zamanda, nəzərə almaq lazımdır ki, həmin yanaşma aqrobiznes sferasına investisiyaların cəlb edilməsi şəraitini konkret detalları ilə dəyərləndirməyə imkan vermir.¹

İnvestisiya mühitinin dəyərləndirilməsinə dair OECD tərəfindən irəli sürülən metodiki yanaşma investisiyalara təsir göstərən 12 fərqli siyasət sahəsini əhatə etməklə kompleks təhlillərin aparılmasına əsaslanır. Həmin sahələrə ölkədə reallaşdırılan investisiya siyasəti, ticarət, rəqabət, vergi, biznesin aparılmasında məsuliyyətin yüksəldilməsi, “yaşıl artım”ın dəstəklənməsi sahəsində siyasətlər, habelə korporativ idarəetmədə şəffaflıq, insan resurslarının inkışafı, infrastrukturun və maliyyə sektorunun inkışafı, dövlət idarəetməsi məsələləri aid edilir. Müvafiq dəyərləndirmələrə dair hesabat “İnvestisiya Siyasətinin Əsasları” (“The Policy Framework for Investment” (PFI)) sənədinə daxil edilir (18). Araşdırma sorğu keçirilməsi yolu ilə aparılır. Hesab edilir ki, qeyd olunan

¹ Qeyd edilən məsələlər ancaq müəyyən qədər BMT-nin Ticarət və İnkişaf Konfransının transmilli korporasiyaların kənd təsərrüfatına investisiya qoyuluşlarına həsr olunmuş “Dünya İnvestisiya Hesabatı 2009” adlı hesabatında öz əksini tapmışdır. Həmin hesabatda transmilli korporasiyaların kənd təsərrüfatına investisiya qoyuluşları və onların dünyanın regionları üzrə aqrar sahənin inkışafında rolu təhlil olunmuşdur (20).

istiqamətlər üzrə daxili və xarici investisiyaların cəlb edilməsinə və bütün tərəflər üçün səmərəliliyin yüksəldilməsinə şərait yaradan mühit formalaşdırılmalıdır. Belə yanaşma əsasında investisiya siyasəti dəyərləndirilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, OECD tərəfindən 2006-cı ildə həmin sənədin əsasında bu təşkilata daxil olan ölkələr və üzv olmayan 60 ölkənin iştirakı ilə “Kənd təsərrüfatında investisiya üçün siyasətin əsasları” adlı çərçivə sənədi də hazırlanıb. Sənəd 2013-cü ildə OECD-nin investisiya və kənd təsərrüfatı üzrə komitəsi, eləcə də inkişafa kömək komitəsi tərəfindən bəyənilib. Bu sənəddə kənd təsərrüfatına investisiyaların cəlb edilməsi ilə bağlı önəmli hesab edilən məsələlərə baxılır və müvafiq tövsiyələr irəli sürülür (19).

Ümumi yanaşma əsasında dəyərləndirmələr biznesin inkişaf mühitinin əlverişliliyinə dair milli səviyyədə məlumatları özündə əks etdirir. Bu yanaşmalar çərçivəsində ayrı-ayrı sahələrin, o cümlədən aqrobiznes sektorunun spesifiklikləri ilə bağlı cəhətlər nəzərə alınmır. Lakin aqrobiznes üçün həmin cəhətlər, ilk növbədə yerli şəraitlə bağlı amillər vacib əhəmiyyət kəsb edir.

Qeyd edilənlər nəzərə alınmaqla aqrobiznes mühitinin sahə yanaşması əsasında dəyərləndirilməsinin önəmi yüksəlir.

Aqrobiznes mühitinin sahə yanaşması əsasında dəyərləndirilməsinə dair metodologiyanın hazırlanması istiqamətində ilk təşəbbüs ABŞ-ın Beynəlxalq İnkişaf Agentliyi (USAİD) tərəfindən göstərilmişdir. Bu qurum 2008-ci ildə aqrobiznes mühitinin təhlili məqsədilə “Kənd təsərrüfatında hüquqi və institusional islahatlar” (AgCLIR) alətini hazırlamışdır. Bu yanaşma ilkin mərhələdə “Doing Business”-in alətlər toplusundan istifadə etməklə kənd təsərrüfatında biznes mühitinin diaqnostikasının aparılmasını və fəaliyyətdə səmərəliliyin aşağı olmasını şərtləndirən köklü səbəblərin müəyyən olunmasını, eyni zamanda zəruri olan islahatlara dair təkliflərin hazırlanmasını nəzərdə tutub. Araşdırma biznes, qeyri-hökumət və dövlət qurumlarının nümayəndələri ilə mü sahiblər əsasında aparılır. Tətbiq olunan metodologiyaya uyğun olaraq baxılan hər bir parametrlər üzrə göstəricilər 1-5 bal şkalası ilə qiymətləndirilir. Bu metodologiya əsasən bir sıra Afrika ölkələrində (Qana, Uqanda, Tanzaniya və s.) və Kosovoda tətbiq olunur (15).

AgCLIR yanaşmasının əsas üstünlüyü sahə xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla aqrobiznes sferasında işgüzar fəaliyyət mühitinin dəyərləndirilməsinə imkan yaradılmasıdır. Eyni zamanda, Dünya Bankının müvafiq yönümdə konsepsiyalarına bağlılıq həmin yanaşmanın məhdudluğu kimi qiymətləndirilir.

Aqrobiznes mühitinin dəyərləndirilməsinə daha əhatəli metodoloji yanaşma Dünya Bankı Qrupu tərəfindən “Kənd təsərrüfatı biznesinə imkanların təmin edilməsi” (“Enabling the Business of Agriculture”) mövzusunda aparılan araşdırma çərçivəsində hazırlanmışdır. Bu yanaşma kənd təsərrüfatında biznes mühitini birbaşa qiymətləndirməyə yönəldilib. Araşdırmada dövlət tərəfindən hazırlanan normativ aktların və proseslərin ölkə fermerlərinin kənd təsərrüfatı fəaliyyətinə nə dərəcədə imkan yaratması və ya maneələr törətməsi öyrənilir. Bu istiqamətdə araşdırmaya dair hesabatda aşağıdakı 8 kəmiyyət göstəricisi barədə təhlillər aparılır:

- Toxum tədarükü (yeni taxıl sortlarının qeydiyyatına vaxt və vəsait sərfi, habelə toxumun keyfiyyətinin tənzimlənməsi);
- Gübrə qeydiyyatı (yeni kimyəvi gübrə məhsulunun qeydiyyatına vaxt və vəsait sərfi, habelə gübrənin keyfiyyətinin tənzimlənməsi);

- Su təminatı (su məlumatlarına çıxış tələbləri və su resurslarının idarə edilməsi barədə qərarların qəbulunda iştirak etmək imkanları);
- Maşınların qeydiyyatı (ikiöxlü, dördtəkərli traktorun qeydiyyatı üçün vaxt və xərc sərfi);
- Mal-qaranın saxlanması (istehsal olunan yemin və dərman preparatlarının keyfiyyətinin tənzimlənməsinin keyfiyyəti);
- Bitki sağlamlığının qorunması (fitosanitar tənzimlənməsinin keyfiyyəti);
- Ərzaq məhsulları ilə ticarət (kənd təsərrüfatı məhsullarının ticarəti üçün sənədlərin alınması vaxtı və dəyəri, qida tənzimləmə sisteminin keyfiyyəti);
- Maliyyəyə çıxış (maliyyə qanunları və qaydalarına əlyətərlik) (8).

Qəbul olunmuş metodologiyaya uyğun olaraq hər bir komponent üzrə və ümumi bal hesablanır. Bu zaman bütün komponentlər eyni çəkiyə malik olur. Ölkə göstəricisi 0-100 bal arasında dəyişir. Hər komponent üzrə və ümumi göstəricinin illər üzrə kəmiyyətlərində fərqlər müvafiq müddət ərzində ölkədə fermerlər üçün fəaliyyət şəraitinin nə dərəcədə dəyişməsinə ifadə edir. Beləliklə, hesabatda daxil edilən göstəricilər kənd təsərrüfatında sahibkarlıq mühiti və bazarlara inteqrasiya prosesləri sahəsində irəliləyişləri qiymətləndirməyə və mövcud normativ maneələri aşkara çıxarmağa əhəmiyyətli imkanlar açır.

“Kənd təsərrüfatı biznesinə imkanların təmin edilməsi” qlobal səviyyəni əhatə etməklə aqrar sahədə tənzimləmə qaydalarının və onların tətbiqinin effektivliyinin ölkələrarası müqayisəsini aparmağa imkan yaradır. Qeyd edək ki, araşdırmanın aparıldığı ölkələrin sayı ardıcıl olaraq artır. 2019-cu il üçün hesabatda 101 ölkənin məlumatları daxil olunub. İndiyədək aparılmış “Kənd təsərrüfatı biznesinə imkanların təmin edilməsi” tədqiqatlarında Azərbaycan təmsil olunmamışdır.

Nəticə

Aqrobiznes mühitinin dəyərləndirilməsi onun həmin sferada işgüzar fəaliyyət üçün əlverişlilik dərəcəsinin müəyyən edilməsinə yönəldilir. Biznes mühitinin struktur xüsusiyyəti nəzərə alınmaqla dəyərləndirmə prosesində kompleksliyə əməl olunmasının başlıca prinsip kimi qəbul edilməsinə zərurət yaranır. Dəyərləndirmə biznes mühitinin bütün komponentlərini əhatə etməlidir. Bu baxımdan beynəlxalq qurumlar tərəfindən biznes mühitinin qiymətləndirilməsinə dair hazırlanmış metodiki yanaşmalardan ölkə kontekstinə dair cəhətlərə nisbətən geniş yer ayırmaqla istifadə önəmlidir.

Aqrobiznes mühitinin dəyərləndirilməsində digər mühüm prinsip ümumi və sahə yanaşmalarının vəhdətinin təmin edilməsidir. Biznes mühitinin qiymətləndirilməsinə dair aqrar sektor və milli iqtisadiyyat üzrə göstəricilər bir-birini tamamlamaqla yanaşı, onların hesablanması metodologiyalarında uyğunluğun təmin edilməsinə də ehtiyac yaranır. Eyni zamanda, sahə yanaşması çərçivəsində araşdırmaya cəlb edilən parametrlərin tərkibinin hər bir ölkənin ümumi inkişaf səviyyəsi nəzərə alınmaqla kənd təsərrüfatında işgüzar mühitin yaxşılaşdırılması sahəsində real prioritetlərə uyğun müəyyən edilməsi məqsəduyğundur.

Ədəbiyyat

1. Business Environment: Meaning, Objectives, Importance and Factors. <https://www.businessmanagementideas.com/term-paper/business-environment-term-paper/business-environment/17145>
2. Business environment rankings methodology. /graphics.eiu.com › files › ad_
3. Business Environment Rankings Which country is best to do business in? From The Economist Intelligence Unit. https://www.iberglobal.com/files/business_climate_eiu.pdf
4. Chao-Chien Chen, Hsiu-Ping Yueh and Chaoyun Liang. Strategic Management of Agribusiness: Determinants and Trends. <https://ssrn.com/abstract=3105418>
5. Craig Dobbins. Strategic Planning: External Environmental Scanning Center for Food and Agricultural Business Purdue University. <https://ag.purdue.edu/agecon/ExtensionPrograms/sbpcp/resources/exscan.pdf>
6. Doing Business 2020 - World Bank Group documents 1. [worldbank.org](http://www.worldbank.org) › curated › pdf › Enabling environments for agribusiness and agro-industries development Regional and country perspectives. <http://www.fao.org/3/i3121e/i3121e00.pdf>
7. Enabling environments for agribusiness and agro-industries development Regional and country perspectives. <http://www.fao.org/3/i3121e/i3121e00.pdf>
8. Enabling the Business of Agriculture 2019. <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/31804/9781464813870.pdf>
9. Feed the future enabling environment for food security. www.agrilinks.org/sites/default/files/resource/files/ftf_eefs_project_overview_public_2018_0.pdf
10. Implications of the Macro Environment on Agriculture... www.agmanager.info › implic.
11. Internal environment of an agricultural farm. www.agriculturejournals.cz › public Files.
12. OECD/FAO (Organization for Economic Co-operation and Development/Food and Agriculture Organization). 2018. “OECD-FAO Agricultural Outlook 2018–2027.” Paris/Rome: OECD Publishing, FAO, Rome.
13. Strategic planning and agribusiness: An exploratory study of the adoption of strategic planning techniques by co-operatives. https://www.researchgate.net/publication/235292824_
14. Spotlight on AgCLIR: USAID’s Flagship Agriculture-Focused Legal and Regulatory Analytical Tool. <https://www.agrilinks.org/post/spotlight-agclir-usaids-flagship-agriculture-focused-legal-and-regulatory-analytical-tool>
15. Tatyana V. Shtal; Mykhailo M. Buriak; Yerzhan Amirbekuly; Galiya S. Ukubassova; Tlegen T. Kaskin; Zuhra G. Toiboldinova. Methods of analysis of the external environment of business activities. <https://www.revistaespacios.com/a18v39n12/a18v39n12p22.pdf>
16. The Global Competitiveness Report. SPECIAL EDITION 2020 http://www3.weforum.org/docs/WEF_TheGlobalCompetitivenessReport2020.pdf
17. The Policy Framework for Investment (PFI). <https://www.oecd.org/investment/pfi.htm>
18. The Policy Framework for Investment in Agriculture. <http://www.oecd.org/daf/inv/investment-policy/PFIA-July-2014.pdf>
19. UNCTAD. 2009. World Investment Report 2009. New York and Geneva. http://unctad.org/en/docs/wir2009_en.pdf

20. World Investment Report <https://unctad.org/topic/investment/world-investment-report>
21. Оценка развития сельского хозяйства и сельских территорий в странах Восточного Партнерства. РЕГИОНАЛЬНЫЙ ОТЧЕТ. <http://www.fao.org/3/aq676r/aq676r.pdf>
22. Моисеенко А.А. Внешняя и внутренняя среда бизнеса. <https://cyberleninka.ru/article/n/vneshnyaya-i-vnutrennyaya-sreda-biznesa/viewer>

S.E. Jafarov

Ph.D. student of the Agricultural Economics Research Center

Methodological issues of agrobusiness environment evaluation

Summary

One of the important conditions for the dynamic development of agricultural production is the creation of favorable conditions for business in this area. The article describes the structure of the business environment and its features in the agricultural sector. The main focus is on the analysis of different approaches to the assessment of the agribusiness environment. Relevant generalizations are made as a result of research in this direction.

Keywords: *business environment, agrarian sector, agribusiness, components of business environment, types of business environment, methodology, investment.*

С.Э. Джафаров

Докторант Центра аграрных исследований

Методологические вопросы оценки среды агробизнеса

Резюме

Одним из важных условий динамичного развития сельскохозяйственного производства является создание благоприятных условий для ведения бизнеса в этой сфере. В статье описывается структура бизнес-среды и ее особенности в аграрном секторе. Основное внимание уделяется анализу различных подходов к оценке среды агробизнеса. Соответствующие обобщения сделаны в результате исследований в этом направлении.

Ключевые слова: *бизнес-среда, аграрный сектор, агробизнес, компоненты бизнес-среды, типы бизнес-среды, методология, инвестиции.*

UOT: 338.43, 339.5, 339.543

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA KƏND TƏSƏRRÜFATI VƏ ƏRZAQ
MƏHSULLARININ İXRACININ DÖVLƏT TƏNZİMLƏMƏSİNİN
NƏTİCƏLƏRİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ**

Pərviz Fuad oğlu Əliyev

Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzinin dissertantı

e-mail: parviz.aliyev@atm.gov.az

Xülasə

Məqalədə Azərbaycanda kənd təsərrüfatı və ərzaq (KTƏ) məhsullarının¹ ixrac potensialının gücləndirilməsi üzrə dövlət siyasətinə baxılmış, bu sahədə əsas istiqamətlər üzrə həyata keçirilən tədbirlər göstərilmişdir. Eyni zamanda, kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracının spesifik xüsusiyyətləri tədqiq edilmiş, ixracın və idxalın əmtəə strukturu təhlil edilmiş, habelə təzə kənd təsərrüfatı məhsulları ilə emal olunmuş kənd təsərrüfatı məhsullarının ixrac və idxalının müqayisəsi aparılmış, yerli məhsulların ixracında ayrı-ayrı ölkələrin yeri açıqlanmışdır. Araşdırılan məsələlərlə bağlı həyata keçirilən tənzimləmə tədbirlərinin təsiri kontekstində dəyərləndirmələr aparılmışdır.

Nəticə olaraq KTƏ məhsulları üzrə ixrac fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı təkliflər irəli sürülmüşdür.

***Açar sözlər:** kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları, dövlət dəstəyi siyasəti, ixrac, idxal, emal olunmuş kənd təsərrüfatı məhsulları, ixracın effektivliyinin qiymətləndirilməsi, ixracın təşviqi.*

Giriş

Son dövrlər dünya miqyasında baş verən iqtisadi böhranlar, iqtisadi qeyri-müəyyənliklər və siyasi gərginliklər öz təzahürünü ölkələr arasındakı ticarət əlaqələrinin yenidən qurulmasında tapır. Ayrı-ayrı dövlətlər öz iqtisadiyyatlarını bu dəyişkən şəraitə uyğunlaşdırmağa və dünya iqtisadi arenasında əlverişli mövqe tutmağa çalışırlar. Dünya bazarında neftin qiymətinin yüksək dərəcədə volatilliyi fonunda milli valyutanın devalvasiyası ilə əlaqədar ölkəmizdə iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi strategiyasına uyğun olaraq iqtisadi diversifikasiyanın prioritet istiqamətlərindən biri kimi kənd təsərrüfatı seçilmişdir. Çünki bu sahə həm ölkə üzrə ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, həm regionlarda məşğulluğun artırılması, həm də kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracı

¹ KTƏ məhsullarına həm təbii formada kənd təsərrüfatı məhsulları (məsələn, təzə alma, xam pambıq, xam yun və s.), həm kənd təsərrüfatı məhsullarının ilkin emalı nəticəsində əldə edilmiş qeyri-ərzaq məhsulları (məsələn, pambıq mahlıcı və ipliyi, gön-dəri, ipək və s.), həm də bütünlükdə ərzaq məhsulları (məsələn, spirtli içkilər, yağ, şəkər və s.) aiddir.

hesabına ölkəyə xarici valyutanın gətirilməsi baxımından çox əhəmiyyətlidir. Son dövrlər dövlət tərəfindən aqrar sahənin inkişaf etdirilməsi və KTƏ məhsullarının ixrac potensialının gücləndirilməsi məqsədilə çoxsaylı tədbirlər həyata keçirilmiş, ixraca dövlət dəstəyi siyasəti gücləndirilmişdir.

Məqalədə məqsəd hazırki dövrdə KTƏ məhsullarının ixracının stimullaşdırılması sahəsində dövlətin tənzimləyici təsirlərini, o cümlədən dövlət dəstəyi siyasətinin effektivliyini qiymətləndirməkdən, ixracın əmtəə strukturu və coğrafiyasının təkmilləşdirilməsi istiqamətində təkliflər irəli sürməkdən ibarətdir.

KTƏ məhsullarının ixrac potensialının gücləndirilməsi üzrə dövlət siyasəti

Əvvəlcə Azərbaycanın dünya ölkələri ilə xarici ticarət əlaqələrini necə tənzimlədiyinə diqqət yetirək. Ümumiyyətlə, dünya üzrə xarici ticarət fəaliyyəti əsasən ayrı-ayrı ölkələrin üzv olduqları təşkilatların bu sahədəki tənzimləmə qaydalarına uyğun olaraq həyata keçirilir. Belə təşkilatlardan ən böyüyü Ümumdünya Ticarət Təşkilatıdır (ÜTT). ÜTT ölkələr arasında beynəlxalq ticarət münasibətlərinin tənzimlənməsi ilə məşğul olan dövlətlərarası təşkilatdır. 1995-ci ildə Mərakeş Sazişi ilə yaradılmış və sələfi olan, əsası 1948-ci ildə qoyulmuş Tariflər və Ticarət Haqqında Baş Sazişi (General Agreement on Tariffs and Trade, GATT) əvəz etmişdir. Hazırda dünyanın ən böyük iqtisadi təşkilatıdır, üzvlərinin sayı 164-dür. ÜTT-nin funksiyalarına çoxtərəfli ticarət sazişlərinin qəbul olunması və bu sazişlərin yerinə yetirilməsi üzərində nəzarət, üzv ölkələr arasında ticarət danışıqlarının təşkili, bu ölkələr tərəfindən həyata keçirilən ticarət siyasətlərinin təhlili, digər beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıqlar, üzv ölkələr arasında ticarət mübahisələrinin həllinə dəstək və beynəlxalq ticarətə və ticarət siyasətinə dair məlumatların toplanması, təhlili və müvafiq hesabatların hazırlanaraq təqdim olunması daxildir.

Ölkəmiz 1997-ci ildən ÜTT-yə üzvlük üçün çoxtərəfli danışıqlara başlamışdır. 23 il keçməsinə baxmayaraq hələ də danışıqlar davam edir və hazırda Azərbaycan müşahidəçi statusuna malikdir. Ölkəmizin ÜTT-yə qoşulması ilə bağlı bəzi məsələlərdə tərəflərin razılığa gəlməsi tələb olunur. Qeyd edək ki, ÜTT-yə qoşulmaq üçün irəli sürülən əsas tələblər gömrük rüsumlarının azaldılması, ticarət fəaliyyətini çətinləşdirən inzibati faktorların aradan qaldırılması, həmçinin aqrar sahəyə verilən birbaşa subsidiyaların həcmində azaldılmasıdır.

Vergi və rüsumların azaldılması dövlət büdcəsinin gəlirlərini azaltmaqla yanaşı, rəqabətqabiliyyətli xarici məhsulların ölkə bazarına axımına və nəticə etibarilə formalaşmaqda olan yerli istehsal potensialının zədələnməsinə gətirib çıxara bilər. Ancaq o da nəzərə alınmalıdır ki, bu təşkilata qoşulmaq xarici bazarlara çıxışı stimullaşdırır və ölkə əhalisinin daha keyfiyyətli məhsullarla təchiz olunmasına şərait yaradır. Bu baxımdan ölkənin ÜTT-yə qoşulması ilə bağlı danışıqların sürətləndirilməsinə ehtiyac olduğunu hesab edirik.

Azərbaycan ÜTT-yə üzv olmasa da, qonşu ölkələrlə ticarət münasibətlərini başqa sazişlərlə nizamlayır. Bunlardan ən geniş istifadə olunan Sərbəst Ticarət Sazişləridir (STS). Azərbaycan Respublikası tərəfindən imzalanmış “Sərbəst ticarət haqqında” sazişlərə uyğun olaraq mənşə ölkəsi bu ölkələr olan mallar Azərbaycan Respublikasına idxal olunarkən gömrük rüsumlarından azad edilir: Rusiya, Qazaxıstan, Gürcüstan, Ukrayna, Belarus, Moldova, Özbəkistan, Qırğızıstan, Tacikistan. Mənşə qaydalarına əsasən, istehsal prosesi tamamilə yuxarıda qeyd olunan ölkələrdə aparılan mallarla yanaşı, digər ölkələrdə istehsal olunmuş, lakin sadalanan ölkələrdə kifayət qədər emala məruz qalmış malların da mənşə ölkəsi yuxarıdakı ölkələr hesab edilir [6].

Xarici ticarət fəaliyyətinin dövlət tənzimləməsi ilə əlaqədar ixracın təşviqi fəaliyyətini də qeyd etmək lazımdır. 2003-cü ildə İqtisadiyyat Nazirliyi tərəfindən yaradılan Azərbaycanda İxracın və İnvestisiyaların Təşviqi Fondu (AZPROMO) qeyri-neft sektoruna xarici investisiyaların cəlbi və qeyri-neft məhsullarının ixracının stimullaşdırılması məqsədilə fəaliyyət göstərir. Qeyd edək ki, AZPROMO bir sıra investisiya təşviqi agentlikləri, ticarət və sənaye palataları və başqa institutlarla sıx əlaqələr qurmuş, dünyanın 44 ölkəsindən yüzdən çox təşkilatla əməkdaşlıq və tərəfdaşlıq memorandumları imzalamışdır [7].

Hal-hazırda “Qeyri-neft məhsullarının ixracının təşviqi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müvafiq Fərmanına əsasən, qeyri-neft məhsullarının ixracı ilə məşğul olan şəxslərə dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına ixrac təşviqi ödənilir. İxrac təşviqinin baza məbləği ixrac əməliyyatlarına görə faktiki ixrac olunmuş malın ixrac gömrük bəyannaməsində nəzərdə tutulan gömrük dəyərinin 3 (üç) faizini təşkil edir. İxrac olunan qeyri-neft məhsullarının Azərbaycan Respublikasının ərazisində istehsal olunan və istehsal prosesində istifadə edilən yerli komponentlərin və Azərbaycan Respublikasının ərazisində yaradılan qeyri-neft məhsullarının dəyərinin xüsusi çəkisi mənşə sertifikatı əsasında müəyyən olunur və ixrac təşviqi Azərbaycan Respublikası mənşəli mallara şamil edilir [7]. Qeyd edək ki, 2016-2019-cu illər ərzində Azərbaycanda sahibkarlara 17,0 milyon manat ixrac təşviqi ödənməmiş, bunun isə təxminən 9 milyon manatı 2019-cu ilin payına düşmüşdür [8].

Ölkə Prezidenti 2016-cı ildə yerli qeyri-neft məhsullarının “Made in Azerbaijan” brendi altında xarici bazarlarda genişmiqyaslı təbliğini nəzərdə tutan fərman imzalamışdır. Bu fərman “Made in Azerbaijan” brendinin tanınması və ixracın stimullaşdırılması məqsədilə aşağıdakı mexanizm və ya dəstək tədbirlərini əhatə edir:

- *Yeni bazarlara çıxış imkanlarının müəyyənləşdirilməsi, mövcud bazarlarda yerli məhsulların mövqeyinin möhkəmləndirilməsi, habelə bu bazarlara yeni məhsulların təqdim edilməsi məqsədi ilə təşkil olunan ixrac missiyaları. İxrac missiyaları 6 gün davam edən səfərlər formasında təşkil olunur, bu səfərlərdə maksimum 30 ixracatçı iştirak edə bilər və hər ixracatçı yalnız bir nümayəndə ilə təmsil olunur. Qeyd edilməlidir ki, səfərlə bağlı bütün xərclər dövlət büdcəsi hesabına ödənilir.*

- *Ölkədə istehsal olunmuş məhsullarla tanış olmaları və potensial alışları həyata keçirə bilmələri üçün xaricilərin ölkəyə dəvət edilməsi ilə alıcı missiyalarının təşkili.*

- *Qeyri-neft məhsullarının ixracı üçün mövcud və yeni ixrac bazarlarına çıxış imkanlarının tədqiq olunaraq genişləndirilməsi məqsədi ilə təşkil olunan bazar araşdırmaları. Qeyd edək ki, bir bazar araşdırmasına görə maksimal olaraq 30 min manat dövlət büdcəsi hesabına ödənilir.*

- *Yerli qeyri-neft məhsullarının “Made in Azerbaijan” brendi altında tanınması və təşviq edilməsi məqsədi ilə təşkil olunan beynəlxalq sərgi və yarmarkalarda vahid ölkə stendi ilə, həmçinin fərdi qaydada iştirak.*

- *Dövlət mülkiyyətində olan və ya səhmlərinin nəzarət zərfi dövlətə məxsus olan hüquqi şəxslər vasitəsilə “Made in Azerbaijan” brendinin təşviqi məqsədilə yerli qeyri-neft məhsullarının vahid ad altında xarici ölkələrdə təqdim edilməsi və geniş miqyasda tanınması. Bu fəaliyyət hüquqi şəxslərin xarici ölkələrdə yerləşən nümayəndəlik və filialları vasitəsilə həyata keçirilir.*

- *Xarici ölkələrdə Azərbaycan mənşəli qeyri-neft məhsulları üçün beynəlxalq sertifikatın alınmasına dövlət büdcəsi hesabına dəstək məbləğinin ödənilməsi. Bu zaman beynəlxalq sertifikatın*

alınmasına görə ödənilən dəstək məbləği çəkilən xərclərin 50 (əlli) faizini (60 000 (altmış min) manatdan artıq olmamaqla) təşkil etməlidir.

- Tədqiqat-inkişaf proqramlarının dəstəklənməsi ixracyönlü məhsulların və ya istehsal texnologiyalarının yaradılması və inkişaf etdirilməsi, həmçinin məhsulun istehsal xərclərinin azaldılması və əlavə dəyərinin artırılması məqsədilə həyata keçirilir. Bu dəstək tədbirinə görə ödənilən məbləğ çəkilən xərclərin 50 faizini (1 layihə üzrə maksimum 100 000 AZN) təşkil edir və bir il ərzində yalnız 10 tədqiqat-inkişaf proqramının keçirilməsinə yol verilir.

Bunlardan başqa, xarici ölkələrdə fəaliyyət göstərən mağazalarda və “Duty Free”lərdə “Made in Azerbaijan” rəflərinin təşkili, yerli qeyri-neft məhsullarının vahid brend ilə dünyada tanınması və təşviq edilməsi məqsədi ilə xarici ölkələrin ictimai yerlərində və beynəlxalq KİV-də “Made in Azerbaijan” brendinin təbliği də həyata keçirilir.

Yuxarıda göstərilənlərlə yanaşı, xarici ölkələrdə ticarət evlərinin açılması da ixrac potensialının artırılması baxımından əhəmiyyətli tədbirlərdəndir. Hazırda Belarus, Latviya, Ukrayna, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Polşa, Çin, Qazaxıstan və Rusiyada Azərbaycanın Ticarət evləri fəaliyyət göstərir [9].

Azərbaycandan kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının ixracı üzrə ixtisaslaşan bazar subyektlərinin tərkibinə nəzər salsaq, görürük ki, əvvəla bu subyektlərin sayı çox azdır və bir sıra məhsullar yalnız bir subyekt tərəfindən ixrac olunur. İkincisi isə bir çox halda ixracatçı kimi ayrı-ayrı sahibkarlar şəxsən özləri çıxış edirlər. Daha doğrusu, ixracın təşkilində kollektiv yox, fərdi münasibətlər üstünlük təşkil edir. Xarici ölkələrdə isə ixrac fəaliyyətində kooperativləşmə tendensiyası daha güclüdür. Məsəl üçün, ABŞ-da fermer kooperativləri demək olar ki, bütün növdən olan kənd təsərrüfatı məhsullarını emal edir və satırlar (o cümlədən ixrac edirlər), xammal və materialların təchizatçısı kimi çıxış edirlər, habelə öz üzvlərinə kreditlər verir, maliyyə xidmətləri göstərirlər [2]. Məhsulların ixracı baxımından əsas rol satış (ticarət) kooperativlərinə aiddir. Satış kooperativləri adətən məhsulun satışını, habelə onun saxlanması, sortlaşdırılmasını, qurudulmasını, yuyulmasını, çəkilib-bükülməsini, qablaşdırılmasını və nəqlini həyata keçirir, müqavilələr bağlayır, bazarı öyrənir və məhsulların reklamını təşkil edirlər. Bazarla bağlı araşdırmalara qiymət trendləri, istehlakçı tərcihləri, bazar potensialı, idxal-ixrac tənzimlənməsi, qanunvericilik və s. kimi mühüm məsələlər aiddir. Ümumiyyətlə, xarici ölkələrin təcrübəsində kooperativlər əsas etibarilə məhsulun satışının, o cümlədən ixracının təşkili və genişləndirilməsi məqsədilə yaradılır. Kooperativlər ayrı-ayrı istehsalçılardan müqavilə əsasında qabaqcadan razılaşdırılmış tələblərə cavab verən ərzaq və kənd təsərrüfatı məhsullarını toplayır, daha sonra isə yerli və xarici bazarlarda reallaşdırırlar.

Azərbaycanda istehsalçıların müqaviləyə əsaslanan kənd təsərrüfatı istehsalında və fermer birliklərində iştirakına dair statistik müayinənin yekunlarına əsasən, 2018-ci ildə respondentlərin yalnız 9,3 faizi, o cümlədən kənd təsərrüfatı müəssisələrinin 36,8 faizi, fərdi sahibkar təsərrüfatlarının 36,6 faizi, ailə kəndli təsərrüfatların 9,5 faizi və ev təsərrüfatlarının 5,3 faizi kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ilə bağlı birgə təsərrüfatçılıqda və ya fermer birliklərində iştirak etmişdir [3]. Göründüyü kimi, ölkəmizdə kənd təsərrüfatı sahəsində kooperasiya əlaqələri hələ ki, zəif inkişaf etmişdir.

Birgə təsərrüfatçılıqda və ya fermer birliklərində iştirak etməməyi təsərrüfatların 5,3 faizi birgə təsərrüfatçılığın qurulması və ya fermer birliklərində iştirakla bağlı məlumatlı olmadıqları, 5,5 faizi bu cür birliklərdə iştirak etmək istəyinin olmasına baxmayaraq tərəfdaş tapmaqda çətinliklərlə, 87,0 faizi fərdi təsərrüfatçılığa üstünlük vermələri ilə izah etmiş, 2,2 faizi isə digər səbəblərdən iştirak etmədiklərini qeyd etmişlər [3].

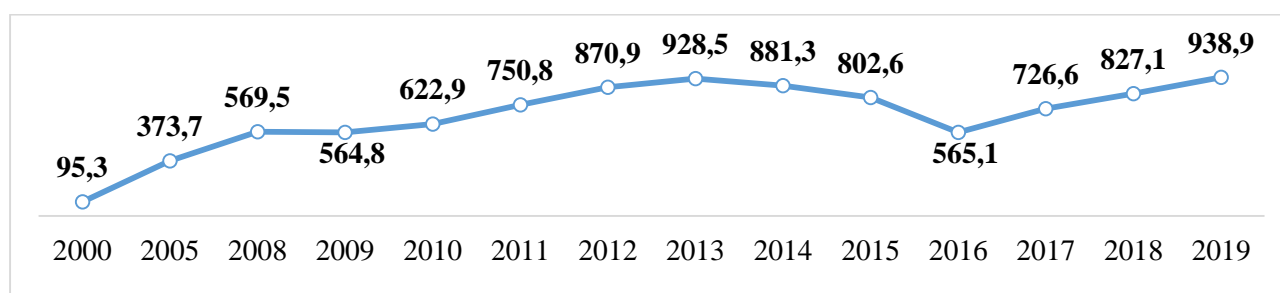
Hazırda kənd təsərrüfatında kooperasiya əlaqələrinin genişləndirilməsi, nəticə etibarilə isə ixracın stimullaşdırılması sahəsində fəal dövlət siyasəti həyata keçirilir. Məlumat üçün qeyd edək ki, yeni subsidiya sisteminə əsasən, 50 hektardan çox torpaq sahəsində aparılan əkinə görə kənd təsərrüfatı kooperativlərinə 10% artıq əkin subsidiyası ödənilir [5]. Bunun nəticəsi olaraq artıq Sabirabad rayonunda ilk kooperativ yaranmışdır. Ümumiyyətlə, kənd təsərrüfatı naziri İnam Kərimovun sözləri ilə desək, “aqrar sahədə kooperativlərin yaradılması torpaqlardan daha səmərəli istifadəyə imkan verir və fermerlərin gəlirlərini daha da artırır. Bu üsul, həmçinin rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsalını, xarici bazarlara çıxışı asanlaşdırır. Digər tərəfdən fermerlər torpaq və əmlakı birləşdirməklə kooperativə iri investisiya layihələri cəlb edə, mövcud texnikadan daha səmərəli istifadə edə, daha uyğun şərtlərlə yeni, müasir texnikalar ala bilərlər” [4].

Ölkədə aqrar sahədə *istehsal olunan məhsulların satışı üzrə* kooperativlərin yaranması ilə bağlı proses ləng getsə də, birgə fəaliyyətin daha bir forması olan assosiasiyaların təşkili kifayət qədər aktivdir. Belə ki, son dövrlər ərzində kənd təsərrüfatının demək olar ki, bütün prioritet istiqamətləri üzrə müxtəlif assosiasiyalar yaranmışdır. Bunlardan Meyvə-Tərəvəz İstehsalçıları və İxracatçıları, Nar İstehsalçıları və İxracatçıları, Şərab İstehsalçıları və İxracatçıları, Fındıq İstehsalçıları və İxracatçıları və Xurma İstehsalçıları və İxracatçıları assosiasiyalarını xüsusilə qeyd etmək olar.

Azərbaycanda KTƏ məhsulları ixracının dinamikası: tənzimləmə tədbirlərinin təsiri kontekstində baxış

KTƏ məhsullarının ixrac potensialının gücləndirilməsi istiqamətində aparılan dövlət siyasəti nəticəsində 2000-2013-ci illər ərzində KTƏ məhsulları ixracı ümumən müsbət artım trendinə malik olmuş və 2013-cü ildə pik həddə çatmışdır. 2014-2015-cı illər ərzində dünya iqtisadi böhranının təsiri ilə ixracda nisbi geriləmə, 2016-cı ildə isə kəskin enmə müşahidə olunmuşdur. Qeyd edək ki, bu tendensiya milli valyutanın devalvasiyasından sonrakı dövrə təsadüf etmişdir. Bununla belə, 2017-ci ildən başlayaraq KTƏ məhsullarının ixracı yenidən artım mərhələsinə keçmiş və 2019-cu ildə 938.9 milyon ABŞ dollarına çatmışdır (*Qrafik 1.*).

Qrafik 1. 2000-2019-cu illər ərzində KTƏ məhsullarının ixracı, (mln. ABŞ dolları) [11]

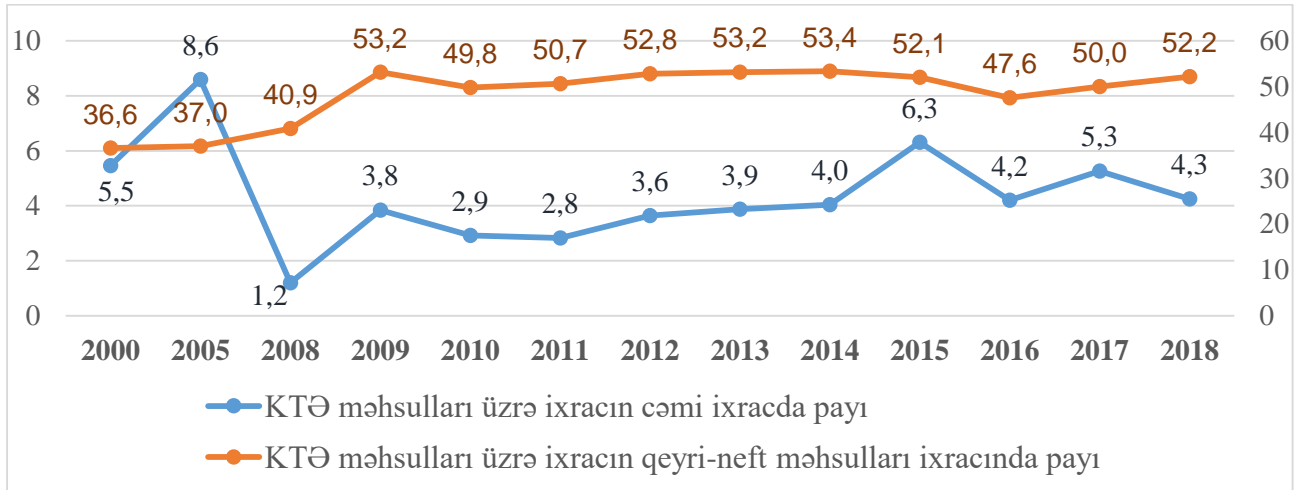
Mənbə: Dövlət Gömrük Komitəsi

Qeyd edək ki, 2019-cu ildə KTƏ məhsulları üzrə idxal 1.93 milyard ABŞ dolları təşkil etmişdir ki, bu da əvvəlki illə müqayisədə 12,7% yuxarı göstəricidir. Nəticə etibarilə 2019-cu il üçün ticarət balansının defisiti² 990.3 mln. ABŞ dolları təşkil etmişdir.

² Ticarət balansının defisiti (və ya profisiti) ixracla idxalın fərqidir.

Təkcə ixrac həcmının artım faizi özlüyündə ixracın real vəziyyəti ilə bağlı situasiyanı tamliqlə əks etdirmir. Mənzərəni daha müfəssəl görmək üçün ixrac olunmuş KTƏ məhsullarının ölkə üzrə cəmi ixracda, habelə qeyri-neft ixracında payına nəzər salaq (*Qrafik 2.*).

Qrafik 2. 2000-2018-ci illər ərzində KTƏ məhsulları üzrə ixracın cəmi ixracda və qeyri-neft ixracında payı, (%) [11]

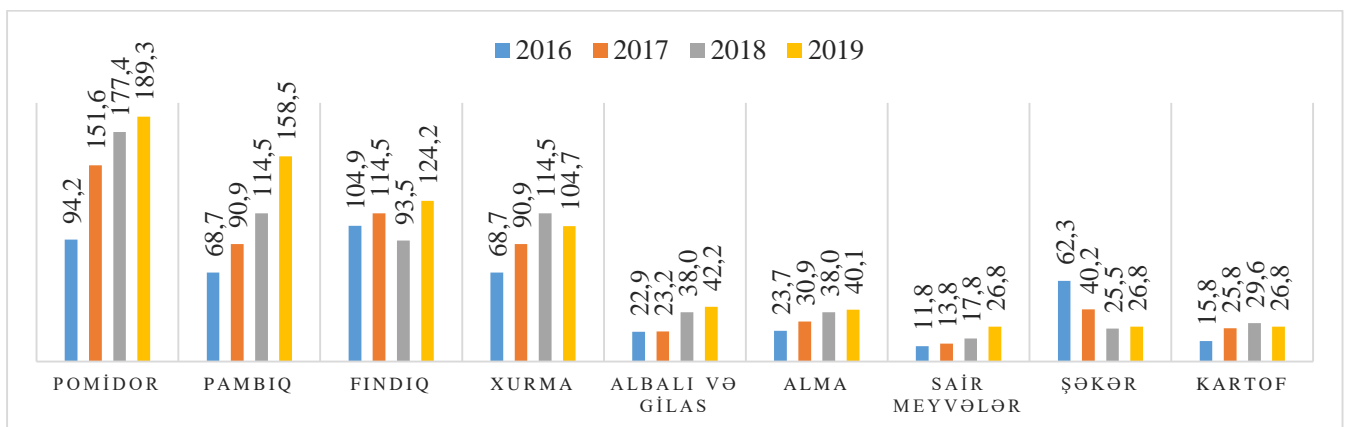

Mənbə: Dövlət Gömrük Komitəsi

Qrafikdən görüldüyü kimi, devalvasiyaya qədərki dövrdə KTƏ məhsulları üzrə ixracın cəmi ixracda payı göstəricisində artım müşahidə olunmuş və 2015-ci ildə bu pay 6.3%-ə çatmışdır. 2016-2019-cu illər ərzində isə bu göstərici devalvasiyanın doğurduğu təsirlərlə 4.6%, KTƏ məhsullarının ixracının qeyri-neft məhsulları üzrə ixracdakı xüsusi çəkisi isə 50-51% civarında tərəddüd etmişdir.

Ölkənin kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları üzrə ixracında əsas yeri pomidor, pambıq (mahlıc, iplik və pambıq parçalar nəzərə alınmaqla), fındıq, xurma və gilə (albalı da daxil olmaqla) tutur. Ölkəmiz müəyyən mənada əsasən bu kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracı üzrə ixtisaslaşmışdır (*Qrafik 3.*). Qeyd edək ki, 2016-2019-cu illər üzrə ən çox ixrac olunan bu məhsulların cəmi KTƏ məhsulları ixracındakı payı illər üzrə müvafiq olaraq 83.7%, 82.1%, 78.5% və 78.4% təşkil edir.

Qrafik 3. Ən çox ixrac olunan KTƏ məhsulları, (mln. ABŞ dolları) [11]

Mənbə: Dövlət Gömrük Komitəsi

Qrafikdən göründüyü kimi, Azərbaycandan KTƏ məhsullarının ixracında əsas yeri xammal formasında ixrac olunan təzə tərəvəz və meyvə məhsulları təşkil edir. Buna baxmayaraq emal olunmuş kənd təsərrüfatı məhsulları da müəyyən xüsusi çəkiyə malikdir. Məsələn, 2019-cu ildə ümumilikdə 158.5 mln. ABŞ dolları məbləğində pambıq ixrac olunmuşdur ki, bunun da, demək olar ki, hamısı emal olunmuş pambıq məhsulunun (məhluc və iplik) payına düşmüşdür. Fındıq ixracının əksər hissəsi də qabığı təmizlənmiş fındığın (fındıq ləpəsi) payına düşür. Şəkər ixracı isə idxal olunmuş şəkər xammalından (şəkər qamışı) istehsal olunmuş şəkərin ixracından ibarətdir.

Qeyd edək ki, KTƏ məhsulları üzrə idxal dəyərinin yarısından çoxu (54%-i) dənli bitkilərin, tütünün, heyvan və ya bitki mənşəli yağların, süd məhsulları və quş yumurtasının, habelə şəkər və şəkərdən hazırlanan qənnadı məmulatlarının payına düşür.

Hazırkı dövrdə KTƏ məhsullarının ixracında ən böyük pay (65.3%) Rusiya Federasiyasına məxsusdur. Bu bazarın milli ixrac məhsullarının əsas təyinat nöqtəsi olması aşağıdakılarla əlaqədardır:

- böyük istehlakçı kütləsi (əhali - 144 milyon nəfər, 2019-cu il);
- coğrafi yaxınlıq və inkişaf etmiş nəqliyyat sistemi;
- iki ölkə arasında formalaşmış sosial-iqtisadi münasibətlər;
- Avropa Birliyinin Rusiya Federasiyasına qarşı tətbiq etdiyi iqtisadi sanksiyalar.

2019-cu ildə Azərbaycandan **Rusiya Federasiyasına** ixrac olunan KTƏ məhsulları dəyərinin dördüdə üçü (585.5 mln. ABŞ dolları) **pomidor, xurma, fındıq, gilə (albalı)** və **almanın** payına düşmüşdür [11].

2019-cu il üçün **Avropa Birliyi** ölkələrinə KTƏ üzrə toplam ixracın 93.5%-ni (61.6 mln. ABŞ dolları) **fındıq ləpəsi** təşkil edir. Qeyd edək ki, AB-yə ixrac olunan fındıq ləpəsinin 87.9%-i İtaliya və Almaniyaya payına düşür [11].

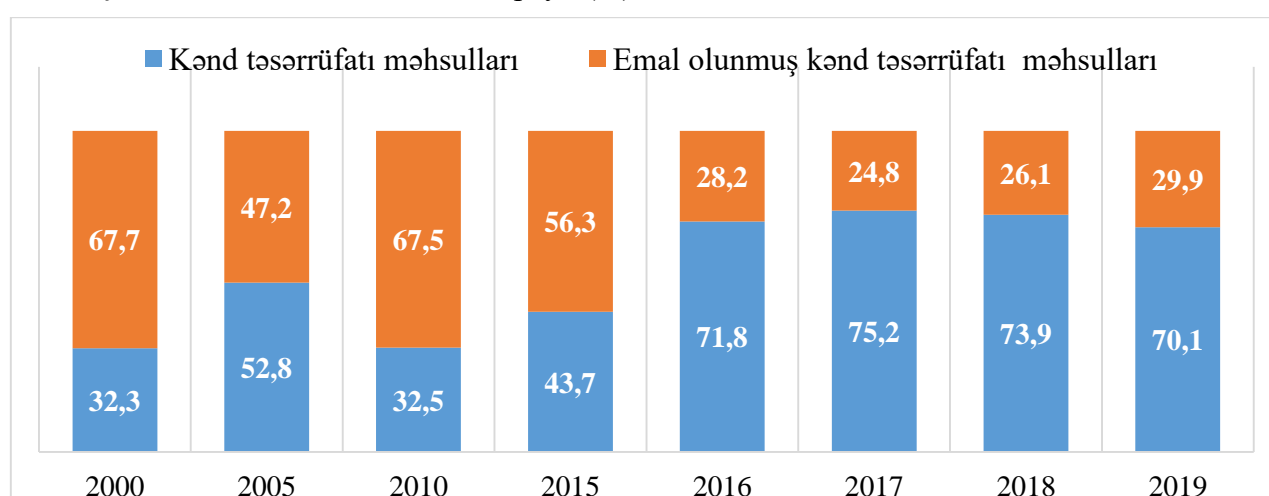
İxracın təhlilində daha bir mühüm məqam KTƏ məhsulları üzrə ixracın ilin ayları üzrə paylanmasıdır. Bu dövrlərin müəyyən olunması ixracın dəstəklənməsi ilə bağlı tədbirlərin daha səmərəli şəkildə həyata keçirilməsi baxımından çox əhəmiyyətlidir. Nümunə olaraq bu situasiyanı göstərə bilirik: Azərbaycanda istixana pomidoru üzrə ixracın 70%-i **aprel, may** və **iyun** aylarının payına düşür. Ümumiyyətlə, ölkəmizdə istixana şəraitində məhsul istehsalı əsasən yaz aylarına və qismən də payız aylarına təsadüf edir, qış mövsümü üzrə istixanaların isitmə xərcləri yüksək olduğundan istehsal olunan məhsullar qiymət baxımından rəqabətqabiliyyətli olmur. Rusiyada isə pomidorla özünü təminat səviyyəsinin ən aşağı səviyyəsi məhz qış aylarına təsadüf edir və ölkəni qış mövsümündə pomidorla Çin, Mərakeş və Türkiyə kimi ölkələr təmin edir. Bu baxımdan istixana pomidorunun ixracının təşviqi ilə bağlı tədbirlərin məhz aprel, may və iyun aylarına salınması doğru seçim olardı.

Ümumiyyətlə, beynəlxalq ticarət fəaliyyətlərinin təhlili onu deməyə əsas verir ki, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ölkə üzrə Ümumi Daxili Məhsulda (ÜDM) nə qədər böyük paya malikdirsə, bu, ölkənin iqtisadiyyatının daha çox kənd təsərrüfatı yönümlü olmasından, dolayısı ilə də iqtisadi inkişaf səviyyəsinin aşağı olmasından xəbər verir [12]. KTƏ məhsullarının ixracında isə situasiya bir qədər fərqlidir. Belə ki, inkişaf etməkdə olan ölkələrin KTƏ ixracında xammal və ilkin emal məhsullarının, inkişaf etmiş ölkələrdə isə əsasən emal edilmiş kənd təsərrüfatı məhsullarının payı çox olur. Bunu ölkələr üzrə İqtisadi Mürəkkəbli İndeksə (İMİ) (*Economic Complexity Index*,

ECI) nəzər salmaqla aydınca görmək olur. İMI ölkənin istehsal etdiyi məhsulun mürəkkəbliyinə əsasən həmin ölkədəki bilik səviyyəsini ifadə edir.³

Aqrar məhsulların mürəkkəbliyinə isə əlbəttə ki, onların emalı vasitəsilə nail olmaq olar. Emal olunmuş KTƏ məhsullarının ixracda və idxalda payı ilə bağlı məlumat aşağıdakı qrafikdə təqdim edilmişdir. Çünki emal məhsullarının ixracı həm ixracda əlavə dəyərin yaradılması, həm məşğulluğun artırılması, həm də sahə üzrə səmərəli ixtisaslaşmanın təmin edilməsi baxımından hər zaman bütün dünya ölkələrinin diqqət mərkəzindədir. Eyni zamanda, bu, kənd təsərrüfatının ən çox dəstəyə ehtiyacı olan sahəsi kimi çıxış edir.

Qrafik 4. 2016-2018-ci illər üzrə KTƏ məhsullarının ixracında kənd təsərrüfatı və emal olunmuş kənd təsərrüfatı məhsullarının payı, (%)

Mənbə: Dövlət Gömrük Komitəsi

Qrafikdən görüldüyü kimi, 2016-2018-ci illər ərzində ixrac olunan KTƏ məhsullarının cəmi məbləğində emal olunmuş kənd təsərrüfatı məhsullarının payı orta hesabla 27,4% olmuşdur. Qeyd edək ki, kənd təsərrüfatı sahəsində hazırki dövlət siyasətinin əsas məqsədlərindən biri də məhz emal məhsullarının ixracının payının artırılmasıdır. Bununla bağlı olaraq regionlarda böyük emal potensialına malik aqroparklar yaradılır (30 rayon üzrə 192 min hektar ərazidə 45 aqropark) [10], kiçik və orta biznesə, habelə pambıq, şəkər çuğunduru və tütün kimi emalyönümlü məhsulların istehsalına xüsusi dövlət dəstəyi göstərilir.

Ölkələrin beynəlxalq ticarət münasibətlərində iştirakını qiymətləndirmək üçün bir sıra metodlardan istifadə olunur. Bunlardan biri 1965-ci ildə Balassa tərəfindən irəli sürülmüş “Aşkar Müqayisəli Üstünlüklər” (*Revealed Comparative Advantages - RCA*) konsepsiyasına əsaslanır.

³ İMI indeksi ölkənin ixrac səbətinin nə dərəcədə rəngarəng və mürəkkəb olduğunu müəyyən edir. Mürəkkəb və məhsuldar nou-hau ölkələri daha rəngarəng mürəkkəb məhsullar istehsal etmək iqtidarındadır.

Bu göstərici iqtisadi ədəbiyyatda iqtisadi inkişafı proqnozlaşdırmaq [14] və gəlirlərin qeyri-bərabərliklərinin beynəlxalq fərqlərini izah etmək [15] üçün istifadə olunur. Belə ki, ölkə ixracının mürəkkəbliyi ilə onun əhalisinin cari gəlir səviyyəsi arasında sıx korrelyasiya əlaqəsi müəyyən olunmuşdur və əgər hər hansı ölkədə mürəkkəblik ölkənin gəlir səviyyəsindəki gözləntiləri üstələyirsə, bu, gələcəkdə həmin ölkədə iqtisadi artımın sürətlənəcəyindən xəbər verir.

Qeyd edək ki, 2017-ci ildə Azərbaycan üçün İMI -0,654 olduğu halda, Almaniya üçün 2,08, Fransa üçün 1,39, Türkiyə üçün 0,176, Gürcüstan üçün isə -0,059 olmuşdur [13].

Balassa indeksi məhsulun ixracının ölkə üzrə cəmi ixracdakı payının həmin məhsulun dünya üzrə ixracının dünya üzrə cəmi ixracdakı payına nisbəti kimi müəyyən olunur [16]. Müəyyən məhsul üzrə aşkar müqayisəli üstünlük ölkənin bu məhsul üzrə ixrac gücünü (*export strength*) ifadə edir. İndeksdən istifadənin çatışmazlığı isə ondan ibarətdir ki, bəzən RCA üzrə əldə edilmiş nəticələrin verilmiş dövr üçün ölkədə istehsal amilləri ilə təminatın yaxşılaşması hesabına, yoxsa ölkə tərəfindən müvafiq ticarət siyasətinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar olduğunu müəyyən etmək olmur [17].

Azərbaycanda bir çox kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları üzrə aşkar müqayisəli üstünlük indeksi vahiddən böyükdür. Belə ki, xurma, fındıq, pambıq lifi, pomidor, alma, albalı, gilə, şaftalı, ərək, kartof, biyan şirəsi və s. kimi məhsullar üzrə ölkəmizin aşkar müqayisəli üstünlüyü mövcuddur. Son illər ərzində ölkədə pomidor, pambıq lifi, alma, şaftalı, nar şirəsi, ərək, soğan və tütün xammalı üzrə RCA indeksi yüksəlmişdir. Çiyələk, yerkökü və sarımsaq üzrə son illər ərzində RCA indeksinin yüksəlməsinə baxmayaraq, indeks vahiddən kiçik olduğu üçün sözügedən məhsullar ölkədə aşkar müqayisəli üstünlüyə malik deyillər. Təəssüf ki, təbii üzüm şərabları, xam ipək və zəfəran kimi yüksək ixrac potensialı olan məhsullar üzrə RCA indeksi kifayət qədər aşağıdır [18].

Ticarət İxtisaslaşması İndeksi (*Trade Specialization Index - TSI*) – məhsulların ixracının müqayisəli üstünlüyünü və rəqabətqabiliyyətliliyini qiymətləndirir. Bu indekstdən yalnız məhsulun ixrac və idxal həcmi göstəricilərindən istifadə etməklə ölkənin müqayisəli üstünlüyünün qiymətləndirilməsi üçün istifadə edilir [19]. TSI indeksi hər zaman -1-ə +1 arasında olur. Əgər məhsul ancaq idxal olunursa (ixrac edilmirsə), onda ölkə və ya müəyyən məhsul üçün TSI indeksi -1-ə bərabər olacaqdır (idxal üzrə mükəmməl ixtisaslaşma). Əgər məhsul ancaq ixrac olunursa (idxal edilmirsə), onda ölkə və ya müəyyən məhsul üçün TSI indeksi +1-ə bərabər olacaqdır (ixrac üzrə mükəmməl ixtisaslaşma). Tarazlı ticarət halında TSI sıfıra bərabər olur [14].

Ümumiyyətlə, bu indekstdən əsasən ixrac üzrə rəqabətqabiliyyətliliyin qiymətləndirilməsi üçün istifadə edilir. Əgər TSI sıfırdan böyükdürsə, bu o deməkdir ki, məhsul və ya məhsul qrupu üzrə ticarət profisiti və ya ixrac üzrə rəqabətqabiliyyətliliyi mövcuddur. TSI göstəricisi -1-ə nə qədər yaxındırsa, dünya əmtəə bazarında məhsulun ixrac üzrə rəqabətqabiliyyətliliyinin artımı bir o qədər zəifdir. Alternativ olaraq TSI göstəricisi nə qədər böyükdürsə, məhsulun ixrac üzrə rəqabətqabiliyyətliliyi bir o qədər güclüdür və əgər indeks sıfıra bərabərdirsə, bu o deməkdir ki, məhsul üzrə idxal və ixrac həcmi bir-birinə bərabərdir, bu isə daxili ticarətin daha aktiv olmasından xəbər verir.

Hazırkı dövrdə Azərbaycan üçün pambıq lifi, pambıq ipliği, pomidor, alma, armud, heyvə, təbii üzüm şərabları, ərək, albalı, gilə, şaftalı və gavalı üzrə TSI göstəriciləri kifayət qədər yüksəkdir, bu isə sadalanan məhsullar üzrə güclü ixrac ixtisaslaşmasının mövcud olduğundan xəbər verir [18].

Nəticə

Aparılmış təhlillər nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, KTƏ məhsulları üzrə ixrac potensialının gücləndirilməsi istiqamətində həyata keçirilən dövlət siyasətinin təsiri altında Azərbaycanın bu məhsullar üzrə ixrac göstəricilərində ümumilikdə artım müşahidə olunur. Bu məhsulların qeyri-neft məhsullarındakı xüsusi çəkisi də getdikcə artmaqdadır.

KTƏ məhsullarının idxalında emal məhsullarının, ixracda isə bunun əksinə, xammal formasında olan məhsulların xüsusi çəkisi daha böyükdür. Digər tərəfdən, KTƏ məhsullarını daha yüksək qiymətə AB ölkələrinə reallaşdırma biləcəyimiz halda onları daha ucuz qiymətə Rusiya

Federasiyasına ixrac edirik. Deməli, kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının ixracında əsas diqqət emal məhsullarına yönəldilməlidir. Ancaq nəzərə almaq lazımdır ki, yerli məhsulların emalı nəticəsində əldə edilən məhsullar xarici bazara çıxdığı andan heç də rəqabətqabiliyyətli olmaya bilər. Bunun üçün keyfiyyət standartlarının təmin edilməsinə nəzarət gücləndirilməli və yalnız bundan sonra ölkənin milli brendinin formalaşdırılması istiqamətində təşviq tədbirləri görülməlidir.

İxrac coğrafiyasında keyfiyyət dəyişikliklərinə nail olmaq üçün yerli istehsalçıların beynəlxalq sertifikatlarla təchiz olunmasına şərait yaratmaq lazımdır. Bunun üçün dövlət-özəl tərəfdaşlıqlarının qurulması tələb oluna bilər. Belə ki, kənd təsərrüfatı istehsalçılarının əksər hissəsinin kiçik fermerlərdən ibarət olması və sertifikatların qiymətlərinin çox yüksək olması dövlətin buraya müdaxiləsini zəruri edir. Hazırki dövrdə ixrac sertifikatların dəyərinin 50%-i dövlət tərəfindən ödənsə də, fermerlər yerdə qalan 50%-in ödənilməsində də çətinlik çəkirlər. Sözügedən sertifikatların əldə edilməsi ilə bağlı iri fermer təsərrüfatlarına və kooperativlərə dövlət zəmanətli kredit dəstəyi göstərilə bilər. Bu yolla kiçik fermerlər belə ixracda müəyyən paya sahib ola bilərlər.

Bundan başqa, istixana təsərrüfatı ilə məşğul olan təsərrüfatlara məhsulların əsas ixrac dövrləri üzrə ixrac dəstəyi göstərilə bilər. Dəstək tədbiri kimi qazın qiymətində güzəşt, ixrac sənədləşməsinin sürətləndirilməsi, xarici ölkələrlə dövlət səviyyəsində danışıqların təşkili və s. ola bilər.

Ədəbiyyat

1. <https://www.deutschland.de/ru/topic/ekonomika/kooperativy-primery-iz-germanii-i-vsego-mira>
2. Creator Society Movement, <http://creatorsociety.org/index.php/ru/cooperation-rus/theory-of-cooperation-rus/coop-industries-rus/real-sector-rus/agricultural-rus>
3. Dövlət Statistika Komitəsi, <https://www.stat.gov.az/source/agriculture/>
4. Sabirabad Rayon İcra Hakimiyyəti, <http://www.sabirabad-ih.gov.az/news/533.html>
5. Aqrar subsidiya qaydalarına dair təlim, <http://akia.gov.az/>
6. Azərbaycan və Ümumdünya Ticarət Təşkilatı, <http://wto.az/saheler/gomruk>
7. Qeyri-neft məhsullarının ixracı ilə məşğul olan şəxslərə ixrac təşviqinin ödənilməsi qaydası. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti, 2016-cı il.
8. Azərbaycanda İxracın və İnvestisiyaların Təşviqi Fondu, <http://www.azpromo.az>
9. Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi, <https://www.economy.gov.az>
10. Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi, <http://www.agro.gov.az/>
11. Dövlət Gömrük Komitəsi, <https://customs.gov.az/>
12. https://www.theglobaleconomy.com/rankings/share_of_agriculture/
13. The Observatory of Economic Complexity, <https://oec.world/en/rankings/country/eci/>
14. The building blocks of economic complexity, César A. Hidalgo, Ricardo Hausmann Proceedings of the National Academy of Sciences Jun 2009, 106 (26) 10570-10575; DOI: 10.1073/pnas.0900943106.
15. Linking Economic Complexity, Institutions, and Income Inequality, Dominik Hartmann, Miguel r. Guevara, et al., World Development, ISSN: 0305-750X, Vol: 93, Page: 75-93, 2017
16. Balassa, B. (1965), "Trade liberalization and Revealed Comparative Advantage", The Manchester School of Economic and Social Studies 33: 92-123.
17. Batra, B. & Khan, Z. (2005), "Revealed Comparative Advantage: An Analysis For India And China".
18. Azərbaycanın kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları üzrə müqayisəli üstünlüklərinin qiymətləndirilməsi üzrə tədqiqatın hesabatı, Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzi, 2019. <https://atm.gov.az/az/menu/34/elmi-tedqiqat-isleri/#report-3pdf/1>
19. Edward G.B., (1894). "Alexander Hamilton and Adam Smith", The Quarterly Journal of Economics 8: 328-344.

P.F. Aliyev

Ph.D. student of the Agricultural Economics Research Center

Evaluation the results of state regulation the export of agricultural and food products in the Republic of Azerbaijan

Summary

The article examines the state policy to strengthen the export potential of agricultural and food products in Azerbaijan, and also shows the measures taken in the main directions in this area. At the same time, the features of the export of agricultural products were studied, the commodity structure of exports and imports was analyzed, and the comparison of exports and imports of processed agricultural products with fresh agricultural products was made, the place of individual countries in the export of local products was shown. The evaluations were carried out in the context of the impact of regulatory measures on the issues under study.

At the end, proposals were made to improve export activities in the field of agriculture and food products.

Keywords: *agricultural and food products, state support policy, export, import, processed agricultural products, assessment of export efficiency, export promotion.*

П.Ф. Алиев

Диссертант Центра аграрных исследований

Оценка результатов государственного регулирования экспорта сельскохозяйственной и продовольственной продукции в Азербайджанской Республике

Резюме

В статье рассматривается государственная политика по усилению экспортного потенциала сельскохозяйственной и пищевой продукции в Азербайджане, а также показаны меры, принимаемые по основным направлениям в этой сфере. При этом были изучены особенности экспорта сельскохозяйственной продукции, проанализирована товарная структура экспорта и импорта, а также проведено сравнение экспорта и импорта переработанной сельскохозяйственной продукции со свежей сельскохозяйственной продукцией, показано место отдельных стран экспорте местной продукции. Проводились оценки в контексте воздействия регулирующих мер на исследуемые вопросы.

Ключевые слова: *продукты сельского хозяйство и продовольствия, политика государственной поддержки, экспорт, импорт, переработанная сельскохозяйственная продукция, оценка эффективности экспорта, продвижение экспорта.*

UOT: 332.24; 35.078.3; 631.1

**KƏND TƏSƏRRÜFATI NAZİRLİYİNİN APARATININ ISO 9001:2015
VƏ ISO 14001:2015 STANDARTLARINA ƏSASLANAN İNTEQRASIYAEDİLMİŞ
İDARƏETMƏ SİSTEMİNİN QURULMASI TƏCRÜBƏSİ**

Qalib Qabil oğlu Şərifov, i.ü.f.d.

“Aqrar tədarük və təchizat” ASC-nin Keyfiyyətin idarəedilməsi şöbəsinin müdiri
e-mail: galib.sharifov@att.gov.az

Xülasə

Beynəlxalq rəqabətin güclənməsi, resurs məhdudiyyətləri, iqlim dəyişikliyi və kənd təsərrüfatı istehsalının dayanıqlı inkişafına təsir göstərən digər problemlər qənaətcil texnologiyalardan istifadənin genişləndirilməsi ilə yanaşı aqrar sahənin idarəçiliyində bir neçə beynəlxalq idarəetmə standartının tələblərini birləşdirən İnteqrasiya olunmuş İdarəetmə Sistemlərinin (İİS) tətbiqinə zərurət yaradır. Mövcud təcrübələr müştərinin (son istifadəçinin) və tələblərinin məlum olduğu istehsal və xidmət müəssisələri üçün hazırlanmış İİS-lərə əsaslanır. Təqdim etdiyimiz məqalədə isə ISO 9001:2015 və ISO 14001:2015 standartlarına əsaslanan, birbaşa və ya dolayısı ilə böyük sayda maraqlı tərəflərin (fermerlərdən tutmuş tabeli qurumlara qədər) mənafeələrinə təsir göstərən dövlət orqanının - Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin (KTN) Aparatının İİS-nin tətbiqindən bəhs edilir. İİS-lərin böyük dövlət qurumları səviyyəsində unikal idarəçilik modeli olması bir sıra metodoloji çətinliklərin yaranması ilə müşahidə olundu. Problemlərin həllində məşhur P-D-C-A yanaşmasından istifadə edilməsi layihənin uğurla başa çatmasına imkan yaratdı.

Məqalədə inteqrasiya olunmuş idarəetmə sisteminin konseptual elementlərindən bəhs olunur, risklərin qiymətləndirilməsi, ətraf mühit aspektləri, proses pasportları və s. barədə məlumat və nümunələr təqdim olunur.

***Açar sözlər:** beynəlxalq (İSO) idarəetmə standartları, inteqrasiya edilmiş idarəetmə sistemi, p-d-c-a yanaşması, proses yanaşması, risklərin idarəedilməsi, ekoloji aspektlər, maraqlı tərəflər.*

Giriş

Fəaliyyət sahəsindən asılı olaraq müəssisə və təşkilatlar tərəfindən müxtəlif idarəetmə sistemlərindən (keyfiyyət, qida təhlükəsizliyi, ətraf mühitin mühafizəsi, sağlamlıq və texniki təhlükəsizlik, informasiya təhlükəsizliyi və s.) istifadə olunur. Daha yüksək keyfiyyətə və effektivliyə nail olmaq üçün bu idarəetmə sistemləri inteqrasiya oluna bilər. Bu isə ayrı-ayrı idarəetmə standartlarının tələblərinin vahid bir çərçivə daxilində tətbiq edilməsi deməkdir. Aşağıda göstərilən idarəetmə sistemlərini birləşdirməklə müxtəlif tərkibli İİS qurmaq mümkündür:

- *Keyfiyyət (ISO 9001:2015) və ətraf mühit (ISO 14001:2015);*
- *Keyfiyyət (ISO 9001:2015) və qida təhlükəsizliyi (ISO 22000:2018);*
- *Keyfiyyət (ISO 9001:2015) və informasiya təhlükəsizliyi (ISO 27001: 2013);*
- *Keyfiyyət (ISO 9001:2015) və peşə sağlamlığı və təhlükəsizliyi (ISO 45001:2018).*

Hazırda istehsal müəssisələri tərəfindən ən geniş yayılmış inteqrasiya modeli keyfiyyət (ISO 9001:2015), ətraf mühit (ISO 14001:2015), peşə sağlamlığı və təhlükəsizliyi (ISO 45001:2018) kimi idarəetmə standartlarını birləşdirir.

ISO idarəetmə standartları ayrı-ayrılıqda da tətbiq oluna bilər. Bu məsələ təşkilatın müəyyən etdiyi hədəflərdən və ehtiyaclarından bilavasitə asılıdır. Bizim halda göstərilənlərdən tətbiq üçün ISO 9001:2015 “Keyfiyyəti idarəetmə sistemləri - tələblər” və ISO 14001:2015 “Ətraf mühiti idarəetmə sistemləri - tələblər və tətbiq üzrə rəhbərlik” standartları seçilmişdir və bununla əlaqədar kənd təsərrüfatı nazirinin 16.09.2019-cu il tarixli 141 N-li əmrinə əsasən, işçi qrupu yaradılmış və təsdiq edilmiş fəaliyyət planı əsasında KTN Aparatının İnteqrasiya edilmiş İdarəetmə Sistemi (İİS) qurulmuşdur.

İİS-ə daxil olan ISO 9001:2015 beynəlxalq standartının tətbiqində əsas hədəf kimi idarəetmə proseslərinin səmərəliliyinin təmin edilməsi, risk menecment elementlərini istifadə etməklə idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi, dolayısı ilə tabeli qurumlar vasitəsi ilə son nəticədə müştərinin (fermerlərin) maraqlarının qorunması nəzərdə tutulmuşdur.

İİS-ə daxil olan ISO 14001:2015 standartının seçilməsini səciyyəyləndirən əsas şərt kimi isə aqrar sahənin bilavasitə biofizoloji proseslərə bağlılığı və ətraf mühitlə təmasda olmasıdır. Bu standartın tətbiqi kənd təsərrüfatının fəaliyyəti nəticəsində biosferə təzyiqlərin azaldılmasına yönəlik düşüncə tərzinin Aparat şöbələri səviyyəsində formalaşmasını, aqrar sahənin inkişafı ilə bağlı verilən qərarlarda mütləq nəzərə alınmasını və bu yanaşmanın (düşüncənin) KTN-in idarəetmə iyerarxiyasının aşağı qatlarına transfer edilməsini nəzərdə tutur.

Adıçəkilən standartların son versiyaları ISO Annex SL (ISO/IEC Directives, Part 1 Consolidated ISO Supplement-Procedures specific to ISO) direktivinin tələbləri əsasında işlənərək hamısının eyni struktura və bölmə başlıqlarına malik olması inteqrasiya prosesini xeyli asanlaşdırır.

Oxşarlıqlarla yanaşı, hər bir standartın özünə xas olan elementləri də vardır. Təhlükələrin və risklərin qiymətləndirilməsi, ekoloji aspektlərin müəyyən edilməsi, hüquqi və digər tələblərə uyğunluğun qiymətləndirilməsi, və s. buna misal ola bilər. İİS-in geniş mənada məqsədi idarəetmənin müxtəlif istiqamətlərini əlaqələndirərək yerinə yetirilən fəaliyyətlərin səhvən təkrarlanmasına yol verməyən, daim təkmilləşən və son nəticədə sinerji effekti təmin edə biləcək rahat idarəçiliyin təmin olunmasıdır. Amma bu heç də o demək deyil ki, İİS-də fərdi idarəetmə sistemlərinə az əhəmiyyət verilir. Əksinə, yüksək səmərəliliyi qoruyub saxlamaq üçün bu sistem daxilindəki hər bir fərdi idarəetmə sisteminin qarşıya qoyduğu tələblər sözsüz yerinə yetirilməlidir.

Fərdi idarəetmə sistemlərinin müəssisələr səviyyəsində tətbiqi ilə bağlı məlumat bolluğu, kifayət qədər proqram və sənədlərin hazırlanması ilə yanaşı, İİS-lərin qurulması və tətbiqi barədə bunları demək çətindir. Dövlət idarəetmə qurumları səviyyəsində isə nəinki İİS-in, hətta ayrı-ayrı idarəetmə standartlarının tətbiqi haqqında elmi nəşrlərdə demək olar ki, məlumatlara rast gəlinmir. Bu nöqtəyi-nəzərdən təqdim edilən məqalə nəinki Azərbaycanda, ən azı MDB məkanında dövlət qurumları səviyyəsində İİS-in tətbiqi təcrübəsi üzrə bir ilk sayıla bilər.

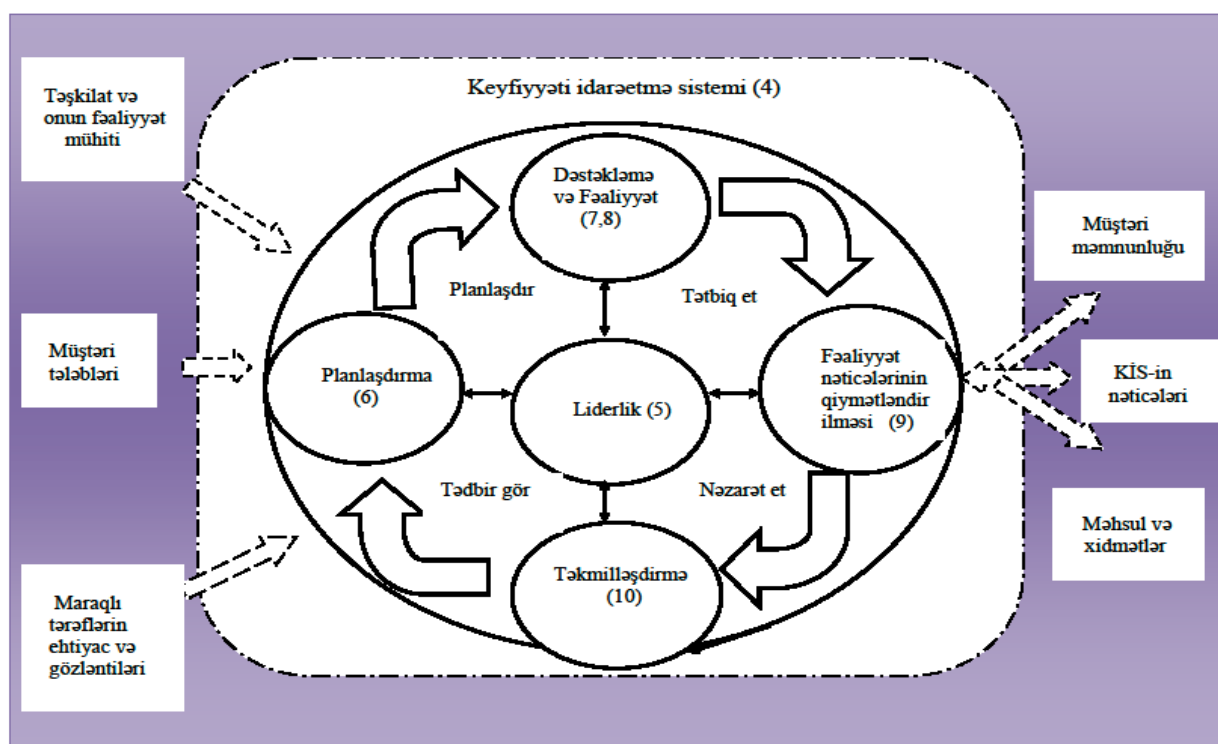
Tədqiqatın metodları

Məqalə hazırlanarkən tədqiqat metodlarından məzmun analizi (content analysis) müqayisəsi və hadisənin öyrənilməsinə (case study) üstünlük verilmişdir. Beynəlxalq standartların, mövzuya aid müxtəlif sənədlərin, qismən oxşar təcrübələri təsvir edən layihələrin və tətbiqlərin, internet saytlarının və jurnalların, qanunların və başqa sənədli çap məhsullarının öyrənilməsinə geniş yer verilmişdir.

Problemin təhlili

Mövcud İSO idarəetmə standartlarının işlək menecment modellərinin metodoloji əsasını idarəetmə elminin banilərindən Edvard Deming tərəfindən təklif edilən “Planlaşdır – Həyata keçir – Nəzarət et – Təkmilləşdir” (Plan-Do-Check-Act - P-D-C-A) yanaşması təşkil edir (**Şəkil 1**).

Şəkil 1. İSO 9001:2015 nümunəsində PDCA çevrəsinə uyğun olaraq beynəlxalq standartın strukturunun təsviri

Mənbə: ISO 9001:2015 Keyfiyyəti İdarəetmə Sistemləri - Tələblər, (azərbaycan dilində tərcüməsi), səh. 8, şəkil 2.

Qeyd: Mötərizədə verilmiş rəqəmlər bu standartın maddələrinə olan istinadlardır.

PDCA çevrəsi bütün proseslərə və bütövlükdə idarəetmə standartları əsasında qurulan sistemlərə tətbiq oluna bilər. Və bu yanaşma inteqrasiya olunmuş idarəetmə sisteminin qurulması üçün həlledici rol oynayır. Bunu növbəti sxemdə daha aydın şəkildə təsvir etsək, P–D–C–A çevrəsinin mərhələləri ilə inteqrasiyaya məruz qalan standartların struktur elementləri arasında mövcud əlaqələri müşahidə edə bilərik (**Şəkil 2**).

Şəkil 2. PDCA çevrəsinin idarəetmə standartlarının elementləri ilə əlaqə sxemi

PLAN	DO	CHECK	ACT
Kontekst; Maraqlı tərəflər; Proseslər; Siyasətlər; Məqsədlər; Risklər; Sənədləşmə.	Keyfiyyəti idarəetmə fəaliyyətləri Ətraf mühitin mühafizəsi fəaliyyətləri	Audit məlumatların toplanması; Məlumatların emalı və təhlili; İdarəetmə sistemlərinin təhlili; Hesabatlar; Arayışlar.	Düzəldici fəaliyyətlərin yerinə yetirilməsi; İdarəetmə sistemlərində yaxşılaşdırma tədbirləri və onların qiymətləndirilməsi.

Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

İİS-in qurulması göstərilən modelin hər bir mərhələsinin addımbaaddım ardıcılıqla yerinə yetirilməsi yolu ilə həyata keçirilib.

“Plan – Planlaşdır”

Sistemin məqsədlərinin və proseslərinin işlənməsi, həmçinin təşkilatın siyasəti və müştəri tələblərinə uyğun olaraq nəticələrə nail olmaq üçün zəruri olan resursların, risk və imkanların, ekoloji aspektlərin müəyyən edilməsi və bunlara baxılması;

Bu tələblərin reallaşdırılması aşağıdakı fəaliyyətlərin həyata keçirilməsini tələb etdi:

1) Təşkilatın konteksti və onun başa düşülməsi.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı sahəsində mövcud vəziyyət və bunun GZİT (SWOT) təhlili Nazirliyin fəaliyyət və inkişaf strateqiyasına təsir göstərən kənar və daxili amillərin nəzərə alınmasına və strateji baxışın formalaşdırılmasına əsas vermişdir. Kənar amillər dedikdə yerli, ölkə və beynəlxalq səviyyədə qanunvericilik, texnoloji, rəqabət, bazar, mədəni, sosial və iqtisadi məsələlər nəzərdə tutulur. Daxili amillər dedikdə isə idarəetmə mədəniyyəti, dəyərlər, biliklər və nailiyyətlər nəzərdə tutulur. Ölkədə dayanıqlı inkişaf prinsiplərinə əsaslanmaqla rəqabətqabiliyyətli kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı sektorunun formalaşdırılmasına nail olmaq baxımından əlverişli mühitin yaradılması məqsədilə 9 strateji hədəfin reallaşdırılmasını nəzərdə tutan Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “2017-2020-ci illər ərzində Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi” qəbul edilmişdir. Strateji İnkişaf Planı hazırlanarkən ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının müasir mərhələsində kənd təsərrüfatı sahəsi üzrə müəyyən olunmuş strateji hədəflər və aqrar siyasətin qarşısında duran vəzifələr ətraflı şəkildə təhlil olunmuş və bu sahədə mövcud çağırışlar nəzərə alınmışdır.

2) Maraqlı tərəflərin ehtiyac və gözləntilərinin başa düşülməsi.

Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin fəaliyyət çərçivəsinin genişliyi Aparatın da bir çox maraqlı tərəflərlə təmasda olmasını labüd edir. Maraqlı tərəflər və onların gözləntiləri haqda məlumatlar *Cədvəl 1*-də göstərilir.

Cədvəl 1. İİS-lə bağlı maraqlı tərəflər və onların gözləntiləri

N	Maraqlı tərəf	Maraqlı tərəfin gözləntiləri
1.	Dövlət	Ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi.
2.	Nazir və müavinləri	Fəaliyyətlərinin yüksək səviyyəli hüquqi, analitik-informasiya və təşkilati-texniki təminatının həyata keçirilməsi.
3.	Fermerlər	Kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə bazar infrastrukturunun inkişafı və istehsalçıların bazarlara çıxışının asanlaşdırılması.
4.	Kənd əhalisi	Kənd yerlərində məşğulluğun artırılması və əhəlinin rifahının yüksəldilməsi.
5.	Ölkə vətəndaşları	Ucuz və keyfiyyətli kənd təsərrüfatı məhsulları ilə təmin edilmə.
6.	Emal sənayesi	Yetərli xammal bazasının formalaşdırılması.
7.	Ətraf mühit	Fəaliyyət nəticəsində ətraf mühitə olan təsirlərin azalması.
8.	Tabeli qurumlar	Qurumlararası fəaliyyətlərin səmərəliliyinin yüksəlməsi. Mənfəətin artması.
9.	İşçi heyət	Əməkhaqqı artımı. Sosial ehtiyacların qarşılınması.
10.	Beynəlxalq təşkilatlar	Birgə layihələrin vaxtında, şəffaf və dayanıqlı icrası.

Mənbə: KTN Aparatının İnteqrasiyaedilmiş İdarəetmə Sisteminin Əl Kitabı (KTN/İİS/KR-01), səh. 9

3) İİS və onun prosesləri.

Proseslərin qarşılıqlı əlaqəsi olan bir sistem kimi başa düşülməsi və idarə edilməsi təşkilatın nəzərdə tutulmuş nəticələrə effektiv və səmərəli şəkildə nail olunmasına kömək edir. Bu yanaşma təşkilata sistemdəki proseslər arasında qarşılıqlı asılılığı və qarşılıqlı əlaqələri idarə etməyə imkan verir, beləliklə də təşkilatın ümumi fəaliyyət göstəricilərini yaxşılaşdırma bilər.

İdarəetmə ilə əlaqəli resurslar və fəaliyyətlər bir proses olaraq qəbul edildiyi zaman istənilən nəticələrə daha tez nail olmaq mümkündür. Müxtəlif fəaliyyətlərin həyata keçirildiyi yerdə bu fəaliyyətlərin bir-biri ilə əlaqəli prosesə daxil olması və bu prosesin nəticəsi kimi çıxışları sadələşdirməklə nəzarəti və yaxud lazım olduğu anda müdaxiləni asanlaşdırır. Bir müəssisə (təşkilat) İİS qurduğu zaman fəaliyyət proseslərinin hər birini dəqiq müəyyənləşdirməlidir. Xidmətin keyfiyyətinə nəzarət prosesin nəticəsinə bilavasitə təsir edir. Bununla da proseslərdə xətlər baş verməzdən əvvəl onun qarşısının alınması imkanı artır. Digər tərəfdən, müəssisə (təşkilat) hər bir prosesdəki resursların optimal şəkildə istifadəsi üzərində çalışmalıdır. Proses sırasında resursların məhsuldar istifadəsi o prosesin yaxşılaşdırılmasının fərqli bir yönüdür və keyfiyyət-maliyyə tərs münasibətlərini, yəni keyfiyyət artarkən maliyyənin azalmasını göstərir. İSO idarəetmə standartlarına görə, sistem daxilindəki prosesləri təkmilləşdirmək üçün hər zaman imkanlar vardır. Proses daxilində lazım olan təkmilləşdirmələri aparmaq üçün prosesdaxili vacib nöqtələrdəki ölçmələrlə onun sonunda alınan nəticənin ölçmələri qarşılaşdırıldıqdan sonra müəyyənləşdirmək mümkündür. Bu vacib nöqtələrdəki ölçmələr sayəsində prosesə dərhal müdaxilə edilməklə və lazımı tədbirlər görülərək xətlər ən az zərərlə aradan qaldırılır.

Prosesləri şərti olaraq 3 kateqoriyaya bölmək olar:

İdarəetmə prosesləri girişdə proseslər, məhsullar və xidmətlər barədə məlumatları əldə edir və onu digər proseslər üçün nəzarət tədbirlərinə (sənədlərə) çevirir.

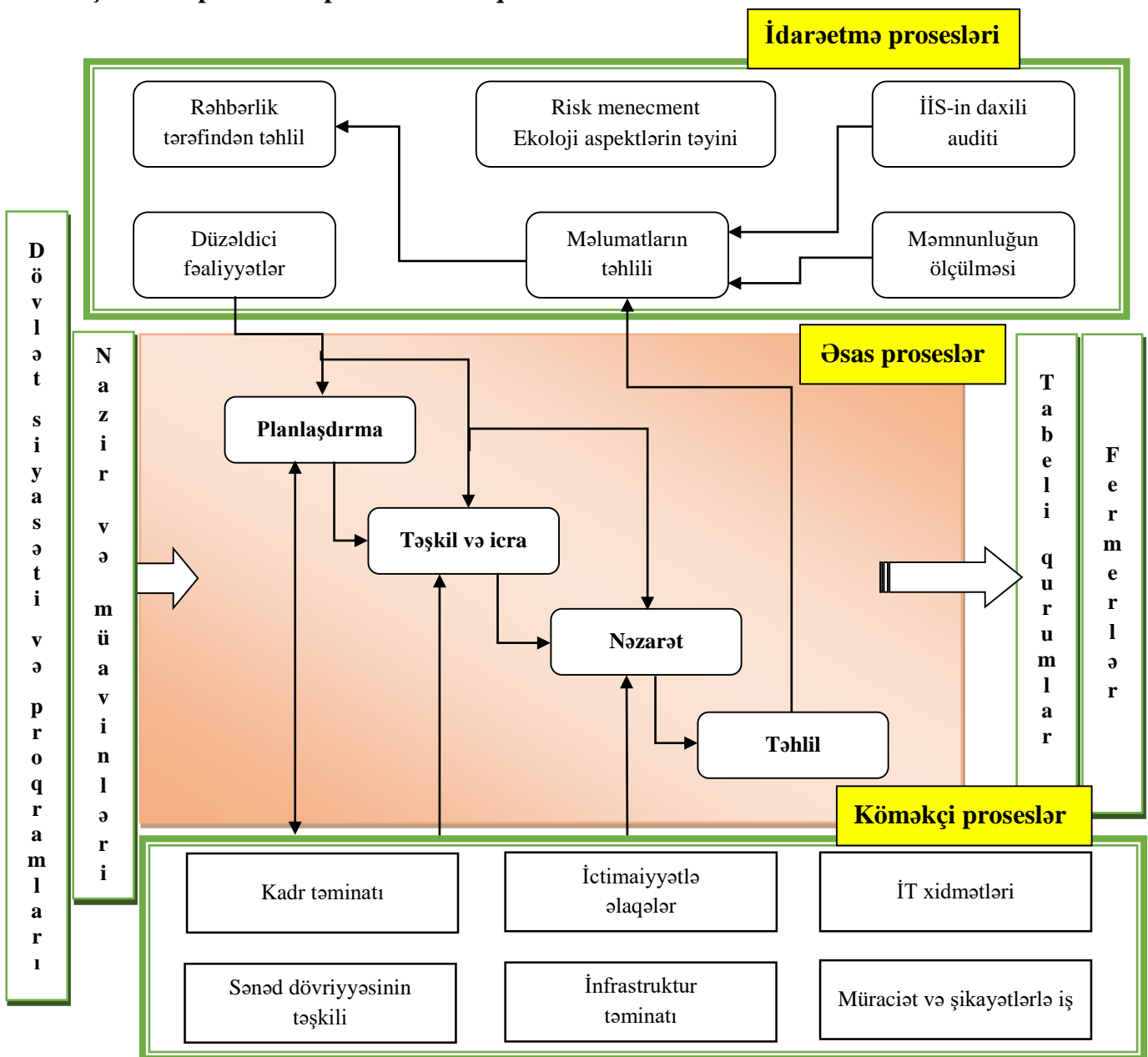
Əsas proseslər təşkilatdakı məhsul istehsalını və ya xidmət göstərilməsini bilavasitə həyata keçirən əsas sistem yaradan proseslərdir.

Köməkçi proseslər resursları və məlumatı girişdə təchizatçılardan (məhsulları, texniki vasitələri, materialları, xidmətləri, məlumatları) alır və digər proseslərin (əsas və idarəetmə) normal fəaliyyətini təmin edir.

Aparatın əsas vəzifələri sırasında Nazirliyin idarəetmə fəaliyyətinin hüquqi, analitik-informasiya və təşkilati-texniki təminatının həyata keçirilməsi işlərini nəzərə alsaq, proseslər məlumatların idarəedilməsi dövrüyyəsini (tsiklini) əhatə edərək biri digəri ilə zəncir kimi tamamlanır (**Şəkil 3.**).

Müəyyən məqsədə çatmaq üçün bir-biri ilə əlaqəli proseslərin meydana gətirdiyi bir sistemin idarə edilməsi təşkilatın müvəffəqiyyətini və məhsuldarlığını artırır. İİS-in daxilindəki bütün proseslər bir-biri ilə qarşılıqlı və yaxud digərinə təsir edən əlaqə halındadır və təşkilatın məqsədlərinə çatmasına kömək edir.

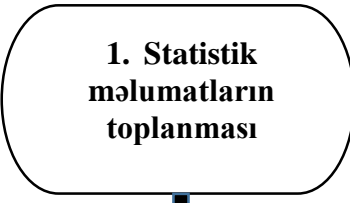

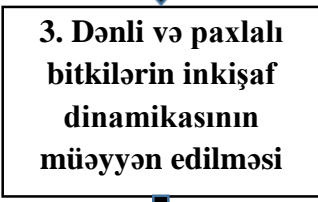
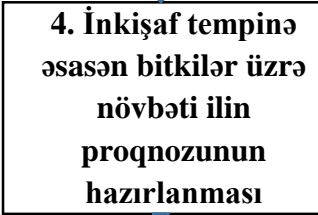
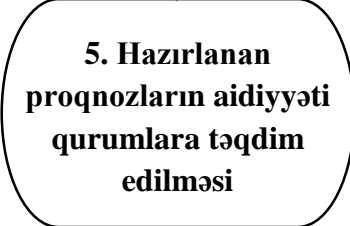
Şəkil 3. Aparat üzrə proseslərin əlaqə sxemi

Mənbə: KTN Aparatının İntegrasiyaedilmiş İdarəetmə Sisteminin Əl Kitabı (KTN/İİS/KR-01), səh. 13

Proses yanaşmasının tələblərinə uyğun olaraq hər bir proses üçün axış sxemindən (*Şəkil 4.*) və tələb olunan resurs və məlumat mənbələrini əks etdirən məlumat kartından (*Şəkil 5.*) ibarət 50 (əlli) proses pasportu hazırlanmışdır.

Şəkil 4. “Dənli və paxlalı bitkilərin əkin və istehsal proqnozunun hazırlanması prosesinin” axış sxemi

Addım	Yerinə yetirilən işlər	Sənəd, qeyd	İcraçı
 <p>1. Statistik məlumatların toplanması</p>	Dövlət Statistika Komitəsinin son 5 ildəki bülletenlərindən əkinlə bağlı statistik məlumatlar toplanılır	Nazirliyə daxil olmuş elektron poçt məktubları (e-mail)	Bitkiçiliyin təşkili və monitorinqi şöbəsi; Dənli və paxlalı bitkilər sektoru
 <p>2. Statistik təhlil</p>	Toplanmış məlumatlar ümumiləşdirilir və təhlil edilir	Təhlil cədvəlləri	Dənli və paxlalı bitkilər sektoru
 <p>3. Dənli və paxlalı bitkilərin inkişaf dinamikasının müəyyən edilməsi</p>	Son 5 ilin statistik göstəricilərinə baxılır və inkişaf dinamikası hazırlanır	İnkişaf dinamikası cədvəlləri	Dənli və paxlalı bitkilər sektoru
 <p>4. İnkişaf tempinə əsasən bitkilər üzrə növbəti ilin proqnozunun hazırlanması</p>	Ötən illərin inkişaf tempinə uyğun olaraq növbəti il üçün əkinin proqnozu müəyyən edilir	Hazırlanmış proqnoz cədvəlləri	Dənli və paxlalı bitkilər sektoru
 <p>5. Hazırlanan proqnozların aidiyyəti qurumlara təqdim edilməsi</p>	Hazırlanan proqnozlar İqtisadiyyat Nazirliyinə, Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzinə, Aqrar Xidmətlər Agentliyinə, ehtiyac olduqda digər şöbələrə təqdim edilir	Proqnoz cədvəlləri	Dənli və paxlalı bitkilər sektoru

Mənbə: İntegrasiya edilmiş İdarəetmə Sisteminin KTN/İİS/PP-12 nömrəli prosesin pasportu

Şəkil 5. “Dənli və paxlalı bitkilərin əkin və istehsal proqnozunun hazırlanması prosesinin” məlumat kartı

Prosesin adı: Dənli və paxlalı bitkilərin əkin və istehsal proqnozunun hazırlanması	
Prosesin sahibi: Bitkiçiliyin təşkili və monitorinqi şöbəsi. Dənli və paxlalı bitkilər sektoru	
Prosesin məqsədi: Dənli və paxlalı bitki məhsullarının ölkə üzrə istehsal proqnozlarının hazırlanması	
İdarəedici təsirlər: <ul style="list-style-type: none"> • Şöbənin iş planı; • “Taxıl haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2000-ci il 16 iyun tarixli Qanunu; • Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli 1138 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi”; • “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”. 	
Prosesin təminatçısı: Bitkiçiliyin təşkili və monitorinqi şöbəsi	Prosesə təsir vasitələri: - DSK-nın bülletenləri - Personal - Kompüter və s. avadanlıqlar - Məlumatlar - Sahə üzrə analitik materiallar
Prosesin ölçmə meyarı: - İstehsal proqnozlarının faktiki icrası, %-lə	Prosesin ölçmə və monitorinq üsulları: - Statistik məlumatlar - Sorğu
Proses üzrə qeydlər: - Hesabat, Arayış, Cədvəllər - E-mail, ESD	Prosesin qiymətləndirmə tezliyi: İldə 1 dəfə

Mənbə: İntegrasiya edilmiş İdarəetmə Sisteminin KTN/İİS/PP-12 nömrəli prosesin pasportu

4) Siyasət.

İİS üzrə qarşıya qoyulan məqsədlərin müəyyən olunması üçün əsası təmin edən, müvafiq tələblərin yerinə yetirilməsi üzrə öhdəlikləri özündə ehtiva edən, “Azərbaycan Respublikasının Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin ISO 9001:2015 və ISO 14001:2015 standartları üzrə Siyasət Sənədi”.

Azərbaycan Respublikasının kənd təsərrüfatı nazirinin 01.04. 2020-ci il tarixli 33 nömrəli əmri ilə təsdiq edilmişdir. Bu sənəddə Nazirlik müvafiq qanunvericiliklə müəyyən edilmiş hüquq və vəzifələrini həyata keçirmək məqsədilə aşağıdakı 3 prinsip əsasında fəaliyyət göstərməsini bəyan etmişdir:

Keyfiyyətli idarəçilik – idarəçiliyi şəffaflıq, səmərəlilik, hesabatlılıq, operativlik, planlılıq və icraya nəzarət mexanizmi əsasında təşkil etmək;

Kəndli və fermerlərə yaxınlıq – kənd təsərrüfatı məhsullarının əsas istehsalçısı olan kəndlilərə və fermerlərə qayğı göstərmək, habelə onların problemlərini müəyyən etmək və həlli istiqamətində zəruri tədbirlər görmək;

İnnovasiyaların tətbiqi – kənd təsərrüfatının ölkə iqtisadiyyatında aparıcı rola malik olmasını təmin etmək məqsədi ilə intensiv elmi-tədqiqat işləri aparmaq, müasir texnologiyalar tətbiq etmək.

5) Məqsədlər və onlara nail olmanın planlaşdırılması.

Aparatın rəhbərliyi inkişaf sahəsində məqsədlərin hazırlanmasını və həmin məqsədlərin inkişaf üzrə siyasətlə əlaqəsini təmin edir. İnkişaf məqsədləri ölçüləbiləndir və təşkilatın əhatə dairəsini nəzərə alır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi”ndə 9 strateji hədəf, 36 prioritet istiqamət və 177 tədbir təsdiq edilmişdir ki, Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi bu tədbirlərin 169-u üzrə birbaşa məsul icraçı və ya icranı təmin edən əsas qurumlardan biridir. Eyni zamanda, Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi Strateji Yol Xəritəsi çərçivəsində kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı sektorunda göstərilən əsas təşəbbüslər üzrə əlaqələndirici dövlət orqanı kimi müəyyən olunmuşdur.

6) Risklər.

Risklərin qiymətləndirilməsinə əsaslanan düşüncə effektiv bir İİS-in qurulması üçün çox lazımdır.

Risklərin qiymətləndirilməsinə əsaslanan düşüncə konsepsiyası məsələn, potensial uyğunsuzluqların istisna edilməsinə yönəlik qabaqlayıcı tədbirlərin yerinə yetirilməsi, yaranmış hər hansı bir uyğunsuzluğun təhlil edilməsi və uyğunsuzluğun nəticələrinə müvafiq onun təkrarlanmasının qarşısını almaq üzrə tədbirlərin görülməsi də daxil olmaqla bu standartın əvvəlki versiyasında nəzərdə tutulmuşdu. Risk və imkanların müəyyən edilməsi İİS-in effektivliyinin artırılması, yaxşılaşdırılmış nəticələrə nail olunması və neqativ nəticələrin qarşısının alınması üçün əsas yaradır. İmkanlar nəzərdə tutulmuş nəticələrə çatmaq üçün əlverişli olan şəraitdə baş verə bilər, məsələn, təşkilatın müştəriləri cəlb etməsi, yeni məhsul və xidmətlərin işlənməsi, itkilərin azaldılması və ya məhsuldarlığın artırılmasına imkan verir. Aparat üzrə risklərin üzə çıxarılması və qiymətləndirilməsi hər bir proses üzrə proses sahibləri tərəfindən həyata keçirilir. Bu fəaliyyətə prosesə sahiblik edən sektorun, bölmənin və şöbənin aidiyyəti əməkdaşları cəlb edilir. Belə bir yanaşma kollektivdə risk yanaşmalı düşüncənin geniş yayılmasına zəmin yaradır. Aşağıda “Dənli və paxlalı bitkilərin məhsul istehsalı proqnozlarının hazırlanması prosesinin “risk qiymətləndirilməsinin nəticələrini əks etdirən nümunə göstərilir (*Şəkil 6.*)

Şəkil 6. Proses yönümlü risk qiymətləndirilməsinin nümunəsi

Proses yönümlü risk qiymətləndirilməsi cədvəli									
Struktur bölmə: Bitkiçiliyin təşkil və monitorinq şöbəsi Prosesin adı: Dənli və paxlalı bitkilərin məhsul istehsalı proqnozlarının hazırlanması					Tarix: "30" may 2020-ci il			Səh: 1-1	
[№	Təhlükə (Riskin təsviri)	Təhlükənin (Riskin) təsiri	E	T	Risk balı	Nəzarət tədbiri (İmkanlar)	E	T	Qalıq risk
1.	Statistik məlumatların inkişaf dinamikasına əsasən hazırlanmış proqnoz göstəricilər respublikanın bütün iqtisadi regionlar üzrə düzgün olmaması	Proqnozlaşdırılmış məhsul istehsalında fərqlər yarana bilər	2	3	6	Istehsal dövründə iqtisadi rayonlar üzrə göstəricilərə nəzarət edilməsi	1	2	2
2.	Proqnoz göstəricilərinə yerinə yetirilməsinə nəzarət edilməsi operativ məlumatlar əsasında toplandıqından ilin sonunda rəsmi verilmiş statistik göstəricilərdən fərqlənə bilər	Toplanan operativ məlumatlar əsasında hazırlanan arayışlar ilin sonundakı məlumatlarla düz gəlməyə bilər	3	2	6	Məlumatların toplanmasının icrasına nəzarətin gücləndirilməsi	2	1	2
3.	Son illərdə baş verən ekoloji şəraitin kəskin dəyişməsi proqnoz göstəricilərin nəzərdə tutulduğundan fərqlənə bilər.	Proqnozlaşdırılan göstəricilərə nail olunmadığında məhsul istehsalı azalır	3	5	15	Ekoloji şəraitdən əsli olaraq məhv olmuş əkin sahəsində aralıq bitkilərdən (qarğıdalı, dən və s.) əkilməsi	2	3	6

Qiymətləndirməni apardılar:

Adı, Soyadı	Vəzifəsi	İmzası
Rəfiil Mahmudov	Şöbə müdirinin müavini	
Əliyev Xidir Əli oğlu	Böyük məsləhətçi	

Mənbə: KTN registr/KTN/Aparat/İSO/Risk cədvəlləri

7) Ekoloji aspektlər.

İİS-in müəyyən edilmiş tətbiq sahəsi çərçivəsində Aparatın iş fəaliyyəti nəticəsində yarana biləcək ətraf mühit aspektlərinin identifikasiyası, ətraf mühitə təsiri və əhəmiyyətliliyinin qiymətləndirilməsi üzrə proseslər müəyyənləşdirilib tətbiq edilir. Bunun üçün xüsusi olaraq "KTN Aparatının inteqrasiya olunmuş idarəetmə sisteminin ətraf mühit aspektlərinin idarə olunması proseduru" təsdiq edilmiş və ona uyğun Aparat üzrə ekoloji aspektlər müəyyən edilmişdir (Şəkil 7.).

Şəkil 7. KTN Aparatının ekoloji aspektlərinin qiymətləndirmə cədvəlinin fraqmenti

No	Faaliyyət / Xidmət	Ekoloji aspektlər	Ekolojiyaya təsir	Təsir	Ehtimal	Risk balı	Nəzarət tədbiri	Təsir	Ehtimal	Qalıq risk	Qeyd
1	Ofis fəaliyyəti	Kağız tullantıları	İnsana	1	5	10	Personal arasında kağızdan qənaətlə istifadə haqqında maarifləndirmə işlərinin aparılması; Təyinatına uyğun olaraq kağız tullantılarının ayrıca yığılması və təkrar emal müəssisələrinə təhvil verilməsi	1	4	4	
			Havaya	1				1		4	
			Suya	1				1		4	
			Torpağa	2				1		4	
			Tabii resurslara	3				2		8	
2	Ofis fəaliyyəti	Kseroks aparatı Toner Kartırc İstifadə edilən qələm	İnsana	1	3	9	Təyinatına uyğun olaraq ayrıca yığılması və təhvil verilməsi	1	4	4	
			Havaya	1				1		4	
			Suya	1				1		4	
			Torpağa	3				1		4	
			Tabii resurslara	1				1		4	
3	Ofis fəaliyyəti	Enerji batareyaları	İnsana	1	3	9	Təyinatına uyğun olaraq ayrıca yığılması və təhvil verilməsi	1	3	3	
			Havaya	1				1		3	
			Suya	1				1		3	
			Torpağa	3				2		6	
			Tabii resurslara	1				1		3	
4	Ofis fəaliyyəti	Məişət tullantıları	İnsana	1	4	4	Təyinatına uyğun olaraq ayrıca yığılması və təhvil verilməsi	1	4	4	
			Havaya	1				1		4	
			Suya	1				1		4	

Mənbə: KTN registr/KTN/Aparat/İSO/İSO 14001 materialları

8) Sənədləşdirilmiş informasiya.

8.1. Ümumi müddəalar

Aparatın İİS sənədlərinin əhatə dairəsinə aşağıdakı sənədlər daxil edilmişdir:

Səviyyə 1. – Aqrar sahənin inkişafına yönəlik müxtəlif proqramlar və planlar, idarəetmə sistemi üzrə rəhbər sənəd (Əl kitabı);

Səviyyə 2. – İdarəetmə və fəaliyyət prosedurları, pasportları, proseslərin məlumat kartları, proseslərin blok-sxemləri, qaydalar, təlimatlar (iş, vəzifə);

Səviyyə 3. – Formalar, blanklar, jurnallar, sxemlər;

Səviyyə 4. – Sərəncamverici və daxili normativ sənədlər, əmrlər və sərəncamlar, struktur bölmələrin əsasnamələri;

Səviyyə 5. – Faktiki məlumatları əks etdirən sənədlər, doldurulmuş formalar, blanklar, jurnallar, planlar, cədvəllər, siyahılar və s.;

Səviyyə 6. – Baza səviyyəsi – Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin fəaliyyətini tənzimləyən normativ sənədlər.

8.2. Sənədləşdirilmiş informasiyanın idarə edilməsi

Kağız daşıyıcılarda sənəd dövriyyəsinin təşkilinə, o cümlədən daxil olan və göndərilən sənədlərin hərəkəti, icrası, uçotu və icrası başa çatmış sənədlərin arxivə verilməsi ilə bağlı məsələləri Ümumi şöbə tənzimləyir. Sənədləşmənin idarə olunması onun ehtiyac olduğu yer və zamanda, əlçatan və istifadəyə yararlı olmasını, məxfiliyin pozulmamasını, bütövlüyünün qorunmasını, paylanmanı və s. nəzərdə tutur. Bu tələblər qüvvədə olan qeyd olunan və təsdiqlənmiş sənədlərə aiddir.

İİS-ə daxil olan bütün sənədlər xüsusi reyestrə toplanmış və Aparat əməkdaşlarının əlçatanlığını təmin etmək məqsədi ilə **KTN register/Aparat/İSO** ünvanlı elektron məlumat bazasında yerləşdirilmişdir.

“Do – həyata keçir”

Bu mərhələnin əsas məqsədi birinci mərhələdə planlaşdırılan işlərin və planların yerinə yetirilməsidir. Bura ilk növbədə özündə müxtəlif dövlət proqramlarının aidiyyəti tədbirlərini və şöbələrin əsasnamələrindən irəli gələn vəzifələrin icrası ilə əlaqədar illik fəaliyyət planlarının icrası aid edilir. Bundan başqa, texniki bitkilərin istehsalı planları, önəmli risklərin və ekoloji aspektlərin azaldılması və ya aradan qaldırılması üzrə tədbirlər planlarının yerinə yetirilməsi fəaliyyətləri aid edilir. Eyni zamanda, əməkdaşların təlim planlarının və müştəri məmnuniyyətinin öyrənilməsi üzrə müxtəlif sorğuların aparılması bu mərhələdə yerinə yetirilir. Bu mərhələyə sistemin daxili auditlərinin keçirilməsi işlərini də aid etmək olar.

Göstərilən planları yüksək səviyyədə yerinə yetirmək üçün ən vacib məsələlərdən biri isə eyniləşdirilmiş (identifikasiya edilmiş), ayrı-ayrılıqda təsvir edilmiş və fəaliyyət parametrləri müəyyən olunmuş proseslərin (bax: KTN register/Aparat/İSO/Proses pasportları) təyin edilmiş çərçivələrdə işləkliyin təmin edilməsidir. Proseslərin pasportlarında göstərilən tələblər əsasında dəqiq yerinə yetirilməsi nəticə olaraq İİS-in dayanıqlı fəaliyyətinə zəmin yaradır.

“Check – Nəzarət et”

İİS-də qərarların verilməsi zamanı məlumatlardan və faktlardan geniş istifadə olunur. İnformasiya yoxlama nəticələrinin təhlilindən, düzəltmə fəaliyyətlərindən, proses məhsuldarlığından, müştəri şikayətlərindən və digər bənzər mənbələrdən əldə edilir (*Cədvəl 2*).

Toplanan məlumatların təhlilində məqsəd İİS-in təsirliliyini və məhsuldarlığını artıraraq müştəri razılığını ən yüksək səviyyəyə çatdırmaqdır. Bu zaman verilən qərarlar və onların tətbiqi dürüst məlumat bazasına əsaslanmalıdır.

Cədvəl 2: Mərhələ üzrə yerinə yetirilən digər əsas tələblər və onların məzmunu

Mərhələ üzrə əsas tələblər və onların məzmunu	
İİS və onun prosesləri	1. İllik fəaliyyət planlarının icrası üzrə hesabatların hazırlanması. 2. Proseslər üzrə planlaşdırılmış nəticələrin qiymətləndirilməsi.
Müştəri məmnuniyyəti	1. Sorğuların nəticələri üzrə hesabatların hazırlanması. 2. Müraciətlərlə iş üzrə hesabatın hazırlanması. 3. Müştəri məmnuniyyəti üzrə ümumi hesabatın hazırlanması.
Risqlərin və ekoloji aspektlərin idarəedilməsi üzrə fəaliyyətlər	1. Risklərlə bağlı tədbirlərin nəticələri üzrə hesabatın hazırlanması. 2. Ekoloji aspektlərlə bağlı tədbirlərin nəticələri üzrə hesabatın hazırlanması.
İdarəetmə sisteminin təhlili və qiymətləndirilməsi	1. İİS təhlili üçün məlumatların toplanması. 2. İİS təhlili üzrə hesabatın hazırlanması.
Daxili audit	1. Daxili auditin yerinə yetirilməsi və hesabatın hazırlanması.
Rəhbərlik tərəfindən icmal	1. İİS icmalının təşkili və keçirilməsi üçün tələb edilən giriş məlumatlarının hazırlanması; 2. İİS icmalının nəticələrinə görə tədbirlərin planlaşdırılması; 3. İİS icmalının nəticələrinə görə planlaşdırılmış tədbirlərin yerinə yetirilməsinə nəzarət.

Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Bu mərhələdə məlumatların toplanması, onların emalı və təhlili və cəmi idarəetmə sistemlərinin təhlili üçün hesabatların, arayışların və s. analitik sənədlərin hazırlanması həyata keçirilir. Proseslərin nəticəliliyini və effektivliyini müəyyən etmək üçün proseslərin göstəriciləri toplanılır, onların təhlili aparılır və prosesin nəticəliliyi qiymətləndirilir. Bu fəaliyyətlər yerinə yetirilərkən prosesin məlumat kartındakı ölçmə meyarları əsas götürülür (*bax: Şəkil 5*).

“Act – Təkmilləşdir”

Mərhələnin əsas məqsədi fəaliyyət nəticələrinin yaxşılaşdırılması üçün zəruri tədbirlərin görülməsidir. Proseslərin nəticəliliyi onların daima nəzarət altında saxlanması, hədəflərə nail olunmadığı halda düzəldici tədbirlərin həyata keçirilməsi ilə təmin olunur. Proseslərin

yaxşılaşdırılması yolları proses sahibləri tərəfindən müəyyənləşdirilir və İİS üzrə koordinatorla müzakirə edilərək rəhbərlik qarşısına çıxarılır.

Cədvəl 3: Mərhələ üzrə yerinə yetirilən digər əsas tələblər və onların məzmunu

Uyğunsuzluqlar və düzəldici fəaliyyətlər	1. İİS fəaliyyətində uyğunsuzluqların aşkar edilməsi; 2. Düzəldici tədbirlərin işlənib hazırlanması; 3. Düzəldici tədbirlərin effektivliyinin qiymətləndirilməsi; 4. Uyğunsuzluqlar barədə məlumatların İİS üzrə icmala təqdim edilməsi.
Yaxşılaşdırma	1. İİS-in yaxşılaşdırılması üzrə təklif və tövsiyələrin qeydiyyatına alınması, təhlili və tətbiqi ilə bağlı rəhbərlik qarşısında məsələlərin qaldırılması.

Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Nəticə

Bir çox hallarda bəzi müəssisələr və təşkilatlar sərf etdikləri xərclərə uyğun olaraq qısa zaman kəsiyində İİS-dən müsbət nəticələr gözləyirlər. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, İİS-in tətbiqi mürəkkəb proses olduğundan onunla bağlı müsbət nəticələrin əldə edilməsi uzun zaman tələb edir.

İİS-in tətbiqi ilk növbədə onun tələblərinin təşkilatın işçiləri tərəfindən daha asan mənimsənilməsinə, bütün proseslərin qarşılıqlı əlaqəsinin və ardıcılığının düzgün müəyyənləşməsinə imkan verir.

İİS-in gətirdiyi faydalar arasında idarəetmənin səmərəli təşkili, işçilərin peşəkarlığının yüksəlməsi, xidmətin səmərəli təşkili və məhsuldarlığın artması, fəaliyyətlərin standartlaşması və nəzarətin asanlaşması, daimi yaxşılaşdırma üçün sistemin formalaşması, risklərin azaldılması və dayanıqlılığın artması, səlahiyyətlərin düzgün bölgüsü və qarşılıqlı əlaqə sisteminin qurulması, resursların səmərəli istifadəsi, müştəri məmnunluğunun artması, müxtəlif çağırış və dəyişikliklərə çevik uyğunlaşma imkanlarının əldə edilməsi, ətraf mühitə münasibətdə və keyfiyyətli idarəetmə mədəniyyətinin (plan - icra - hesabat - təhlil) formalaşdırılması və s. qeyd etmək olar.

Vacib nailiyyət kimi bu yanaşmanın tətbiqi nəticəsində bəzi hallarda şöbə daxilində sektorlar arasında müşahidə edilən funksional dolaşılıqlığın aradan qaldırılmasına, şöbələrin fəaliyyətlərini tənzimləyən əsasnamələrin dəqiqləşdirilməsini - bunun nəticəsi kimi işçi-müdiriyyət əlaqələrinin inkişafına səbəb olan, işçilərin özlərini psixoloji cəhətdən daha komfortlu hiss etdikləri şəraitdə çalışmalarına gətirib çıxaran vəziyyətin yaranmasını göstərmək olar.

İİS-ə aid sənədlərin, daxili qaydaların, təlimatların, prosedurların və müxtəlif prezentasiyaların vahid elektron məlumat bazasında toplanması və həmin bazaya hər bir Aparat əməkdaşının daxil olması Aparat daxilində üfüqi və şaquli məlumat axınlarının daha effektiv istifadəsinə şərait yaradır.

Risk yanaşmasının tətbiqi isə əməkdaşların yerinə yetirdikləri fəaliyyətlərə daha məsuliyyətli və baş verə biləcək dəyişikliklərə hazırlıqlı olmalarına zəmin yaradır.

Layihənin tətbiqi zamanı keçirilən çoxsaylı təlim və seminarlar müxtəlif şöbələrdə çalışan əməkdaşların bir-birinin işi ilə daha yaxından tanış olması üçün imkan yaradaraq potensial problemlərin müzakirələr və təhlillər vasitəsi ilə preventiv şəkildə aradan qaldırılmasına imkan yaratdı, qarşılıqlı inam və aparat işçiləri arasında komanda hissini daha da möhkəmlətdi.

Layihənin üzərində işləyərkən müxtəlif ölkələrin oxşar təcrübələri istiqamətində məlumat axtarırları aparılmışdır. Lakin hər hansı Nazirlik səviyyəsində və eyni zamanda iki İSO idarəetmə standartını birləşdirən İnteqrasiya edilmiş İdarəetmə Sisteminin (İİS) tətbiqi üzrə məlumat axtarışı nəticəsiz qalmışdır. Deyilənləri və layihənin 05.10.2020-ci il tarixində “Bureau Veritas Certification Holding SAS-UK branch” tərəfindən uğurla sertifikatlaşdırılmasını nəzərə alaraq nazirliklər səviyyəsində İSO 9001:2015 və İSO 14001:2015 əsaslı İİS-in tətbiqi ən azı MDB məkanında bu səpkidə yerinə yetirilmiş ilk və unikal layihə kimi qəbul edilə bilər və oxşar layihələrin işlənməsi üçün istiqamətverici rol oynaya bilər.

Ədəbiyyat

1. ISO 9000:2015, Quality management systems - Fundamentals and vocabulary.
2. ISO 9001:2015 Quality management systems - Requirements, <https://www.iso.org/obp/ui/#iso:std:iso:9001:ed-5:v1:en>
3. ISO 9001:2015 Keyfiyyəti İdarəetmə Sistemləri - Tələblər, (azərbaycan dilində tərcüməsi), “Keyfiyyət Assosiasiyası” İctimai Birliyi.
4. ISO 14001:2015 Environmental management systems - Requirements with guidance for use, <https://www.iso.org/obp/ui/#iso:std:iso:14001:ed-3:v1:en>
5. ISO 14001:2015 Ətraf mühiti idarəetmə sistemləri - Tələblər və tətbiq üzrə rəhbərlik, (azərbaycan dilində tərcüməsi), “Keyfiyyət Assosiasiyası” İctimai Birliyi.
6. ISO 10002:2018 Quality management - Customer satisfaction - Guidelines for complaints handling in organizations, <https://www.iso.org/obp/ui/#iso:std:iso:10002:ed-3:v1:en>
7. ISO/TR 10013:2001 Guidelines for quality management system documentation, <https://www.iso.org/obp/ui/#iso:std:iso:tr:10013:ed-1:v1:en>
8. ISO 31000:2018 Risk management - Guidelines, provides principles, framework and a process for managing risk, <https://www.iso.org/iso-31000-risk-management>
9. The Integrated Use of Management System Standards (IUMSS), Second edition 2018-11, https://www.iso.org/files/live/sites/isoorg/files/store/en/PUB100435_preview.pdf
10. İdrak Nəzərov. İnteqrasiya olunmuş idarəetmə sistemlərinin tətbiqinin faydaları və qarşıya çıxan maneələr., “Keyfiyyət və menecment” jurnalı N 03, 2008-ci il.

Ph.D, G.G. Sharifov

Head of the Department of Quality Management of “Agricultural Procurement and Supply” LLC

Experience in creating an Integrated Management System of the Office of the Ministry of Agriculture on the basis of standards ISO 9001: 2015 and ISO 14001: 2015

Summary

Intensification of international competition, limited resources, climate change and other challenges to sustainable development of agricultural production, along with the expansion of the use of resource-saving technologies, requires the transformation of traditional agricultural

management systems into effective management models based on the use of integrated management systems (IMS). Existing practices are mainly IMS developed for manufacturing and service enterprises, where the customer (end user) and his requirements are mostly known. The article describes the IMS based on the ISO 9001: 2015 and ISO 14001: 2015 standards of the Office of the Ministry of Agriculture of the Republic of Azerbaijan, which is the largest government body that directly or indirectly affects the interests of a wide range of stakeholders from subordinate organizations to ordinary farmers. The uniqueness of the IMS implementation model at the level of government agencies created a number of methodological difficulties, overcoming which using the P-D-C-A approach helped the successful completion of the project. The article discusses the key elements of an integrated management system, provides examples of risk assessment and environmental aspects, a process passport and other documents related to the implementation of the project.

Keywords: *international management standards (ISO), integrated management system, p-d-c-a approach, process approach, management of risks, environmental aspects, stakeholders.*

Д.ф.э.н., Г.Г. Шарифов

Нач. отдела управления качеством ООО “Аграрные закупки и снабжение”

Опыт создания Интегрированной Системы Менеджмента Аппарата Министерства сельского хозяйства на базе стандартов ISO 9001:2015 и ISO 14001:2015

Резюме

Усиление международной конкуренции, ограниченность ресурсов, изменение климата и прочие вызовы устойчивому развитию аграрного производства наряду с расширением применения ресурсосберегающих технологий, требует преобразования традиционных систем управления сельским хозяйством в эффективные модели управления, основанных на использовании интегрированных систем управления (ИСМ). Существующие практики - это в основном ИСМ разработанные для производственных и обслуживающих предприятий, где заказчик (конечный потребитель) и его требования в основном известны. В статье описана базирующаяся на стандартах ISO 9001:2015 и ISO 14001:2015 ИСМ Аппарата Министерства Сельского Хозяйства Азербайджанской Республики, являющегося крупнейшим государственным органом, прямо или косвенно влияющим на интересы широкого спектра заинтересованных сторон от подведомственных организаций до рядовых фермеров. Уникальность модели внедрения ИСМ на уровне государственных органов создало ряд трудностей методологического характера, преодоление которых с помощью P-D-C-A подхода помогло успешному завершению проекта. В статье рассматриваются ключевые элементы интегрированной системы менеджмента, приводятся примеры оценки рисков и экологических аспектов, паспорта процесса и др. документов связанных с реализацией проекта.

Ключевые слова: *международные стандарты менеджмента (ISO), интегрированная система менеджмента, p-d-c-a подход, процессный подход, управление рисками, экологические аспекты, заинтересованные стороны.*

UOT: 338.43, 636/637:339.138

HEYVANDARLIQ MƏHSULLARI BAZARININ KOMPLEKS MARKETİNG TƏDQIQI VƏ İNKİŞAF STRATEGİYASI

İsmayıl Mahmud oğlu Xeyirxəbərov, i.ü.f.d., dosent

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC),

Biznesin idarəedilməsi kafedrası

e-mail: xeyirxeberov@list.ru

Xülasə

Məqalədə heyvandarlıq məhsulları bazarının marketing tədqiqi aparılmışdır. Ərzaq bazarının heyvandarlıq məhsulları seqmentinə məhsullar təklif edən müəssisə və təsərrüfatlar qarşısında açılan bazar imkanları müəyyənləşdirilmiş və həmin imkanlardan istifadə marketing problemi kimi qarşıya qoyulmuşdur.

Həmçinin heyvandarlıq məhsulları bazarının beynəlxalq bazarlardan asılılığının azaldılmasına dair elmi əsaslandırılmış təkliflər verilmişdir.

***Açar sözlər:** kənd təsərrüfatı, heyvandarlıq məhsulları bazarı, bazarın marketing tədqiqi, balanslı qidalanma, ərzaq təhlükəsizliyi.*

Giriş

Azərbaycanın heyvandarlıq məhsulları bazarında tam ödənilməmiş bazar tələbatları və istehlakçılara təklif edilən heyvan mənşəli qida məhsullarının keyfiyyətinin bir sıra hallarda onlara olan tələblərə cavab verməməsi özünü göstərir. Ölkədə heyvandarlıq məhsullarının zəruri tələbatlara uyğun həcmdə ehtiyatlarının yaradılmasında çətinliklər əhalinin balanslı qidalanması baxımından problemlər doğurur. Göstərilən məsələlərin kompleks həlli və heyvandarlıq məhsulları bazarının arzuolunan məcrada inkişafının təmin edilməsi sözügedən bazarın marketing tədqiqi əsasında mümkün ola bilər.

Heyvandarlıq məhsulları bazarının marketing tədqiqi bir sıra istiqamətlər üzrə aparıla bilər. Həmin istiqamətlər sırasına bazarın tutumunun, balanslılığının, mənfəətliliyinin, inkişaf meyillərinin öyrənilməsi, heyvandarlıq məhsulları bazarında müəssisə və təsərrüfatlara müvəffəqiyyət qazandıran amillərin müəyyənləşdirilməsi və s. aiddir. Bütün hallarda bu bazarda fəaliyyət göstərmək istəyən müəssisə və yaxud təsərrüfatlar ödənilməmiş bazar tələbatının kəmiyyəti haqqında məlumatlara malik olmalı və onun ödənilməsi üçün səmərəli tədbirlər işləyib hazırlamağı bacarmalıdırlar. Sözügedən tədbirlərin işlənilib hazırlanması bazarın marketing tədqiqinin aparılmasını şərtləndirir.

Tədqiqatın metodologiyası

Tədqiqat zamanı kompleks və sistem yanaşmadan, marketing müşahidələrindən və iqtisadi statistik təhlil metodlarından istifadə edilmişdir. Bazarın marketing tədqiqi təkrar marketing informasiyalarından (əvvəllər marketing tədqiqatlarının məqsədindən fərqli məqsədlər üzrə toplanmış və nəşr edilmiş informasiyalardan) istifadə edilməklə aparılmışdır.

Heyvandarlıq məhsulları istehsalının və istehlakının mövcud vəziyyəti

2015-2019-cu illər ərzində bütün təsərrüfat kateqoriyaları üzrə kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunda bitkiçilik məhsullarının payı 49%-dən 47,9%-ə qədər azalmış, heyvandarlıq məhsullarının payı isə 51%-dən 52,1%-ə qədər yüksəlmişdir. Kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunun strukturunda bitkiçilik məhsullarının payının azalması və buna müvafiq olaraq heyvandarlıq məhsullarının payının artımı 2000-ci ildən hazırki dövrdə də dayanıqlı xarakterə malik olmuş və bu meyilin gələcəkdə də saxlanması gözlənilir. Bu, əhalinin heyvandarlıq məhsullarına tələbatının tam ödənilməsi ilə əlaqədardır və sözügedən məhsulların qiymətlərinin səviyyəsinin yüksək olması istehsalçıların bu məhsulların istehsalına üstünlük vermələrinə gətirib çıxarır.

Ölkə üzrə mövcud olan mal-qaranın əhəmiyyətli hissəsi fərdi sahibkar, ailə-kəndli və ev təsərrüfatlarının payına düşür. 2015-2019-cu illər ərzində sözügedən təsərrüfatlar kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunda heyvandarlıq məhsulları üzrə 90,3 - 90,4%, bitkiçilik məhsulları üzrə isə 91,4 % - 95,2% paya malik olmuşlar. Məhsulların qalan hissəsi kənd təsərrüfatı müəssisələrində və sair təşkilatlarda istehsal edilmişdir. Bu illər ərzində bütün təsərrüfat kateqoriyalarında ət istehsalı (kəsilmiş çəkiddə) 298,6 min tondan 335,7 min tona qədər (12,4%), süd istehsalı 1924,5 min tondan 2150,8 min tona qədər (11,8%), yumurta istehsalı isə 1552,9 milyon ədəddən 1827,1 milyon ədədə qədər (17,7%) artmışdır. Baxılan dövrdə heyvan mənşəli qida məhsullarının istehsalında da artımlar baş vermişdir. Belə ki, 2015-ci illə müqayisədə 2019-cu ildə kolbasa məmulatları istehsalı 5 min tondan 17,7 min tona qədər (3,5 dəfə), yağlılıq dərəcəsi 1- 3% olan süd 754,8, min tondan 945,4 min tona qədər (25,3%), yağlılıq dərəcəsi 6 - 29% olan qaymaq 5,1 min tondan 7,6 min tona qədər (49,0%), pendir və kəsmik istehsalı 48,5 min tondan 51,4 min tona qədər (6%), kərə yağı istehsalı isə 23,9 min tondan 24,1 min tona qədər (0,8%) artmışdır.

Son illər ərzində növlər üzrə ət istehsalının strukturunda müəyyən dəyişikliklər baş vermişdir (*Cədvəl 1.*).

Cədvəl 1. Azərbaycanada istehsal edilən ətin tərkibi və strukturu

	2015		2016		2017		2018		2019	
	min ton	%	min ton	%	min ton	%	min ton	%	min ton	%
İnək və dana əti	129,8	43,5	131,0	43,3	132,9	42,0	135,6	41,6	137,9	41,1
Qoyun və keçi əti	70,9	23,7	75,2	24,9	79,1	25,0	80,8	24,8	85,3	25,4
Donuz əti	0,7	0,2	0,5	0,2	0,5	0,1	0,5	0,1	0,5	0,1
Quş əti	97,2	32,6	95,5	31,6	104,3	32,9	109,1	33,5	112,0	33,4
Cəmi	298,6	100,0	302,2	100,0	316,8	100,0	326,0	100,0	335,7	100,0

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Cədvəlin məlumatlarından görüldüyü kimi, ölkə üzrə istehsal edilən ətin tərkibində quş ətinin payı 32,6%-dən 33,4%-ə qədər yüksəlmişdir. Ölkə əhalisinin istehlakına daxil olan ət və ət məhsullarının tərkibində quş ətinin payının artımının gələcəkdə də davam etməsi gözlənilir. Belə ki, ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi kimi prioritet vəzifənin yerinə yetirilməsi taxılçılığın inkişafı ilə yanaşı, sənaye quşçuluğunun inkişaf etdirilməsini də tələb edir. Ona görə də Azərbaycan əhalisinin gələcəkdə ət və ət məhsullarına tələbatının xeyli hissəsi sənaye quşçuluğunun inkişafının hesabına təmin edilə bilər. Bunun üçün Azərbaycanda geniş potensial imkanlar və Sovet İttifaqı zamanında mövcud olmuş və hazırda da saxlanılan təcrübə vardır. Burada onu da qeyd edək ki, bu meyil həm də bütövlükdə dünya üzrə gedir. Belə ki, aparılan araşdırmalar və tədqiqatlar göstərir ki, müasir cəmiyyət üzvlərinin həyat tərzində bu və ya digər ərzaq məhsullarına üstünlük vermə baxımından da müəyyən dəyişikliklər özünü göstərir. Məsələn, əgər 2013-cü ildə bütövlükdə dünya üzrə 308 milyon ton istehsal edilən ətin 40%-i donuz ətindən, 30%-i quş ətindən, 25%-i mal ətindən, 5%-i isə başqa ət növlərindən (qoyun, keçi, at, maral və s. əti) ibarət olmuşdusa, tanınmış ekspertlərin qənaətinə görə, 2022-ci ildə dünya üzrə formalaşdırılacaq ət resurslarının tərkibində quş ətinin payı birinci yerə yüksələcək və təqribən 120 milyon ton civarında qərarlaşacaq. Bu meyil öz təsirini Azərbaycana da göstərəcək və hazırda da müşahidə edilir. Belə ki, tədqiqatlar göstərir ki, 2015-2019-cu illər ərzində Azərbaycanda formalaşdırılan ət resurslarının tərkibində ölkədə istehsal edilən quş ətinin payı 31,3%-dən 37,2%-ə (ekspertlər tərəfindən proqnozlaşdırılan göstəricinin səviyyəsi hazırda Azərbaycanda müşahidə edilir) qədər yüksəlmişdir.

Gələcəkdə dünya üzrə formalaşdırılacaq ət resurslarının daha çox hissəsinin quş ətinin hesabına olacağını nəzərə alsaq, Azərbaycanda bu sahənin inkişafının nə qədər böyük əhəmiyyət kəsb etdiyi daha da aydın olar. Bu, ölkəmizin quş əti və quşçuluq məhsulları bazarının potensial tutumunun artması və quşçuluq məhsulları istehsal edən müəssisələrin marketinq imkanlarının (bazar şanslarının) çoxalması deməkdir.

Son illər Azərbaycanda quş əti istehsalının artımı əhalinin həmin məhsulla tələbatının ödənilmə səviyyəsinin daha da yüksəlməsinə gətirib çıxarmışdır. Gələcəkdə əhalinin quş ətinə və bu ətdən hazırlanan ət məhsullarına olan tələbatının daha dolğun ödənilməsi quşçuluq müəssisələrində marketinqin tətbiqindən bilavasitə asılı olacaqdır. Çünki əhalinin bu məhsula qarşı irəli sürdüyü tələbləri öyrənmədən yerli quşçuluq müəssisələrinin inkişafının təmin edilməsi çətin ola bilər. Bu çətinlik xarici ölkələrin quş əti istehsalçılarının Azərbaycanın sözügedən məhsullar bazarına ekspansiyasının daha da güclənməsinə və ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunma səviyyəsinin azalmasına gətirib çıxara bilər.

Aqrar bölmədə islahatlar aparıldıqdan sonra ölkədə heyvandarlıq məhsullarının istehsalının artımı üstün olaraq ekstensiv amillər hesabına baş vermişdir. Heyvandarlıqda məhsuldarlıq səviyyəsi yüksəlir. Belə ki, 2015-ci illə müqayisədə 2019-cu ildə ilin əvvəlinə olan hər baş inək və camışdan süd sağımı 1455 kq-dan 1653 kq-a qədər və yaxud 13,6% artmışdır. Eyni zamanda, məhsuldarlıq səviyyəsi hələlik çox yüksək deyil. Belə şəraitdə əhalinin süd və süd məhsullarına tələbatının yerli istehsal hesabına tam ödənilməsi çətinidir.

Heyvandarlıqda ekstensiv inkişaf ölkənin aqrar sahəsinin dayanıqlı inkişafı baxımından əlverişli deyil. Belə ki, baş sayı hesabına heyvandarlıq məhsullarının artımının təmin edilməsi təbii landşafta mənfi təsir göstərə və öyrüş sahələrində səhrələşməyə gətirib çıxara bilər. Ona görə də heyvandarlıqda məhsuldarlığın artımı hesabına məhsul istehsalının artımı təmin edilməli - daha

doğrusu, heyvandarlıq intensiv əsaslarla inkişaf etdirilməlidir. “Ölkədə intensiv ferma modelinin tətbiqinin genişləndirilməsi və heyvandarlığın cins tərkibinin yaxşılaşdırılması məqsədilə damazlıq işinin inkişaf etdirilməsi ilə bağlı tədbirlərin davam etdirilməsinə ehtiyac vardır” [2, s. 95].

Heyvandarlığın intensiv əsaslarla inkişafı üçün ilk növbədə möhkəm yem bazası yaradılmalıdır. “Son illər ölkədə heyvandarlıq məhsulları istehsalı artmışdır, bu isə öz növbəsində heyvandarlığın qarışıq qüvvəli yemə olan tələbatı məsələsini gündəmə gətirir. Bu sahədə görülən bir sıra tədbirlərə baxmayaraq heyvandarlığın qarışıq qüvvəli yemlə təminatının yaxşılaşdırılmasında problemlər mövcuddur” [2, s. 95].

Heyvandarlıq məhsulları bazarında müəssisələrin müvəffəqiyyətli fəaliyyəti həmin müəssisələrdə istehsal-satış fəaliyyətinin idarəedilməsi metodu kimi marketinqin tətbiqindən bilavasitə asılıdır. Son illər Azərbaycanda bu sahədə müəyyən nailiyyətlər əldə edilmişdir. Belə ki, “Palmali” Şirkətlər Qrupu, “Milla“ Süd Emalı Zavodu, “AzƏt” MMC və s. kimi müəssisələr tərəfindən müvəffəqiyyətli çeşid siyasətinin reallaşdırılması sadalanan müəssisələrin dərin emaldan keçmiş heyvandarlıq məhsulları bazarının müxtəlif seqmentlərinə daxil olmalarına imkan vermişdir. Bu müəssisələrin məhsulları daxili bazarda kifayət qədər yaxşı tanınır və yüksək səviyyədə qablaşdırılması ilə fərqlənir. Lakin apardığımız marketinq müşahidələri göstərir ki, bu müəssisələrin məhsulları üzrə istehlakçı məmnunluğu heç də yuxarı deyil. Belə vəziyyət sonda müəssisələrin bazar mövqeyinin zəifləməsi və yaxud itirilməsi ilə nəticələnmə bilər.

Dövlət Statistika Komitəsinin (DSK) ev təsərrüfatlarının müayinəsi üzrə məlumatlarının təhlili göstərir ki, son illər ölkə üzrə adambaşına heyvandarlıq məhsullarının istehlakında müəyyən dəyişikliklər baş vermişdir. Belə ki, 2015-ci illə müqayisədə 2019-cu ildə adambaşına ət və ət məhsullarının istehlakı 33,5 kq-dan 40,8 kq-a qədər (21,8%), balıq və balıq məhsullarının istehlakı 7,0 kq-dan 7,6-kq-a qədər (8,6%), yumurta istehlakı 154 ədəddən 165 ədədə qədər (7,1%) artmışdır. Bu illər ərzində adambaşına süd istehlakı demək olar ki, dəyişməmiş, kərə yağının istehlakı isə 4,4 kq-dan 3,3 kq-a qədər (25%) azalmışdır.

Təhlil edilən illər ərzində adambaşına heyvandarlıq məhsullarının istehlakında artımların nisbi göstəriciləri aşağı olduğu üçün istehlak olunmuş ərzaq məhsullarının ümumi kaloriliyində heyvan mənşəli məhsulların payı da bir qədər azalaraq 17,5%-dən 16,8%-ə düşmüşdür.

Azərbaycan əhalisinin heyvandarlıq məhsullarına olan tələbatının müəyyən hissəsi idxalın hesabına ödənilir. Lakin ölkədə formalaşdırılmış ət və ət məhsulları, süd və süd məhsulları, balıq və balıq məhsulları və yumurtanın ehtiyatlarının və həmin məhsulların ölkə üzrə istehlakının tərkibində idxalın payı o qədər də yüksək deyil. Tədqiqatlar göstərir ki, 2015-2019-cu illər ərzində ölkə əhalisi tərəfindən istehlak olunan ət və ət məhsulları üzrə idxalın payı 5,4%-dən 17,0%-ə qədər, süd və süd məhsullarının istehlakında isə idxalın payı 15,6%-dən 16%-ə qədər, kərə yağının istehlakında isə idxalın payı 26,3%-dən 37,1%-ə qədər artmışdır. Bu illər ərzində balıq və balıq məhsullarının istehlakının tərkibində idxalın payı isə 22,1%-dən 18,9%-ə qədər azalmışdır.

Göstərilən heyvandarlıq məhsullarının ölkə əhalisi tərəfindən istehlakında (kərə yağı istisna olmaqla) idxalın payı ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması baxımından yol verilə bilən hədlər daxilində dəyişir. Eyni zamanda, əhali gəlirlərinin ardıcıl yüksəlməsi ilə bağlı heyvandarlıq məhsullarına tələbin artması fonunda həmin məhsulların ehtiyatlarının yaradılmamasında idxalın payı daha böyük ola bilər.

Heyvandarlıq məhsulları bazarında marketing imkanları

Son illər ölkəmizdə heyvandarlıq məhsullarının istehsalında müəyyən artımlara baxmayaraq hələ də ölkə əhalisinin həmin məhsullara tələbatı dolğun ödənilmir. Belə ki, əhalinin ayrı-ayrı qruplarının əsas növ heyvandarlıq məhsullarından ətə, südə, yumurtaya tələbatının ödənilməsi Sovetlər İttifaqı zamanında mövcud olmuş səmərəli fizioloji istehlak normalarından aşağı səviyyədə olmuşdur. Bunun başlıca səbəblərindən biri kənd təsərrüfatında heyvanların məhsuldarlığının çox aşağı olması və heyvandarlıqda inkişafın əsasən ekstensiv amillər hesabına təmin olunmasıdır.

Ölkə əhalisinin ət və ət məhsullarına, balıq və balıq məhsullarına, süd və süd məhsullarına tələbi minimum istehlak normalarından bir qədər yüksək səviyyədə ödənilsə də, həmin məhsulların istehlakının sovetlər birliyi zamanında mövcud olmuş səmərəli fizioloji normalar səviyyəsinə çatdırılması problem olaraq qalır. Bu problemin həlli hazırda heyvandarlığın inkişafı üzrə həyata keçirilən tədbirlərlə yanaşı, eyni zamanda heyvandarlıq məhsullarının marketingi üzrə tədbirlərin işlənilib hazırlanmasını və reallaşdırılmasını da tələb edir.

Hazırda əsas növ ərzaq məhsullarının seqmentləri sırasında ət və ət məhsulları bazarının potensial tutumu daha çoxdur. Rus iqtisadçı alimləri Mazloyev V.Z., Syomin A.N. və Borovskix N.V. tərəfindən yazılmış “Aqrar təşkilatların rəqabət strategiyaları” adlı monoqrafiyada [5] bu məhsullar bazarının vəziyyətini xarakterizə etmək üçün istifadə edilən göstəricilər əsasında Azərbaycanın ət və ət məhsulları bazarının inkişaf dinamikasına nəzər salmaq (Cədvəl 2.).

Cədvəl 2. Ət və ət məhsulları bazarını xarakterizə edən göstəricilərin dinamikası

	2015	2016	2017	2018	2019
Bazarın faktiki tutumu, min ton	321,4	344,5	366,9	393,9	407,2
Bazarın faktiki tutumunun zəncirvari artım tempi, %	101,5	107,2	106,5	107,4	103,4
Bazarın minimum tutumu, min ton	302,2	305,7	309,0	311,8	314,4
Bazarın faktiki tutumunun minimum tutumuna nisbəti, %	106,3	112,7	118,7	126,3	129,5
Adambaşına istehlak, kq	33,5	35,5	37,4	39,8	40,8
Adambaşına istehsal, kq	31,0	31,0	33,0	33,0	34,0
Tələbin təklifə uyğunluq indikatoru*, %	1,08	1,15	1,13	1,2	1,2
Özünü təminatmə səviyyəsi, %	94,7	87,9	84,7	82,7	82,5
İdxaldan asılılıq, %	5,6	12,1	15,5	17,5	17,8
Ərzaq məhsulları, içkilər və tütün üzrə pərakəndə ticarət dövriyyəsinin tərkibində ətin xüsusi çəkisi, %	10,8	9,9	11,3	11,1	10,7

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

* - adambaşına istehlakın adambaşına istehsala nisbəti.

Cədvəlin məlumatlarından görüldüyü kimi, 2015-ci illə müqayisədə 2019-cu ildə ət və ət məhsulları bazarının minimum tutumu (minimum istehlak normasını əhalinin orta illik siyahı sayına vurmaqla müəyyənləşdirilmişdir) 4%, faktiki və yaxud real tutumu (ölkədə il ərzində adambaşına istehlak olunmuş məhsulun miqdarını əhalinin orta illik siyahı sayına vurmaqla müəyyənləşdirilmişdir) isə 26,7% artmışdır. Bu bazarın faktiki tutumu onun minimum tutumundan 2015-ci ildə 6%, 2019-cu ildə isə 29,5% çox olmuşdur.

Ət və ət məhsulları bazarının potensial tutumu daha böyükdür. Bu onu göstərir ki, ət və ət məhsulları bazarı “doyma” dərəcəsinə çatmayıb və bu, sözügedən məhsullar üzrə əhalinin tələbatının tam ödənilməməsinin göstəricisidir. Ət və ət məhsulları bazarında ödənilməmiş tələbatlar yerli istehsalçıların marketinq imkanları kimi xarakterizə edilir. “Problemin müəyyənləşdirilməsi (və yaxud problemin formalaşdırılması) anlayışı həmin anlayışın ən geniş mənasında istifadə edilir. Bu, nəinki real situasiyalara, həmçinin imkanlar kimi xarakterizə olunan bütün situasiyalara aid edilir” [4, s. 81].

Heyvandarlıq məhsulları bazarında ödənilməmiş tələbatların mümkün qədər yerli istehsalçılar hesabına ödənilməsi sözügedən bazarın inkişafında qarşıya qoyulan məqsəd olmalıdır. Bu məqsədə nail olunması isə hazırda heyvandarlığın inkişafına yönəldilmiş müdafiə tədbirlərinin (idxal edilən cins mal-qaranın dəyərini 50%-nin dövlət büdcəsindən ödənilməsi və lizinq yolu ilə istehsalçılara satılması; süni mayalanma yolu ilə alınan hər baş buzova görə 100 manat subsidiya verilməsi və s.) davamlı olmasını – heyvandarlığın intensiv əsaslarla inkişaf etdirilməsini tələb edir.

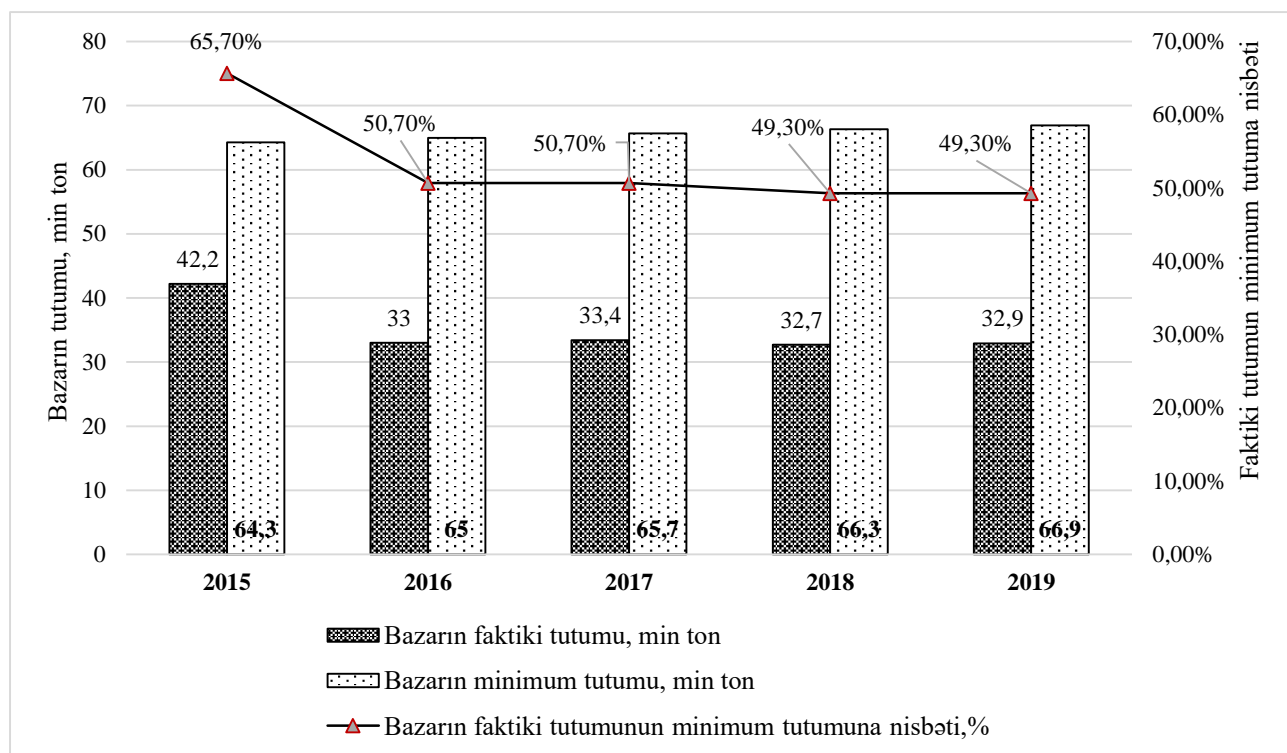
İndiki şəraitdə heyvandarlıq məhsulları bazarının strategiyasının formalaşdırılmasına və reallaşdırılmasına belə yanaşma bu bazarın gələcəkdə beynəlxalq bazarlardan az asılı olmasına imkan verə bilər.

Azərbaycanda ət və ət məhsullarına tələbatın yüksəkliyi bir sıra hallarda bazara keyfiyyətsiz və mənşəyi şübhəli məhsulların təklifinə də gətirib çıxarır. Belə neqativ halların qarşısının alınması və bazarın sağlamlaşdırılması, eyni zamanda gələcəkdə məhsula tələbatın dəqiqləşdirilməsində marketinq tədqiqatlarının rolu danılmazdır.

“Bundan başqa, məhsulun tələb olunan keyfiyyəti, həmçinin həmin məhsula cari və gələcək tələbat yalnız marketinq tədqiqatları vasitəsilə zəruri dəqiqliklə müəyyənləşdirilə və tamamilə təmin edilə bilər. Tələb olunan keyfiyyət hələ bazarın öyrənilməsi prosesində, daha doğrusu, məhsulun yaradılmasına qədər, həmçinin onun həyat dövrünün bütün sonrakı mərhələlərində təmin edilməlidir” [3, s. 120-121].

Tədqiqat göstərir ki, son illər kərə yağı bazarının yaradılmış ehtiyatları həmin bazarın heç minimum tutumunun da təmin olunmasına imkan verməmişdir. Belə ki, 2015-2019-cu illərdə ölkə üzrə minimum 64,3-66,9 min ton kərə yağı ehtiyatı tələb olunduğu halda, bu məhsulun yaradılmış faktiki ehtiyatı 2015-ci ildə 42,2 min ton (tələb olunan minimum ehtiyatın 65,7%-i), 2019-cu ildə isə 32,9 min ton (tələb olunan minimum ehtiyatın 49,3%-i) təşkil etmişdir. Bu illər ərzində kərə yağının yaradılmış ehtiyatı 22% azalmışdır (*Diagram 1.*).

Diaqram 1. Kərə yağı bazarının faktiki və minimum tutumu*

* **Mənbə:** Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Heyvandarlıq məhsullarının minimum istehlak normaları və ölkə əhalisinin gələcəkdə artımı nəzərə alınmaqla (2005-2019-cu illərdə əhalinin orta illik siyahı sayına əsaslanmaqla reqressiya tənliyi əsasında proqnozlaşdırılan) əhalinin əsas növ heyvandarlıq məhsullarına 2025-ci ilə qədər minimum tələbatının proqnozu aşağıdakı cədvəlin məlumatları ilə xarakterizə edilir (*Cədvəl 3.*).

Cədvəl 3. Azərbaycan əhalisinin əsas növ heyvandarlıq məhsullarına minimum tələbatının proqnozu, min tonla

	2021	2022	2023	2024	2025
Ət və ət məhsulları	322,2	325,7	329,2	332,7	336,2
Süd və süd məhsulları	2377,4	2403,2	2428,9	2454,7	2480,5
Balıq	78,8	79,6	80,5	81,3	82,2
Yumurta, mln. ədəd	1565,2	1582,1	1599,1	1616,0	1633,0
Kərə yağı	68,5	69,3	70,0	70,8	71,5

Mənbə: Müəllif hesablamaları.

Ət və ət məhsulları, süd və süd məhsulları, balıq məhsulları bazarının tutumunun artırılmasının yerli istehsal hesabına təmin edilməsi çox vacibdir. Bu, ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və əhali təbəqələrinin keyfiyyətli (balanslı) qidalanması baxımından həlledici əhəmiyyətə malikdir.

Nəticə

Aqrar bölmədə fəaliyyət göstərən müxtəlif təsərrüfatçılıq formalarında mövcud olan mal-qaranın cins tərkibinin yaxşılaşdırılması və yem bazasının intensiv əsaslarla inkişaf etdirilməsi ölkə əhalisinin heyvandarlıq məhsullarına tələbatının ödənilmə səviyyəsinin yüksəlişinə gətirib çıxara bilər. Bu sahədə həyata keçirilən məqsədyönlü işlərin miqyası genişləndirilməli və heyvandarlığın yem bazası kifayət qədər yaxşı səviyyədə olan təsərrüfatlara cins mal-qara əldə edilməsində köməkliklərin göstərilməsi davam etdirilməlidir. Bununla yanaşı, fərdi təsərrüfatlara verilən cins mal-qaranın rayonlaşdırılması zamanı meydana çıxan problemlər (məsələn, mal-qaranın xəstələnməsi, bəzi növ yemlərin çatışmazlığı) operativ həll edilməlidir.

Xarici ölkə məhsulları istehsalçılarının Azərbaycanın ərzaq bazarına ekspansiyasının qarşısının alınması üçün heyvandarlıq məhsullarından xammal kimi istifadə edən emal və qida sənayesi müəssisələrində marketinqin tətbiqinə daha geniş yer verilməli və marketinqin istehsal-satış fəaliyyətinin dayanıqlılığının təmin olunması üzrə yaratdığı imkanlardan bacarıqla istifadə edilməlidir. Heyvandarlıq məhsulları üzrə istehlakçı məmnunluğunu öyrənmək məqsədilə marketinq tədqiqatlarının aparılmasına və bazara təklif edilən məhsulların istehlakçıların tələblərinə uyğunlaşdırılmasına ehtiyac var. İstehsal-satış fəaliyyətinin həyata keçirilməsinə belə yanaşma müəssisə və təsərrüfatların uzunmüddətli dövrdə bazar mövqeyinin qorunub saxlanılmasına və yaxşılaşdırılmasına imkan verə bilər.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycanın kənd təsərrüfatı 2020., B., 2010
2. Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi. <https://president.az/articles/22110>
3. Галеев М.М., О.С.Кибанова. Состояние и проблемы освоения зарубежных рынков мяса птицы // Проблемы прогнозирования, МАЙК “Наука Интер-периодика”. Москва, № 4, 2014.
4. Гилберт Черчилль А. Маркетинговые исследования. – СПб: Питер, 2000.
5. Мазлоев В.З., Семин А.Н., Боровских Н.В. Конкурентные стратегии аграрных организаций. – М.: Колос, 2009. – 466 с.

Ph.D., docent, I.M. Kheyirkhabarov
Azerbaijan State University of Economics (UNEC)

Comprehensive marketing research and development strategy of the livestock market

Summary

The article conducts a marketing study of the livestock market. The market opportunities opened for enterprises and farms offering products to the livestock products segment of the food market have been identified and the use of these opportunities has been identified as a marketing problem. Scientifically substantiated proposals were made to reduce the dependence of the livestock market on international markets.

Keywords: *agriculture, livestock market, market research, balanced nutrition, food security.*

Д.ф.э.н., доцент, И.М. Хейрхабаров
Азербайджанский государственный экономический университет (UNEC)

**Комплексное маркетинговое исследование и стратегия развития рынка
продукции животноводства**

Резюме

В статье проводится маркетинговое исследование рынка животноводства. Были определены рыночные возможности, открытые для предприятий и ферм, предлагающих продукцию животноводческого сегмента продовольственного рынка, и использование этих возможностей было определено как маркетинговая проблема. Были сделаны научно обоснованные предложения по снижению зависимости рынка животноводства от международных рынков.

Ключевые слова: *сельское хозяйство, рынок животноводства, маркетинговые исследования, сбалансированное питание, продовольственная безопасность.*

UOT: 338.43, 338.57, 339.54

AZƏRBAYCANDA KƏND TƏSƏRRÜFATI VƏ ƏRZAQ MƏHSULLARI QIYMƏTİNİN İNFLYASIYAYA TƏSİRİ

Nəzrin Nizami qızı Ramazanova

*Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin (UNEC) magistrantı
e-mail: nramazanova2018@gmail.com*

Xülasə

Ərzaq qiymətləri istehlak səbəbində nisbətən yüksək çəkiyə malik olduğundan ərzaq qiymətlərindəki artım inflyasiya səviyyəsinin yüksəlməsinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Məqalədə kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları qiymətinin inflyasiyaya təsiri araşdırılır. Bu istiqamətdə Azərbaycanda ərzaq qiymətləri və inflyasiya dinamikası təhlil edilmişdir. Göstərilir ki, kənd təsərrüfatı xammalı qiymətlərindəki artım ərzaq məhsullarının qiymətinə, o da öz növbəsində inflyasiyaya eyni istiqamətli təsir göstərir.

Məqalədə kənd təsərrüfatı məhsulları bazarında sabitliyin təmin edilməsi məqsədilə dövlət tənzimlənməsi məsələlərinə də baxılmışdır.

***Açar sözlər:** ərzaq qiymətləri, inflyasiya, kənd təsərrüfatı məhsulları, qiymət sabitliyi, dövlət tənzimlənməsi.*

Giriş

İnflyasiya müasir dövrün əsas makroiqtisadi problemlərindən biri hesab edilir. Yüksək inflyasiya səviyyəsi insanların xərclərinin artmasına, gəlirlərinin azalmasına və nəticə etibarilə, həyat səviyyələrinin aşağı düşməsinə səbəb olur. İnflyasiya ilə mübarizə tədbirləri ölkələrin qarşısında duran mühüm məsələlərdəndir. İnflyasiyanın yüksək həddinin qarşısını almaq və iqtisadi artım üçün zərərli olmayan səviyyəsinə nail olmaq üçün ona təsir edən amilləri müəyyənləşdirmək vacibdir.

İnflyasiya “İstehlak Qiymətləri İndeksi (CPI)” vasitəsilə ölçülür və CPI ərzaq məhsulları, qeyri-ərzaq məhsulları və xidmətlər olmaqla üç əsas komponent üzrə hesablanır. Qida məhsulları istehlak səbəbində əhəmiyyətli paya malik olduğundan ərzaq qiymətlərindəki artım bütün dünyada inflyasiyaya təsir göstərən amillərdən biri hesab edilir. Lakin qeyd etmək vacibdir ki, ərzaq qiymətlərinin inflyasiyaya təsiri ölkələrin inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq müxtəlif ola bilər. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə inkişaf etmiş ölkələrdən fərqli olaraq gəlirin əsas hissəsi ərzaq məhsullarına sərf olunduğuna görə onun qiymətindəki dəyişiklik inflyasiyaya birbaşa və yüksək təsirə malikdir.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatının (FAO) məlumatlarına əsasən, 2020-ci ilin may ayına kimi qlobal ərzaq qiymətləri indeksində azalma müşahidə olunmuşdur.

Koronavirus (COVID-19) pandemiyasının təsiri ilə 2020-ci ilin iyun ayından etibarən qlobal ərzaq qiymətləri indeksi artmış, dekabr ayında isə ən yüksək həddinə çatmışdır.

Kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları qiymətinin inflyasiyanı doğuran amillər olduğunu nəzərə alaraq, məqalənin məqsədi Azərbaycanda bu göstəricilərin inflyasiyaya təsir istiqamətlərini araşdırmaqdır.

Ədəbiyyat icmal

Son iyirmi ildə inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün ərzaq qiymətlərinin inflyasiyaya təsirinə dair çoxsaylı tədqiqatlar aparılmışdır.

Rangasamy “Food inflation in South Africa: Some implications for economic policy” tədqiqat işində 1980-2008-ci illər üzrə Cənubi Afrikada ərzaq qiymətlərinin dəyişmə tendensiyalarını araşdırmışdır. Araşdırmanın nəticəsi olaraq, ərzaq qiymətlərinin iqtisadiyyatda böyük inflyasiya təzyiqləri yarada biləcəyi qənaətinə gəlmişdir (10).

Milanovic və digərləri öz məqaləsində qiymətlərin sabitliyinin təmin edilməsinin makroiqtisadi sabitliyin qorunması və inflyasiya hədəfləmə strategiyasının həyata keçirilməsi üçün vacib olduğunu qeyd etmişdir. Bu tədqiqat həmçinin inflyasiyanın hədəf səviyyəsinin saxlanılması məqsədilə ərzaq qiymətlərinin sabitliyinə təsir edən pul-kredit siyasəti tədbirlərinə üstünlük vermişdir (8).

“Inflation and the price of agricultural products” məqalələrində Gosha və Feher inkişaf etməkdə olan ölkələrdə başlıca problemlərdən birinin ərzaq qiymətlərindəki artım ilə iqtisadi sabitlik arasındakı mənfi əlaqənin mövcudluğu olduğunu vurğulayırlar. Məqalədə istehlak qiymətləri indeksindəki qrupların, xüsusi məhsulların payına, habelə əvvəlində bəzi malların idxaldan asılılığına diqqət yetirilir. Araşdırmanın nəticəsinə əsasən ərzaq qiymətlərindəki artım inflyasiyanın artmasına səbəb olur (7).

Christopher və digərləri “Food Prices and Inflation in Tanzania” adlı məqalələrində Tanzaniyada inflyasiya səviyyəsinin dinamikasını əsas inflyasiya faktorlarının təsirlərinin monitorinqi modelindən istifadə edərək (ərzaq, enerji, baza inflyasiyası) araşdırmışdır. Tədqiqatın nəticəsinə əsasən qlobal ərzaq qiymətləri ilə yanaşı, daxili faktorlar da Tanzaniyada inflyasiyaya təsir edən əsas amillərdəndir (4).

Akter “The impact of COVID-19 related ‘stay-at-home’ restrictions on food prices in Europe: findings from a preliminary analysis” məqaləsində pandemiyanın ərzaq qiymətlərinə təsirini araşdırmışdır. Məhdudiyyətlər ərzaq qiymətlərinin xüsusilə də ət, balıq, dəniz məhsulları və tərəvəzin qiymətində əhəmiyyətli artıma səbəb olmuşdur (1).

Azərbaycanda ərzaq qiymətləri və inflyasiyanın dinamikası

Ərzaq qiymətləri Azərbaycanda inflyasiya göstəricisi kimi istehlak qiymətləri indeksinin çox əhəmiyyətli bir hissəsini təşkil edir. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən, 2020-ci ildə istehlak qiymətləri indeksi 2019-cu illə müqayisədə 102.8 faiz, o cümlədən ərzaq məhsulları, içkilər və tütün məmulatları üzrə 105.0 faiz, qeyri-ərzaq malları üzrə 101.3 faiz, əhaliyə göstərilən ödənişli xidmətlər üzrə 101.0 faiz təşkil etmişdir.

Kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları üzrə qiymət indeksləri aşağıdakı cədvəldə verilmişdir. 2015-ci ildə neft qiymətlərinin aşağı düşməsi nəticəsində Azərbaycan kəskin devalvasiya ilə üzləşdi. Devalvasiyadan sonra ən yüksək artım ərzaq məhsulları qiymətində qeydə alındı (14.7%). Bunun başlıca səbəbi bəzi ərzaq məhsulları istehsalında idxal xammalından istifadə və ya bu məhsullarda idxalın payının yüksək olmasıdır. Mərkəzi Bankın qiymət sabitliyinə nail olunması istiqamətində apardığı pul siyasəti nəticəsində 2018-ci ildən bəzi ərzaq məhsullarının qiymətləri indeksində nisbətən azalma müşahidə olunmuşdur.

Cədvəl. Kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları üzrə qiymət indeksləri

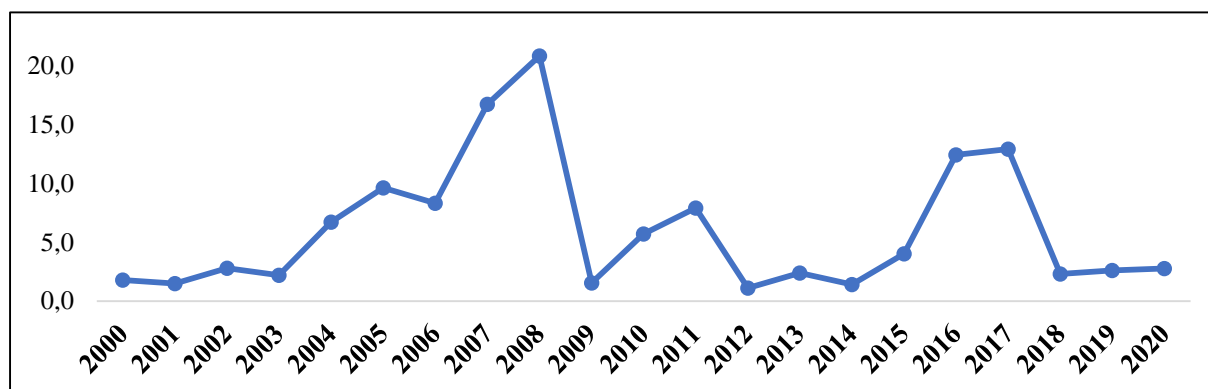
Məhsulların adları	2015	2016	2017	2018	2019
Ərzaq məhsulları, içkilər və tütün məmulatları	106,1	114,7	116,4	101,7	103,8
Çörək, çörək məmulatları və yarmalar	110,7	117,5	108,3	98,3	102,2
Ət və ət məhsulları	101,9	107,1	124,9	99,6	101,8
Balıq və balıq məhsulları	101,9	113,6	110,7	101,9	103,1
Süd və süd məhsulları, yumurta	105,6	111,4	110,6	104,0	104,3
Kərə və bitki yağları	114,3	125,8	117,0	105,5	101,9
Meyvələr	106,7	112,9	118,6	104,1	95,7
Tərəvəzlər	95,1	106,8	121,1	104,3	112,4
Qənd, cəm, bal, şokolad və konfetlər	105,9	120,8	111,2	96,0	101,1
Çay, qəhvə və kakao	112,1	129,1	114,0	103,3	102,8
Mineral sular, sərinləşdirici içkilər və şirələr	105,4	124,4	105,9	100,6	103,2
Araq, Brendi (konyak)	109,1	114,8	103,7	102,4	108,6
Çaxır	107,4	109,7	106,9	101,0	105,4
Pivə	140,0	116,8	106,2	101,6	104,4
Tütün məmulatları	166,3	152,1	95,3	93,4	117,7

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi

Koronavirus pandemiyası şəraitində sərt karantin rejimi sərhədlərin bağlanmasına, istehsal müəssisələrinin qismən fəaliyyətinin dayandırılmasına və iş yerlərinin bağlanmasına səbəb olmuşdur ki, bu da ərzaq məhsulları qiymətinin artımının sürətlənməsinə gətirib çıxarmışdır.

Aşağıdakı qrafikdə son 20 il ərzində Azərbaycanda inflyasiyanın dinamikası öz əksini tapmışdır. 2000-2020-ci illər ərzində Azərbaycanda inflyasiyanın dinamikasında qeyri-müəyyənlik müşahidə olunmuşdur. 2008-ci ildə baş verən qlobal iqtisadi böhran nəticəsində inflyasiya pik səviyyəyə (20.8%) çatmış, 2009-2014-cü illər ərzində isə aşağı səviyyəyə düşmüşdür. 2015-ci ildə neft qiymətlərinin azalması nəticəsində ölkədə baş verən devalvasiya da inflyasiyanın yenidən yüksəlməsinə səbəb olmuşdur. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının həyata keçirdiyi pul siyasəti nəticəsində son illər ərzində ölkədə nisbətən aşağı və sabit inflyasiya səviyyəsi müşahidə olunur.

Qrafik. 2000-2020-ci illər ərzində Azərbaycanda inflyasiya dinamikası, %

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı

Bir sıra müəlliflər kənd təsərrüfatı məhsulları qiymətlərinin inflyasiyaya təsirinin əsas və ikinci dərəcəli təsirlərini ayırd edirlər. Kənd təsərrüfatı məhsullarının ərzaq məhsulları üçün xammal kimi çıxış edərək maya dəyərində birbaşa təsir göstərməsi əsas təsirə aid edilir. İkinci dərəcəli təsir gəlir və inflyasiya gözləntilərinin artması və ərzaq məhsullarının bahalaşması səbəbindən inflyasiyanın artmasını nəzərdə tutur. Bu təsirin nə qədər böyük olacağı ilk növbədə mərkəzi banklardan asılıdır. İnflyasiyaya həssas olan iqtisadiyyatlarda işçilər davamlı olaraq əməkhaqqının artırılmasını və ərzaq qiymətlərində çox az artım tələb edirlər. Bu cür iqtisadiyyatlarda gəlirdə daim artım vərdişi formalaşır. Bu işə xərclərin artmasına və həm də tələb inflyasiyasına səbəb olur.

Ərzaq məhsulları bazarının tənzimlənməsi tədbirlərinin inflyasiyaya təsiri

Ərzaq bazarında formalaşan qiymətlərin inflyasiyanın əsas determinantı olduğu nəzərə alınmalıdır. Kənd təsərrüfatı ilə qida sənayesi arasında qırılmaz bir əlaqə mövcuddur. Qida sənayesi əsasən ilkin kənd təsərrüfatı məhsulu emal edən sənaye sahəsi olduğundan bəzi kənd təsərrüfatı məhsullarının çatışmazlığı həm də ərzaq məhsulları istehsalının azalmasına səbəb olur. Bu səbəbdən, ərzaq məhsulları qiymətlərindəki hərəkətiliyin, əsasən, ilkin kənd təsərrüfatı məhsulları qiymətlərindəki dalğalanmalardan asılı olduğu qənaətinə gəlirik.

Əsas kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarına olan tələbdən bəhs etdikdə, bunun kütləvi olduğunu deyə bilərik. Söhbət əhalinin həyatı üçün vacib olan zəruri ərzaq məhsullarından gedir. Bu məhsullara tələb, əhali artımı, gəlir, tələbin gəlir elastikliyi kimi bir çox amillərdən asılıdır. Gəlirin azalması ilə, əksər hallarda, həyat üçün zəruri olan məhsullara tələb əsasən dəyişməz qalır və ya Engel qanunlarına uyğun olaraq bir qədər azalır.

Kənd təsərrüfatı istehsalının böyük hissəsi açıq hava şəraitində həyata keçirildiyinə görə kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları bazarının qeyri-sabitliyinin əsas səbəblərindən biri də təbii amillərdir. Dolu, fırtına, daşqınlar, quraqlıq məhsulun azalmasına (məhsul çatışmazlığı) və nəticədə qiymət artımına səbəb olan tipik iqlim amilləridir. Fəal kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan əhalinin orta yaşının artması və gənc potensial işçi qüvvəsinin kənd yerlərindən miqrasiyası istehsalın artması üçün məhdudlaşdırıcı amillərdən bir digəridir. Bundan başqa, suvarma sistemində çatışmazlıq da məhsuldarlığa təsir edən amillərdəndir.

Kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları qiymətinin dəyişkənliyi səbəbindən hökumət orqanları tələb və təklifin uyğunlaşdırılması və qiymət sabitliyinə nail olunması istiqamətində müxtəlif

tədbirlər hazırlayır. Tələb və təklifi artırmaq və ya azaltmaq üçün tədbirlər görərək, dövlət dolayısı ilə bazarda məhsul və xidmətlərin qiymətlərinin səviyyəsinə təsir göstərir. İstehsalın artırılmasında, tələb və təklif arasındakı tarazlığa nail olunmasında və bazarın sabitliyinin təmin edilməsində dövlətin rolu mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Bundan əlavə, xaricdən mal idxalına müdaxilə və ixracın məhdudlaşdırılması daxili bazarda təklifin daha yüksək səviyyədə olması üçün mühüm tədbirlərdir. Xarici ticarət siyasəti tədbirləri daxili ərzaq bazarında tələb və təklif nisbətinin tənzimlənməsinə təsir göstərir. İxracın kəmiyyət məhdudiyyətləri kvotaları əhatə edir və onların məqsədi zəruri hallarda ixracın məhdudlaşdırılması və ərzaq məhsulları qiymətinin sabitləşdirilməsidir.

Nəticə

Məqalədə kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları qiymətinin inflyasiyaya təsiri araşdırılmışdır. Araşdırılan dövrdə neft qiymətlərində dalğalanmalar, devalvasiya və pandemiya Azərbaycanda ərzaq qiymətlərinin dinamikasına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Eyni zamanda, kənd təsərrüfatı məhsulları ərzaq məhsulları istehsalında xammal kimi istifadə olunduğu üçün bu məhsulların qiymətlərində dəyişikliklər son nəticədə ərzaq məhsulları qiymətində öz əksini tapır. Kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları istehlak qiymətləri indeksinin formalaşmasında vacib bir komponent olduğundan bu sahədə artım inflyasiyanın ümumi səviyyəsinin yüksəlməsinin vacib determinantı kimi çıxış edir. Bu səbəbdən inflyasiyanın əsas amillərini nəzərdən keçirərkən kənd təsərrüfatı xammalı və ərzaq bazarlarındakı hərəkətiliklərə diqqət yetirilməlidir.

Ərzaq qiymətlərinin yüksək olduğu şəraitdə dövlət daxili bazara müdaxilə edərək və ya ixracı məhdudlaşdıraraq qiymətlərin sabitliyinə nail ola bilər.

Ədəbiyyat

1. Akter S. (2020), "The impact of COVID-19 related 'stay-at-home' restrictions on food prices in Europe: findings from a preliminary analysis", *Food Security*, Vol.12, pp.719-725.
2. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. İstehlakçı Qiymət İndeksi (2020).
3. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı. İllik Hesabat (2020).
4. Christopher, A., et al. (2012), "Food Prices and Inflation in Tanzania", Working Paper Series No163, African Development Bank, Tunis, Tunisia.
5. Dejan, S. (2015), "Inflation impact of food prices: case of Serbia", *Economics of Agriculture*.
6. Food and Agriculture Organizations of the United Nations (FAO), (2020), *Food Price Index*.
7. Gosha, V., & Feher, A. (2011), "Inflation and the price of agricultural products", *Scientific papers, Romania, Seria I*, Vol. 13 (3), pp. 5-12.
8. Milanovic, M., et al. (2011), "The impact of food prices on inflation targeting in the Republic of Serbia", *Agricultural Economics, Scientific Society of Agrarian Economists of the Balkans*, Belgrade, Vol. 58 (4), pp. 547-562.
9. Radukic, S., et al. (2015), "The Effect of Food Prices on Inflation in the Republic of Serbia", *Journal of Central Banking Theory and Practice*, No2, pp. 23-36
10. Rangasamy, L. (2011), "Food inflation in South Africa: Some implications for economic policy", *South African Journal of Economics* Vol. 79 (2), pp. 184-201.

N.N. Ramazanova

Master of Azerbaijan State University of Economics (UNEC)

The impact of agricultural and food prices on inflation in Azerbaijan

Summary

Due to the relatively high share of food prices in the consumer basket, rising food prices have a significant impact on inflation. The article examines the impact of agricultural and food prices on inflation. In this regard, food prices and inflation dynamics in Azerbaijan were analyzed. It is shown that the rise in prices for agricultural raw materials similarly affects food prices, which, in turn, affects inflation. The article also discusses the issues of state regulation in order to ensure stability in the agricultural market.

Keywords: *food prices, inflation, agricultural products, price stability, government regulation.*

Н.Н. Рамазанова

Магистр Азербайджанского государственного экономического университета

Влияние сельскохозяйственных и продовольственных цен на инфляцию в Азербайджане

Резюме

В статье исследуется влияние цен на сельскохозяйственную продукцию и продукты питания на инфляцию. С этой целью были проанализированы цены на продукты питания и динамика инфляции в Азербайджане. Согласно исследованию, рост цен на продукты питания оказывает значительное влияние на рост инфляции, поскольку цены на продукты питания составляют относительно высокую долю в потребительской корзине. Рост цен на сельскохозяйственное сырье, в свою очередь, аналогичным образом влияет на инфляцию. В статье также рассматриваются вопросы государственного регулирования в целях обеспечения стабильности на аграрном рынке.

Ключевые слова: *цены на продукты питания, инфляция, сельскохозяйственная продукция, стабильность цен.*

UOT: 332.1, 338.43

İŞGALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRDƏ KƏND TƏSƏRRÜFATININ İNKİŞAFI

İslam Hacı oğlu İbrahimov, i.e.d., professor,

Əməkdar kənd təsərrüfatı işçisi

Bakı Biznes Universiteti

e-mail: bbu-kafedra@mail.ru

Xülasə

Məqalədə Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ və onun ətrafında olan rayonlarının Ermənistanın təcavüzü nəticəsində işğal olunması, 30 il ərzində ərazinin bütüün infrastrukturunun tamamilə dağıdılması, yararsız hala salınması məsələləri təhlil edilir və qiymətləndirilir. 1988-2000-ci illərdə ərazilərimizin 20 faizinin işğalda olmasının ümumi vəziyyətə mənfi təsirini şərtləndirən amillər əsaslandırılır.

Daha sonra məqalədə Vətən Müharibəsi nəticəsində işğaldan azad olunan ərazilərdə kənd təsərrüfatının vəziyyəti açıqlanır, sahənin yenidən qurulması və inkişafı istiqamətləri barədə elmi-təcrübi əhəmiyyətli təkliflər verilir.

***Açar sözlər:** Dağlıq Qarabağ, işğal, iqtisadi əlaqələr, infrastruktur, kənd təsərrüfatı, ehtiyatlar, inkişaf.*

Giriş

Erməni millətçiləri tərəfindən uzun dövrdən bəri azərbaycanlıların və onların yaşadıkları ərazilərin, maddi-mənəvi və tarixi abidələrin təcavüzə məruz qalmasının 200 ilə yaxın tarixi vardır. “Böyük Ermənistan” dövləti yaratmaq üçün millətçi və şovinist siyasət yeridərək dinc əhalini qəddarlıqla məhv etmiş, soydaşlarımızı torpaqlarımızdan qovmuş, ərazilərimizi işğal etmişlər. Faktlar göstərir ki, 1828-ci ilədək Azərbaycanın tarixi əraziləri 300 min km² təşkil edirdi. 1828-ci ildə Rusiyanın tərkibinə daxil olanda Şimali Azərbaycan ərazisi 130 min km² idi. 1918-ci ilin mart ayında Azərbaycan ərazisində Ararat Respublikası, daha sonra Ermənistan Respublikası yaradıldı. 1905-ci və 1918-ci illərdə Azərbaycan əhalisi qorxuduldu, qovuldu, vəhşiliklər və faciələr törədildi. 1990-1994-cü illərdə isə Dağlıq Qarabağın və yeddi rayonun Ermənistanla birləşdirilməsi məqsədilə erməni yaraqlıları hərbi təcavüzə keçərək ərazilərimizin 20 faizini işğal etdi. Təcavüz nəticəsində onminlərlə insan həlak oldu, bir milyona yaxın azərbaycanlı 30 ilə yaxın bir dövrdə qaçqın və məcburi köçkün vəziyyətinə düşdü. Ermənilərin işğal etdikləri ərazilərdə yaşayan azərbaycanlılar ölkəmizin 60-dan çox rayonunda qaçqın həyatı yaşamağa məcbur edildilər.

Problemin təhlili

Məlumdur ki, Azərbaycan Sovetlər İttifaqında digər regionlara pambıq-mahlıc, tütün, şərab, üzüm, meyvə-tərəvəz konservi məhsulları göndərən respublika olmuşdur. 1990-cı ilin əvvəllərində İttifaqın dağılması, keçmiş respublikalar arasında iqtisadi münasibətlərin pozulması və ənənəvi bazarların itirilməsi istehsalın kəskin surətdə azalmasına səbəb oldu. Belə bir şəraitdə Ermənistanın Azərbaycana qarşı əsassız ərazi iddiası, ölkədə hakimiyyətə gələn qüvvələrin səriştəsiz idarəçiliyi, daxili çəkişmələr ölkədəki siyasi və iqtisadi vəziyyəti daha da gərginləşdirdi. Nəticədə ərazilərimizin 20 faizinin işğal edilməsi, bir milyondan çox insanın qaçqın və məcburi köçkün kimi yurd yerlərini itirməsi aqrar sahəyə ağır zərbələr vurdu. Bununla da uzun illər ərzində yaradılmış maddi-texniki baza zəiflədi, məhsul bazarları itirildi, aqrar məhsullar istehsalı kəskin surətdə azaldı.

Beləliklə, 1990-1993-cü illərdə ölkədə sənaye məhsulları ilə kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətləri arasındakı tarazlıqsızlıq gücləndi, kəndin sosial və istehsal infrastrukturunun inkişafında ağır vəziyyət yarandı. Praktiki olaraq məktəb, mədəniyyət, məişət xidməti və sağlamlıq obyektlərinin tikintisi dayandırıldı. Bu dövrdə əsas fondların köhnəlməsi sürətlənmiş, kənd təsərrüfatı və emal sənayesinin texnika ilə təchizat səviyyəsi aşağı düşmüşdü. İstehsal proseslərində elmi və texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin tətbiqi məhdudlaşmışdı. Göstərilən səbəblərdən ölkəmiz ərzaq məhsulları ixrac edən ölkədən idxal edən ölkəyə çevrilmişdi. Hətta bir müddət beynəlxalq təşkilatların və ayrı-ayrı ölkələrin humanitar yardımlarından da istifadəyə ehtiyac yaranmışdı. Faktlar göstərir ki, 1990-1995-ci illərdə kənd təsərrüfatı məhsullarının həcmi 58 faiz azalmışdı.

Ölkədə yaranmış böhrandan çıxmaq üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirildi, 1993-cü ildən başlayaraq dövlət quruculuğunun möhkəmləndirilməsi və iqtisadiyyatın dirçəldilməsi üçün inamlı addımlar atıldı. Bazar münasibətlərini formalaşdırmaq, sahibkarlığı inkişaf etdirmək və mövcud potensiallardan səmərəli istifadə etməklə daxili istehsalı arıtmaq əsas vəzifə kimi qarşıda dururdu. Ölkəyə yenidən rəhbərliyə qayıdan ümummilli lider Heydər Əliyev qətiyyətli addımlar atılmasını, ölkədə sabitlik yaradılmasını və iqtisadi islahatların həyata keçirilməsini qarşıya qoydu. Bu məqsədlə ulu öndərin rəhbərliyi ilə 1993-1995-ci illərdə yaxın 5-10 il üçün aqrar siyasət istiqamətləri müəyyən edildi və bir sıra tədbirlər həyata keçirildi:

- *İstehsal, emal və xidmət sahələrində islahatların həyata keçirilməsi və daha da dərinləşdirilməsi üçün hüquqi baza yaradıldı;*

- *Yeni mülkiyyətçilər formalaşdırmaq və sahibkarlığı inkişaf etdirmək üçün dövlət dəstəyi tədbirləri nəzərdə tutuldu;*

- *Torpaq, su, meşə resurslarından istifadə edilməsi və idarəedilməsi sahəsində münasibətlər islahatlar həyata keçirilməklə təkmilləşdirildi;*

- *Bazar münasibətlərinin tələblərinə uyğun sosial-iqtisadi mühit formalaşdırmaqla istehsal və xidmət infrastrukturunu yaradıldı və inkişaf etdirildi;*

- *Kənd təsərrüfatı ilə əlaqəsi olan emal sənayesi və xidmət sahələrinin inkişaf etdirilməsi tədbirləri həyata keçirildi;*

- *Kənd ərazilərinin inkişafı və kəndin sosial infrastrukturunun yaxşılaşdırılması üçün layihə və proqramlar hazırlandı, xarici ölkələrin təcrübəsindən geniş istifadə edildi;*

- *Kənd təsərrüfatı istehsalçılarının informasiya-məsləhət təminatı müntəzəm olaraq yaxşılaşdırıldı;*

- *Əhalinin məşğulluğunun təmin olunması və sosial rifahının yaxşılaşdırılması diqqət mərkəzində saxlanıldı.*

Beləliklə, Azərbaycanın ərazilərinin 20 faizinin erməni işğalçıları tərəfindən zəbt edilməsinə, yaşayış evlərinin, istehsal və sosial infrastrukturun dağılmasına, əkin sahələrinin, çoxillik əkmələrin məhv edilməsinə, bir milyondan çox vətəndaşın 30 il müddətində ölkənin 60-dan çox rayonunda yaşamağa məcbur edilməsinə baxmayaraq ümummilli lider Heydər Əliyevin 1993-cü ildən sonra apardığı ardıcıl, məqsədyönlü və prinsipial daxili və xarici siyasət nəticəsində xalqın gələcəyə və ölkənin müstəqilliyinin möhkəmlənməsinə, ərazilərin işğaldan azad olunacağına inamı artdı. Ölkənin müharibə şəraitində olmasına baxmayaraq ulu öndərin rəhbərliyi ilə intensiv quruculuq işləri həyata keçirildi, uğurlu daxili və xarici siyasət aparıldı.

1994-1995-ci illərdə və sonrakı illərdə həyata keçirilən məqsədyönlü və ardıcıl tədbirlər, xüsusən islahatlar nəticəsində uzunmüddətli tənəzzül meyilləri dayandı, yeni iqtisadi münasibətlər formalaşdırıldı. Mövcud potensiallardan səmərəli istifadə edilməklə daxili istehsal artırıldı və makroiqtisadi sabitlik təmin olundu. Azərbaycanın ərazilərinin 30 ilə yaxın müddətdə işğal altında olmasına baxmayaraq 1995-2019-cu illərdə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı müqayisə edilən 1995-ci ilə nisbətən dəfələrlə artdı. Bunu aşağıdakı cədvəlin məlumatlarından da görmək olar.

Cədvəl. Azərbaycanın işğala qədər və sonrakı dövrlərdə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı (min ton)*

Məhsullar	İllər üzrə				
	1990	1995	2000	2010	2019
Taxıl	1413	921,4	1540,2	2000,5	3538,5
Pambıq	542,9	274,1	91,5	38,2	295,3
Tütün	53,3	8,5	17,3	3,2	6,0
Kartof	185	155,5	469	953,7	1004,2
Tərəvəz	856,2	424,1	780,8	1189,5	1714,7
Meyvə	320	324,2	477	729,5	1099,7
Üzüm	1196	308,7	76,9	129,5	201,8
Çay	30,7	9,4	1,1	0,5	0,9
Ət (diri çəkiddə)	294,2	135	195,8	425,9	573,3
Süd	970,4	826,5	1031,1	1535,8	2129,4
Yun (fiziki çəkiddə)	11,1	9,0	10,9	15,6	16,1
Yumurta (mln. ədəd)	985,3	455,8	542,6	1178,6	1827,1
Barama	4,9	1,1	0,1	6,0	6,4

*Mənbə: 2. s. 48-103; 3. s. 75-101

İqtisadi münasibətlərin bazar prinsiplərinə uyğun formalaşması, sahibkarlığın inkişafı, həyata keçirilən uğurlu islahatların nəticələri idxal-ixrac əməliyyatlarında müsbət meyillərin əmələ gəlməsinə imkan verdi. Ölkədə ixrac olunan kənd təsərrüfatı və emal məhsullarının həcmi xeyli artdı, idxalın strukturu dəyişdirildi, bu istiqamətdə məzmunca yeni sahələr yaradıldı və fərqli münasibətlər formalaşdırıldı. Ölkədə erməni təcavüzkarlarının Qarabağın ətrafındakı rayonları və Ermənistanla sərhəd rayonları müntəzəm atəş altında saxlamalarına baxmayaraq bitkiçilik və heyvandarlığın inkişafının daxili bazarın tələblərinə uyğunlaşdırılması, beynəlxalq təşkilatların, xarici sərmayələrin cəlb olunması istiqamətində çox böyük addımlar atıldı.

1990-1993-cü illərdə Azərbaycanın tarixi və əzəli torpaqları ermənilər tərəfindən işğal edildikdən sonra orada mövcud olan potensial ehtiyatlardan və resurslardan ərazilərimiz işğalçılardan azad edilənə qədər istifadə etmək mümkün olmadı. Başqa sözlə oradakı torpaqlardan, meşələrdən, sudan, əmək ehtiyatlarından istifadə edilmədi. Ermənilər 1988-ci ildən başlayaraq Ermənistandan və Dağlıq Qarabağdan azərbaycanlıları sıxışdırıb qovdular. 1992-1993-cü illərdə Şuşa, Laçın, Kəlbəcər, Ağdam, Cəbrayıl, Füzuli, Qubadlı, Zəngilan rayonlarının erməni təcavüzkarları tərəfindən 13,5 min km² ərazisi, 953 yaşayış məntəqəsi tamamilə zəbt edildi (6). Daha sonra Erməni işğalçıları Ağdamın, Füzulinin, Tərtərin bir hissəsini, Cəbrayıl, Laçın, Kəlbəcər, Qubadlı, Xocalı, Xocavənd, Şuşa, Ağdərə rayonlarının 181,6 min hektar torpaq sahəsini işğal etdilər (4s. 276). Həmin ərazilərin kənd təsərrüfatına yararlı sahələrindən, o cümlədən əkin yeri, çoxillik əkmələr sahəsindən, digər kənd təsərrüfatı yerlərindən uzun müddət ölkənin kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı üçün istifadə edilmədi.

Araşdırmalar göstərir ki, dağıdılmış və tamamilə yararsız hala salınmış ərazilərimizdə hər il milyard manatlarla kənd təsərrüfatı məhsulu istehsal etmək mümkün olmamışdır.

30 ilə yaxın dövrdə torpaqlarımızın Ermənistanın tapdığı altında qalmasına baxmayaraq demokratiyadan danışan dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar münasibət göstərmir, Ermənistan qarşı sanksiyalar tətbiq etmədilər, düşmənin təxribatlarına göz yumurdular.

Qarabağ münaqişəsinin həlli əslinə bu məqsədlə yaradılmış ATƏT-in Minsk Qrupunun üç həmsədr dövləti Amerika, Rusiya və Fransanın səlahiyyətlərinə verilsə də, həmin dövlətlər 28 ildə münaqişənin həllinə heç bir kömək göstərmədilər. Bütün bunları -30 ildə Minsk Qrupunun mahiyyətini, Ermənistanın münaqişəni həll etmək istəməməyi, işğalçılığa son qoymamasının pərdəarxası görüntülərinin nədən ibarət olduğunu 44 günlük Vətən Müharibəsi göstərdi: 27 sentyabrda 9 noyabra qədər ermənilər hansı əlaqın, hansı düşüncə və mənəviyyət sahibi olduqlarını çox aydın göstərdilər. Tərtər, Bərdə, Ağdam, Ağcabədi, Tovuz rayonlarının, Gəncə və Mingəçevir şəhərlərinin çoxlu sayda günahsız, dinc əhalisini öldürdülər, yaraladılar. Xocalı soyqırımını törədən və heç bir beynəlxalq təşkilat tərəfindən cəzalandırılmayan, heç bir sanksiyalar tətbiq edilməyən Ermənistan daha ciddi, əlaqə və insanlığa sığmayan cinayətlər törətdi. Ermənilər heç bir hərbi obyekt olmayan və dinc əhali yaşayan Gəncə, Bərdə və Tərtərdə yeni soyqırımını törətdilər.

Beləliklə aqrar iqtisadiyyatda istehsalat təbii, iqtisadi, sosial, təşkilati, ekoloji amillər və həm də hərbi-siyasi amillər təsir göstərdi. Hərbi-siyasi amil Qarabağla əlaqədar 1988-2020-ci illərdə Azərbaycanın sosial-iqtisadi həyatına çox böyük təsir göstərdi.

2020-ci ilin sentyabr ayının 27-də Ermənistanın növbəti hərbi təxribatından sonra Azərbaycan Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin əmri ilə Azərbaycan Ordusunun 44 gün davam edən əks-hücum əməliyyatı noyabrın 9-da tarixi qələbəmizlə başa çatdı. Vətən müharibəsində bu qələbənin qazanılmasında ərazi bütövlüyümüzün təmin olunmasında, şəhər və kəndlərimizin, bütün ərazilərimizin işğaldan azad edilməsində xalq-prezident-ordu birliyi əsas rol oynadı. Ölkə Prezidentinin qeyd etdiyi kimi, işğaldan azad edilən, xarabalığa çevrilmiş, dağıdılmış bu ərazilərimizi yenidən qurmaq, bərpa etmək üçün genişmiqyaslı işlər görülməkdir. Prezident demişdir: “Biz bu torpaqları, bu şəhərləri, bu kəndləri bərpa edəcəyik. Ermənilər hesab edirdilər ki, bu dağıntılardan sonra heç vaxt Azərbaycan əhalisi bu torpaqlara qayıtmayacaq. Səhv etdilər. Onlar bilmirlər ki, Azərbaycan xalqının ürəyində - bizim xalqımızın qəlbində doğma torpaqlar əbədi yaşayır və yaşayacaq. Bizim bütün köçkünlərimiz bu illər ərzində bir arzu ilə yaşayıblar ki, öz doğma torpaqlarına qayıtsınlar, dövlətin dəstəyi və köməyi ilə orada özləri üçün yeni həyat qursunlar” (12). Qarabağda tarixi ərazilərimizin bərpası və yenidən qurulması üçün 2021-ci ilin dövlət büdcəsində 2,2

milyard manat vəsait ayrılması nəzərdə tutulmuşdur. Bu vəsait hesabına ərazidəki şəhər və kəndlərdə enerji, qaz, su, rabitə, yol, təhsil, səhiyyə, mədəniyyət, mənzil-kommunal, mədəni-tarixi abidələrin, yaşayış evlərinin tikintisi və digər zəruri infrastrukturaların yenidənqurulması və bərpası işləri həyata keçiriləcəkdir. Hesab edirik ki, Qarabağda azad edilən ərazilərin coğrafi mövqeyi, işçilərə olan tələbat, yeni texnologiyaların tətbiqi əsasında kənd təsərrüfatının bir çox sahələrinin, bunun əsasında emal sənayesinin inkişaf etdirilməsinə böyük imkanlar mövcuddur. İşğal altında olmuş kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlar keyfiyyət xüsusiyyətlərinə və məhsuldarlıq qabiliyyətinə görə respublikanın digər regionları ilə müqayisədə yüksək xüsusi çəkiyə malikdir. Ərazinin torpaq-iqlim xüsusiyyətləri burada kənd təsərrüfatının bitkiçilik və heyvandarlıq sahələrinin yüksək və səmərəli inkişafına imkan verir (13). Sahələr arasında inteqrasiya əlaqələri elə formalaşdırılmalıdır ki, məhsuldar qüvvələr bərabər yerləşdirilsin, mövcud potensiallardan daha səmərəli istifadə edilsin.

Bu ərazilərdə məskunlaşma bazar münasibətləri prinsiplərinə uyğun yeni təsərrüfat formalarının yaradılması, sahibkarlığın formalaşması ilə müşayiət olunmalıdır. Ərazilərdə əmlak dağıdıldığından onun özəlləşdirilməsi və pay kimi verilməsi mümkün olmayacaq. Ancaq torpaqların paylanması prosesini də faydalı hesab etmək olmaz. Hesab edirik ki, hər bir kənddə müvafiq ixtisaslaşmaya uyğun istehsal və xidmət kooperativlərinin yaradılması düzgün olardı. Burada əhalinin tarixi vərdislərindən istifadə edərək ixtisaslaşması aparılmaqla sahələr inkişaf etdirilə bilər. Sahələr bərpa olunduqdan sonra rəqabətqabiliyyətli, yüksəkkeyfiyyətli məhsul istehsal edən texnika və texnologiya hesabına müasir istehsal və xidmət müəssisələri - kooperativlər yaradılmalıdır. Vəsait və maliyyə baxımından daxili və xarici investorlar cəlb edilərək hazır məhsul istehsal edən müştərək emal müəssisələri yaradılması məqsədəuyğun olar.

2008-ci ilin iyul ayında kənd təsərrüfatı kooperativlərinin və holdinqlərin yaradılması sahəsində təcrübə ilə tanış olmaq üçün Rusiya Federasiyasının Tatarıstan Respublikasının Kazan şəhərində olmuşuq. Məlum olmuşdur ki, Tatarıstanda kənd təsərrüfatı kooperativləri islahat aparılan kolxoz və sovxozların torpaqlarının əsasında ərazi dağıdılmadan yaradılmışdır. Torpaqlar parçalanmamış, torpağın payçıları müəyyən edilməklə kooperativlər yaradılmışdır. Kooperativlərdə paylar bilinir, ondan payçı istədiyi kimi (istifadə hüququ -satmaq, icarəyə vermək və s.) istifadə edə bilər. Hesab edirəm ki, bu təcrübədən, yəni paylar müəyyən edilməklə kooperativlər yaradılması təcrübəsindən istifadə edilməsi mümkündür.

Rayonlarda yeni yaradılacaq müxtəlif təsərrüfat formaları, onların üzvləri sərbəst olacaqlar. Lakin onların daha çox mütəxəssis məsləhətlərinə, bazar münasibətlərinin əsaslarını öyrədən peşə sahiblərinə ehtiyacları yaranacaqdır. Ciddi bazar münasibətləri, rəqabətlə üzləşən çoxsaylı kiçik və orta müəssisələr yaranacaqdır. Bu baxımdan yeni təsərrüfat formaları iqtisadi və peşə sərbəstliyini qoruyub saxlamaq üçün bazar rəqabətli məhsul növünün seçilməsindən tutmuş, yüksək texnologiyaların mənimsənilməsinə, mühasibat uçotuna, büdcənin tərtibinə, vergi, sığorta, bank sistemləri ilə iş, mümkün olan investisiya qoyuluşu üçün layihələr hazırlamaqla marketinq xidməti və kəndin sosial simasının yaxşılaşdırılması yollarınadək çoxsaylı işləri öyrənməli və tətbiq etməlidirlər (8. s. 157). Bu məqsədlə bazar münasibətlərinin atributlarını öyrədən təhsil və məsləhət sisteminin formalaşmış təcrübəsindən istifadə olunmalıdır. İşğaldan azad olunan ərazilərdəki mövcud ehtiyatlardan kənd təsərrüfatında aşağıdakı istiqamətlərdə istifadə edilməsinə diqqət verilməsi məqsədəuyğun hesab edilir:

Torpaq ehtiyatlarından səmərəli istifadə sahəsində 1) Torpaq ehtiyatları inventarlaşdırılmalı, onun kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri dəqiqləşdirilməlidir; 2) Çıxarılmış və deqradasiyaya uğramış torpaqlar müəyyən edilməli, müvafiq layihələr hazırlanmalıdır; 3) Torpaqların düzgün

istifadə, onların eroziya və şoranlaşmasının antropogen amillərin təsiri ilə formalaşmasından asılı olduğu nəzərə alınmalıdır. Burada eroziya və ekoloji amillərin qiymətləndirilməsinin torpaqlardan düzgün istifadəyə imkan verdiyini nəzərdən qaçıрмаq olmaz; 4) Əhali artımı ilə əlaqədar torpaqların qeyri-kənd təsərrüfatı obyektlərinə və fərdi tikintilər altına ayrılması məhdudlaşdırılmalı, buna ciddi diqqət yetirilməlidir.

Bitkiçilik sahəsində 1) Torpaqların minadan təmizlənməsi həyata keçirilməlidir; 2) Torpaqların münbitliyi bərpa edilməli, yaxşılaşdırılmalı, toxumçuluq və seleksiya işləri bərpa olunmalıdır; 3) Dağlıq və dağətəyi torpaqlar becərməyə cəlb edilməlidir; 4) Aqrokimyəvi tədbirlərin və növbəli əkin sisteminin tətbiqi həyata keçirilməli, optimal əkin strukturu müəyyən edilməlidir; 5) Bitkiçilik sahələri texnika ilə təchiz edilməli və mexanikləşdirilməli, kimyalaşdırılmalı, anbarlarla, laboratoriyalarla təchizi həll edilməlidir; 6) Sahənin yüksəkixtisaslı kadrla və modern istehsal məqsədilə elmi təminatı, qabaqcıl təcrübənin tətbiqi nəzərdə tutulmalıdır; 7) Rayonlarda bitki mühafizə xidməti və toxum müfəttişlikləri yaradılmalıdır.

Heyvandarlıq sahəsində 1) Sahə avadanlıq, müasir tələblərə cavab verən tövlələrlə, xüsusi nəqliyyat vasitələri ilə təmin olunmalıdır; 2) Quşçuluq təsərrüfatı və fabrikləri yaradılmalıdır; 3) Rayonlarda heyvanların cins tərkibi nəzərə alınmalı, heyvandarlıq məhsulları istehsalı, emalı, idxalı müasir tələblər səviyyəsində qurulmalı, baytarlıq nəzarəti təmin olunmalıdır; 4) Ərazilərdə baramaçılıq və arıçılıq inkişaf etdirilməlidir; 5) Ərazidə su ehtiyatlarının mövcudluğu nəzərə alınaraq balıqçılıq inkişaf etdirilməlidir; 6) Heyvandarlığın inkişafı üçün yüksəkkeyfiyyətli yem bazası yaradılmalıdır.

Meliorasiya və su təsərrüfatı sahəsində 1) Meliorasiya tədbirlərinə ehtiyac olan torpaqlar müəyyən edilməlidir; 2) Su anbarları, hidroqovşaqlar yenidən təşkil olunmalı, su itkilərinin qarşısı alınmalıdır; 3) Ərazilərin suvarma suyu və əhalinin içməli su ilə təminatı müasir tələblərə uyğun qurulmalıdır; 4) Suvarmada mütərəqqi texnologiya tətbiq edilməli, bu sahəyə tələb olunan həcmdə investisiya ayrılması təmin olunmalıdır.

Aqrar xidmətlər sahəsində 1) Lizing qaydasında fiziki və hüquqi şəxslərə xidmətin təşkili həyata keçirilməlidir; 2) Güzəştli kənd təsərrüfatı texnikası və avadanlıqları verilməsi, aqrotexniki xidmətlər şəbəkəsinin yaradılması təmin olunmalıdır; 3) Kənd təsərrüfatının və kəndin dayanıqlı inkişafının zəruri şərti olaraq aqrar istehsalçıların texniki baza və idarəetmə baxımından modernləşdirilməsi tədbirləri həyata keçirilməlidir; (9) Modern texnologiya proseslərinin istehsalat tətbiqi həm kiçik, həm də iri təsərrüfatlar üçün sahələrarası əlaqələrin inkişafı və kooperativ strukturların formalaşmasına imkan verməlidir; 4) Yeni texnologiyalar əsasında xidmətlər göstərilməsi təşkil olunmalıdır; 5) İstehsal və xidmət kooperativlərinin (kredit, məsləhət, baytarlıq, toxumçuluq, damazlıq, nəqliyyat, aqrotexnika, suvarma və s.) yaradılması dəstəklənməlidir.

Hər bir rayonda kənd təsərrüfatının inkişaf istiqamətlərinə uyğun yeni texnologiyalara əsaslanan bitkiçilik və heyvandarlıq məhsullarının emalı müəssisələri yaradılmalıdır. Rayonların istehsal, emal və xidmət strukturlarına müvafiq infrastruktur yaradılmalı, onlar maliyyə dəstəyi ilə müşayiət olunmalıdır. Ərazilərdə müvafiq təşkilati-hüquqi formalı sahibkarlıq strukturlarının yaradılması, aqroparklar və sənaye məhəllələrinin yaradılması, turizmin inkişafı müasir tələblər baxımından formalaşdırılmalıdır.

İşğaldan azad edilən rayon və kəndlərin problemlərinin həlli təxminən eynidir. Elə etmək lazımdır ki, ərazinin demoqrafik potensialından maksimum istifadə edilsin. Müvafiq idarəetmə, sosial-mədəni, təsərrüfat strukturları, sosial infrastruktur elə təşkil olunmalıdır ki, doğma

yurdlarına qayıdan əhalinin məşğulluğunu maksimum təmin etsin. Burada inşa ediləcək binalar, infrastrukturalar müasir olmaqla tələbatı tam ödəyə bilsin, onların rifahına xidmət etsin. Hesab edirik ki, işğaldan azad edilən ərazilərdə məskunlaşacaq əhaliyə müəyyən müddətə güzəştli kreditlər verilməli, yanacaq və enerjiden istifadəyə görə ödəniş simvolik olmalı, şəhər və kəndlərin iqtisadi həyatının dirçəlməsinə zəmin yaradılmalıdır.

Nəticə

Azərbaycanın 30 il ərzində Ermənistanın hərbi təcavüzü ilə əlaqədar ərazilərimizin 20 faizi işğal altında qalmış, şəhər və kəndlərimiz tamamilə dağıdılmış, kənd təsərrüfatı istehsalı dayandırılmış, bir milyon soydaşlarımız qaçqın və məcburi köçkün vəziyyətinə düşmüşdür. İşğal nəticəsində Qarabağın və onun ətrafındakı yeddi rayonun durumu ermənilər tərəfindən elə bir vəziyyətə salınmışdır ki, orada on milyardlarla manat məbləğində investisiya qoyulmaqla və böyük əmək sərf etməklə infrastrukturaların yenidən qurulması və bərpa hətta keçirilə bilər. İşğalçılıq siyasətinin baş verməsi səbəbləri və onun nəticələrinin aradan qaldırılması üçün 1993-2020-ci illərdə ölkə rəhbərliyinin həyata keçirdiyi çox böyük ciddi, ardıcıl və düşünülmüş siyasəti nəhayət öz nəticəsini verdi. Uzun müddət işğalda qalmış, vandalların əsarətindəki ərazilərimiz cəsur əskərlərimiz tərəfindən işğaldan azad edildi. Qələbəmizin əsas səbəblərindən biri müstəqil ölkəmizin iqtisadi qüdrəti, iqtidar-xalq birliyi, düşünülmüş və əsaslandırılmış iqtisadi islahatların tətbiqi, uğurlu daxili və xarici siyasətin həyata keçirilməsi oldu. Bu gələcək tərəqqiyə, inkişafa böyük inam, ümid yaratdı. Əsas vəzifə torpaq, su, əmək və maliyyə ehtiyatlarından düzgün istifadə etməklə bitkiçilik və heyvandarlığı elmi əsaslarla təşkil etmək, inkişafa nail olmaq və bir sıra tədbirləri həyata keçirmək üçün əsaslandırılmış tövsiyələr, layihə və proqramlar hazırlanmasıdır. Bu ölkədə kənd təsərrüfatının daha da inkişafına, ərzaq təhlükəsizliyinin yaxşılaşdırılmasına, milli iqtisadiyyatın saxələndirilməsinə, sahələrin tarazlı və dinamik inkişafına zəmin yarada bilər.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycanın kənd təsərrüfatı 2004. Bakı. 2005. 611 s.
2. Azərbaycanın kənd təsərrüfatı 2015. DSK. Bakı. 2016. 671 s.
3. Azərbaycanın kənd təsərrüfatı 2019. Bakı. 2019. 642 s.
4. Abasov İ. Ərzaq təhlükəsizliyi və kənd təsərrüfatının prioritet istiqamətləri. Bakı. 2011. 640 s.
5. Heydər Əliyev və dövlətin aqrar siyasəti. Bakı. 2003. 776 s.
6. “Həkəri” qəzeti. 20.02.2004-cü il. № 2
7. İlham Əliyev və müasir aqrar siyasət. Bakı. 2013. 936 s.
8. İbrahimov İ.H. Aqrar islahatlar və sahibkarlığın inkişafı. Bakı. 2005. 220 s.
9. İbrahimov İ.H. Aqrar sahənin iqtisadiyyatı (monoqrafiya). Bakı. 2016. 655 s.
10. İbrahimov Ş.H. Azərbaycanın regionlarındakı aqrar problemlər haqqında. Azərbaycanda iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi xüsusiyyətləri və problemləri. Bakı. 2003. İqtisadi İslahatlar Mərkəzinin elmi əsərlər toplusu. IV buraxılış. 294 s.
11. Rzayev V.R. Torpaq münasibətlərinin təşkilati-iqtisadi mexanizmi. Bakı. 2015. 248 s.
12. “Respublika” qəzeti. Bakı. 2020 oktyabr-noyabr. Prezident İlham Əliyevin müsahibəsi
13. Vəliyev A.H. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə kənd təsərrüfatının inkişafının torpaq-iqlim amilləri /“Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı” jurnalı, 2020, № 4. atm.gov.az/az/menu/28/nesrler/

*Prof. Dr., I.H. Ibrahimov,
Baku Business University*

Development of agriculture in the liberated territories

Summary

The article analyzes the issues of the occupation of Karabakh and the adjacent regions of Azerbaijan as a result of the Armenian aggression, the complete destruction of the entire infrastructure of the territory over 30 years, bringing it into a state of unusable and appropriate assessments are given. The factors of the negative impact of the occupation of 20% of our territories in 1988-2000 on the general situation have been substantiated. The state of agriculture in the territories liberated as a result of the Patriotic War is revealed, important scientific and practical proposals are given on the directions of the restoration and development of this sector.

Keywords: *Karabakh, occupation, economic relations, infrastructure, agriculture, resources, development.*

*Д.э.н., профессор, И.Г. Ибрагимов
Бакинский университет бизнеса*

Развитие сельского хозяйства на освобожденных территориях

Резюме

В статье анализируются вопросы оккупации Карабаха и прилегающих районов Азербайджана в результате армянской агрессии, полное разрушение всей инфраструктуры территории за 30 лет, приведение ее в состоянии непригодной для использования и дается соответствующие оценки. Обоснованы факторы негативного влияния оккупации 20% наших территорий в 1988-2000 годах на общую ситуацию. Раскрывается состояние сельского хозяйства на территориях, освобожденных в результате Отечественной войны, даются важные научные и практические предложения по направлениям восстановления и развития отрасли.

Ключевые слова: *Нагорный Карабах, оккупация, экономические связи, инфраструктура, сельское хозяйство, ресурсы, развитие.*

UOT: 330.12, 330.59:311.14

**AZƏRBAYCANIN EV TƏSƏRRÜFATLARINDA ƏHALİNİN HƏR NƏFƏRİNƏ
DÜŞƏN ORTA AYLIQ PUL GƏLİRLƏRİNİN ŞƏHƏR VƏ KƏND YERLƏRİ ÜZRƏ
MÜQAYISƏLİ TƏHLİLİ**

Turac Mehrac oğlu Musayev

*Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzi, aparıcı mütəxəssis,
AMEA-nın İdarəetmə Sistemləri İnstitutunun doktorantı
e-mail: turac.musayev@yahoo.com*

Aqşin Nizami oğlu Hüseynzadə

*Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin (UNEC) magistrantı
e-mail: aqsinhuseynzade1998@gmail.com*

Xülasə

Ev təsərrüfatlarında əhalinin hər nəfərinə düşən gəlirlərin araşdırılması şəhər və kənd yerlərində əhalinin rifah halının təhlili və sosial bərabərsizliyin qiymətləndirilməsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Məqalədə ölkə üzrə, o cümlədən kənd və şəhər yerləri üzrə ev təsərrüfatlarında adambaşına düşən gəlirlər üçün orta göstəricilər, variasiya göstəriciləri, sosial bərabərsizliyin ölçüsü kimi Desil əmsali, Palma nisbəti və Cini əmsali hesablanmış və alınan nəticələr şəhər və kənd yerləri üzrə müqayisəli təhlil edilmişdir.

***Açar sözlər:** hər nəfərə düşən orta gəlir, median gəlir, desil əmsali, palma nisbəti, cini əmsali.*

Giriş

Müasir şəraitdə ölkələr üzrə əhalinin gəlir və xərclərinin statistik tədqiqi mühüm önəm daşıyır. Belə ki, əhalinin həyat səviyyəsinin təhlil edilməsi, sosial-iqtisadi siyasətin işlənilib hazırlanması və ən əsası ayrı-ayrı əhali qruplarının sosial müdafiəsinin təşkili üçün gəlirlər haqqında obyektiv məlumatların toplanması və statistik təhlili zəruridir. Gəlir sosial inkişafı əks etdirən mühüm iqtisadi göstəricidir. Gəlir bölgüsü ədalətli olarsa, ölkədə sosial rifah artar, yoxsulluq səviyyəsi azalar və gələcəklə bağlı nikbin gözləntilər olar.

Ev təsərrüfatlarının və əhalinin həyat səviyyəsinin öyrənilməsində istifadə edilən mühüm iqtisadi göstəricilərindən biri əhalinin gəlirləridir. Ev təsərrüfatlarının gəlirlərinə əmək gəlirləri (əməkhaqqı), pensiyalar, müavinətlər, təqaüdlər və digər sosial transfertlər, kənd təsərrüfatı məhsullarının satışından əldə olunan gəlirlər, mülkiyyətdən əldə olunan gəlirlər, dividendlər, sahibkarlıq fəaliyyəti, özməşğulluqdan gəlirlər və ailə üzvlərinin digər gəlirləri daxildir [14]. Bu

gəlirlər istehlaka, yığıma, müxtəlif ödənişlərə və vergilərə sərf olunur. Gəlirlər əhalinin istehlak mallarına və xidmətlərə şəxsi tələbatının ödənilməsinin mənbəyidir və həyat səviyyəsinin digər göstəriciləri onunla bağlıdır.

Tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycanda ev təsərrüfatlarının əhalinin hər nəfərə düşən orta aylıq gəlirlərinin şəhər və kənd yerləri üzrə statistik göstəricilər əsasında təhlilinin aparılmasıdır. Tədqiqatın nəticəsi olaraq kənd və şəhər yerlərində əhalinin hər nəfərinə düşən orta aylıq gəlirlərinə görə bölgüsündən istifadə edərək hər nəfərə düşən orta aylıq gəlir, median gəlir, variasiya, Desil, Palma və Cini əmsalları hesablanaraq interpretasiya edilmişdir.

Araşdırılan dövr üçün Azərbaycanda əhalinin hər nəfərinə düşən gəlirlərin təhlili ilə bağlı alınmış nəticələr şəhər və kənd yerləri üzrə əhalinin həyat səviyyəsinin təhlil edilməsində, sosial bərabərsizliyin, yoxsulluğun və orta təbəqənin qiymətləndirilməsində istifadə oluna bilər.

Məlumat və metodologiya

Məqalədə istifadə edilən ev təsərrüfatları üzrə adambaşına gəlir göstəriciləri Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi internet sahəsinin “Ev təsərrüfatlarının büdcəsi” bölməsindən götürülmüşdür (14). Gəlirlər üçün orta göstərici kimi adambaşına düşən orta gəlir, mod və median gəlirin tapılması başa düşülür. Ev təsərrüfatlarının hər nəfərə düşən gəlirləri qruplaşdırılmış interval sıraları şəklində verildiyindən orta kəmiyyətlərin hesablanması interval sıraları üçün olan orta kəmiyyət düsturları əsasında aparılır. Qruplaşdırılmış məlumatda adambaşına düşən orta gəlir düsturu aşağıdakı kimidir.

$$\bar{x} = \frac{\sum m_i f_i}{\sum f_i} \quad (1)$$

burada,

m_i - interval ortasını, f_i – isə hər bir əhali qrupuna uyğun tezliyi göstərir.

Adambaşına gəlirlərin hesablanmasında orta gəlirdən başqa orta göstərici kimi median gəlirdən də istifadə edilir. Median gəlir aşağıdakı düsturdan istifadə edilərək hesablanır.

$$Med = X_{Med_0} + i_{Med} * \frac{\frac{1}{2} \sum_{i=1}^m n_i - S_{Med-1}}{n_{Med}} \quad (2)$$

burada,

X_{Med_0} - median intervalının aşağı sərhədi;

X_{Med_1} - median intervalının yuxarı sərhədi;

i_{Med} - median intervalının kəmiyyəti;

$\sum_{i=1}^m n_i$ – sıranın intervalının cəmi tezliyi;

S_{Med-1} – median intervalından əvvəlki intervaldakı tezliklərin cəmi;

S_{Med+1} - median intervalından sonrakı intervaldakı tezliklərin cəmi;

n_{Med} – median intervalının tezliyidir.

Median gəlir elə bir gəlirdir ki, əhalinin 50%-i bu gəlirdən aşağı gəlirlərə, 50%-i isə bu gəlirlərdən yuxarı gəlirlərə malikdir.

Bərabər interval kəmiyyətlərinə malik olan sıralar da Mod düsturla hesablanır. Ən böyük tezliyə malik interval Moda intervalı olur. Göstərilən variasiya sırasının Modunu hesablamaq üçün bu düsturdan istifadə olunur:

$$Mod = X_{Mod_0} + i_{Mod} * \frac{(n_{Mod_0} - n_{Mod_0-1})}{(n_{Mod_0} - n_{Mod_0-1}) + (n_{Mod_0} - n_{Mod_0+1})};$$

və ya

$$Mod = X_{Mod_1} - i_{Mod} * \frac{(n_{Mod_0} - n_{Mod_0+1})}{(n_{Mod_0} - n_{Mod_0-1}) + (n_{Mod_0} - n_{Mod_0+1})} \quad (3)$$

burada,

X_{Mod_0} - mod intervalının minimal sərhədi;

X_{Mod_1} - mod intervalının maksimal sərhədi;

i_{Mod} - mod intervalının kəmiyyəti;

n_{Mod_0} - mod intervalının tezliyi;

n_{Mod_0-1} - mod intervalından əvvəlki intervalın tezliyi;

n_{Mod_0+1} - mod intervalından sonrakı (növbəti) intervalın tezliyidir.

Mod gəlir göstərir ki, baxılan əhali qrupunda bu gəlirə sahib olan əhali sayı digər bütün qruplar üzrə əhali sayından daha çoxdur.

Desil (D) düzülmüş (ranqlaşdırılmış) sıranı 10 bərabər hissəyə bölür. Desilin hesablanması medianın hesablanma sxeminə uyğundur.

$$D_1 = X_{D_1} + i_D * \frac{\frac{1}{10} \sum_{i=1}^m n_i - S_{D_1-1}}{n_{D_1}}; \quad (4)$$

$$D_9 = X_{D_9} + i_D * \frac{\frac{9}{10} \sum_{i=1}^m n_i - S_{D_9-1}}{n_{D_9}} \quad (5)$$

burada,

X_{D_1} - aşağı desildə yerləşən intervalın aşağı sərhədi;

X_{D_9} - 9-cu desildə yerləşən intervalın aşağı sərhədi;

i_D - desil intervalın kəmiyyəti;

S_{D_1-1} - aşağı desildə yerləşən intervaldan əvvəlki intervalların toplanmış tezliyi;

S_{D_9-1} - 9-cu desildə yerləşən intervaldan əvvəlki intervalların toplanmış tezliyi;

n_{D_1} - aşağı desildə yerləşən intervalın tezliyi;

n_{D_9} - 9-cu desildə yerləşən intervalın tezliyidir.

Əhalinin desil gəliri sosial statistikada əhalinin gəlirlərinin diferensiasiyasının Desil əmsalı (K_D) adını almışdır və

$$K_D = \frac{D_9}{D_1}(6)$$

kimi hesablanmışdır.

Desil əmsalı ən yuxarı gəlirli 10% əhalinin pul gəlirlərinin ən aşağı gəlirli 10% əhalinin pul gəlirlərinə nisbətini göstərir. Bu əmsal nə qədər böyük qiymət alarsa, cəmiyyətdə bir o qədər kəskin təbəqələşmə olur [1, s. 170].

Variasiya əmsalı orta kvadratik kənarlaşmanın orta kəmiyyətə nisbətidir, yəni variasiya əlamətinin orta kəmiyyət ətrafında hansı səviyyədə olması ölçüsünü göstərir [3, səh.92].

$$V = \frac{\sigma}{\bar{x}} * 100\%$$

Gəlirlərin diferensiallaşma dərəcəsini (səviyyəsini) ölçmək üçün qrafik göstərici kimi Lorens əyrisindən istifadə edilir.

Gəlirlərin diferensiasiya dərəcəsini qiymətləndirmək üçün Cini əmsalından istifadə edilir. Cini əmsalı iqtisadiyyat daxilində fərdlər və ya ailələr arasında gəlir bölgüsünün (və ya bəzi hallarda istehlak xərclərinin) mükəmməl bərabər bölgüdən kənarlaşma dərəcəsini ölçür.

Cini əmsalını hesablamaq üçün ədəbiyyatlarda müxtəlif düsturlardan istifadə edilir. Bu düsturlardan biri də $p_i \cdot q_{i+1}$ və $p_{i+1} \cdot q_i$ ifadələrindən istifadə etməklə cini əmsalının hesablanmasıdır [11]. Bu düstur aşağıdakı kimidir:

$$G = \sum p_i \cdot q_{i+1} - \sum p_{i+1} \cdot q_i \quad (7)$$

burada,

*p_i - qruplar üzrə əhalinin kumulyativ faiz tezliyi,
 q_i -isə gəlir miqdarı üçün kumulyativ faiz tezliyidir.*

Cini əmsalı sıfırla vahid arasında dəyişir. Cini əmsalı sıfıra yaxın olduqda sosial bərabərsizliyin (diferensiallaşmanın) səviyyəsinin aşağı olmasını, vahidə yaxın olduqda isə sosial bərabərsizliyin səviyyəsinin yuxarı olmasını göstərir [2, səh 258].

Ev təsərrüfatlarında şəhər və kənd yerləri üzrə adambaşına gəlirlər üçün orta göstəricilər

Cədvəl 1-də 2019-cu ildə şəhər və kənd yerləri üzrə ev təsərrüfatlarının əhalinin hər nəfərinə düşən gəlirə görə bölgüsünə diqqət etdikdə görürük ki, kənd yerlərində təxminən 240 manata qədər gəliri olan əhalinin xüsusi çəkisi şəhər yerlərində 240 manata qədər gəliri olan əhalinin xüsusi çəkisindən çoxdur. 240 manatdan çox gəliri olanlar içərisində isə şəhər əhalisinin payı kənd əhalisinin ümumi cəmdəki payından çoxdur.

Cədvəl 1. 2019-cu ildə yaşayış yerləri üzrə ev təsərrüfatlarının əhalinin hər nəfərinə düşən gəlirə görə bölgüsü, faizlə

	Ölkə üzrə cəmi	o cümlədən	
		şəhər yerləri	kənd yerləri
Bütün şəxslər	100.0	100.0	100.0
120 manata qədər	-	-	-
120,1 - 130,0	0.5	0.5	0.5
130,1 - 140,0	0.6	0.7	0.6
140,1 - 150,0	1.1	1.2	0.9
150,1 - 160,0	1.3	1.4	1.2
160,1 - 170,0	1.6	1.6	1.7
170,1 - 180,0	2.3	2.2	2.5
180,1 - 190,0	2.8	2.6	3.0
190,1 - 200,0	3.3	3.1	3.6
200,1 - 210,0	3.6	3.1	4.2
210,1 - 220,0	3.9	3.2	4.7
220,1 - 230,0	4.4	3.7	5.3
230,1 - 240,0	4.7	4.1	5.5
240,1 - 250,0	4.7	4.2	5.3
250,1 - 270,0	9.1	8.3	10.0
270,1 - 300,0	12.1	11.6	12.7
300,1 - 350,0	15.2	15.3	14.9
350,1 - 400,0	9.7	10.3	9.1
400,1 - 450,0	6.5	7.4	5.5
450,1 - 500,0	4.1	4.7	3.4
500,1 - 550,0	2.6	3.3	1.7
550 və çox	5.8	7.5	3.6

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları

Rəsmi statistika məlumatları əsasında 2007, 2018 və 2019-cu ilər üzrə gəlirlərin orta göstərici kimi ev təsərrüfatlarının şəhər və kənd yerləri üzrə hər nəfərə düşən orta gəlir, mod gəlir və median gəlir hesablanmışdır. Bu göstəricilər *Cədvəl 2*-dəki kimi olmuşdur.

Cədvəl 2. Ev təsərrüfatlarında şəhər və kənd yerləri üzrə adambaşına gəlirlər üçün orta göstəricilər

Göstəricilər	2007		2018		2019	
	kənd	şəhər	kənd	şəhər	kənd	şəhər
Adambaşına orta gəlir	86.7	97.7	271.3	295.9	295.1	321.6
Mod gəlir	73.9	105.8	309.1	319.8	313.8	321.3
Median gəlir	80.5	90.5	249.8	268.8	272.5	296.1

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Cədvəl 2-yə əsasən 2019-cu ildə kənd və şəhər yerləri üzrə adambaşına orta gəlirləri 2018-ci ilin qiymətləri ilə hesablayıb 2018-ci ilin gəlirləri ilə müqayisə edək. Real gəlirləri hesablamaq üçün istehlak qiymətləri indeksindən istifadə edilir. 2019-cu il üçün istehlak qiymətləri indeksi 1.026 olmuşdur. Onda 2019-cu ildə adambaşına gəlirləri 1.026-ya bölməklə 2018-ci ilin qiymətləri ilə adambaşına real gəlirləri tapmış olarıq. 2019-cu ildə kənd yerləri üzrə adambaşına real orta gəlir 287.6 manat və şəhər yerləri üzrə adambaşına real orta gəlir 313.5 manat olur. Göründüyü kimi, 2019-cu ildə kənd yerlərində ev təsərrüfatlarında adambaşına real gəlirlər 2018-ci illə müqayisədə real ifadədə 16.3 manat, şəhər yerlərində isə 17.6 manat artmışdır.

Mod gəlirlər göstərir ki, baxılan illərdə yaşayış yerləri üzrə ən çox əhali hansı miqdarda gəlirlərə sahib olmuşdur. Baxılan dövrdə kənd və şəhər yerləri üzrə mod gəlir orta gəlir və median gəlirdən çox olmuşdur.

Son illərdə əhali gəlirlərini hesablayarkən median gəlirdən də çox istifadə edilir. Çünki az sayda əhali qrupunun yüksək gəlirə malik olması nəticədə orta gəliri artırır. Buna görə də orta gəlir əhalinin rifah halını xarakterizə etməkdə kifayət etmir, lakin median gəlir göstərir ki, əhalinin 50%-nin gəlirləri hansı qiymətdən aşağıdır, 50%-nin gəlirləri isə hansı qiymətdən yuxarıdadır. Bir qayda olaraq əksər ölkələrdə median gəlir orta gəlirdən az olur [7]. 2019-cu ildə şəhər yerlərində əhalinin 50%-i təxminən 296 manatdan az, 50%-i isə 296 manatdan çox gəlirlərə malik olmuşdur. Kənd yerləri üçünsə bu göstərici təxminən 272 manat olmuşdur.

Adambaşına gəlirlərin variasiya göstəricilərinə görə təhlili

Baxılan dövrdə hər nəfərə düşən orta gəlirlər və orta kvadratik kənarlaşmalar fərqli olduğundan hansı məlumatda gəlirlərin bölgüsünün orta gəlir ətrafında daha sıx yerləşdiyini təyin etmək üçün variasiya əmsalından istifadə edilir. Variasiya əmsalı baxılan dövrdə yaşayış yerləri üzrə gəlirlərin bölgüsünün bircinslilik səviyyəsini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Variasiya əmsalının qiymətindən asılı olaraq seçmənin bircinslilik dərəcəsinin (səviyyəsini) şkalası vardır [3].

Cədvəl 3. Bircinslilik şkalası

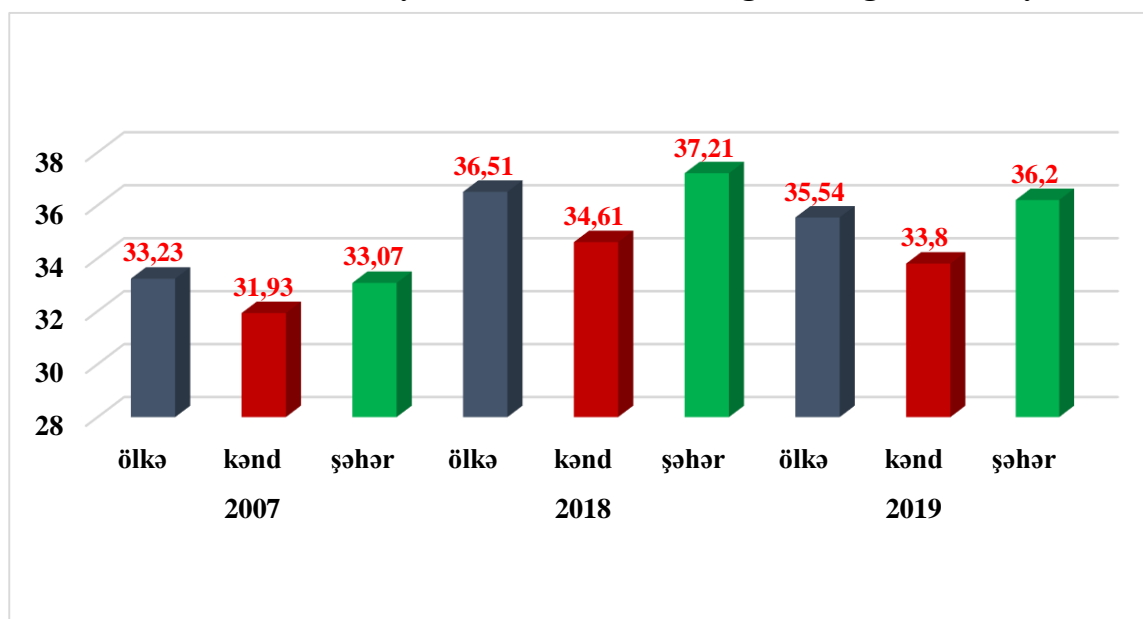
V, %-lə	Seçmənin səviyyəsi
30%-ə qədər	Bircinsli
30%-60%	Orta
60% və çox	Qeyri-bircinsli

Mənbə: [4]

Variasiya əmsalı nə qədər kiçik olarsa, variasiya sırasındakı əlamətin qiyməti bir o qədər bircinsli olur. Bu zaman orta kəmiyyət variasiya sırasının tipik əlaməti olur. Variasiya əmsalı nə qədər böyük olarsa, variasiya sırasındakı əlamətin qiyməti bir o qədər qeyri-bircinsli olur. Variasiya əmsalı əlamətin intensivliyinin dəyişməsinə və həmçinin öyrənilən seçmənin tərkibinin bircinsliyini göstərir. Variasiya əmsalı nə qədər böyük olarsa, əlamətin orta kəmiyyət ətrafında dağılması və seçmənin qeyri-bircinsliyi də bir o qədər böyük olur.

Tədqiq edilən dövr üçün hesablanan variasiya əmsalları Şəkil 2-də verilmişdir.

Şəkil 2. Ölkə, kənd və şəhər yerləri üzrə adambaşına gəlirlərə görə variasiya əmsalı

Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Baxılan dövrə variasiya əmsalı ölkə üzrə o cümlədən, şəhər yerləri üzrə adambaşına düşən gəlirlərə görə orta-bircins alınmışdır. Bəzi ədəbiyyatlarda variasiya əmsalının 33%-ə qədər qiymətlərində variasiya sırası bircinsli qəbul olunur. Bunu nəzərə alsaq, baxılan dövrdə kənd yerlərində gəlirlərin variasiya sırasının bircinsə çox yaxın olduğunu deyə bilərik. Bu o deməkdir ki, kənd yerlərində gəlirlərin bölgüsü orta gəlirə çox yaxındır. Şəhər yerlərində isə variasiya əmsalının orta səviyyədə olması baxılan dövrdə əhali gəlirləri arasında böyük fərq olmadığını göstərir. Ölkələr adambaşına düşən gəlirlərə görə variasiya əmsalının qeyri-bircins olmamasına çalışırlar. Çünki variasiya əmsalının qeyri-bircins olması əhali gəlirləri arasında böyük fərqlərin olması deməkdir və bu halda ölkədə gəlir bərabərsizliyi kifayət qədər böyük olur.

Kənd və şəhər yerləri üzrə gəlir bərabərsizliyinin təhlili

Əhalinin gəlirlərinin diferensiasiyasını qiymətləndirmək üçün istifadə olunan üsullardan biri Desil əmsalı üzrə dəyərləndirmədir. 2019-cu ildə kənd yerlərində əhalinin gəlirlərinin diferensiasiyasının Desil əmsalı 2.33, şəhər yerlərində isə 2.72 olmuşdur. Bu onu göstərir ki, şəhər yerlərində yuxarı gəlirli 10% əhalinin minimal orta aylıq gəliri aşağı gəlirli 10% əhalinin maksimal gəlirindən təxminən 2.72 dəfə çoxdur. Ümumi ölkə üzrə hər nəfərə düşən əhali gəlirləri üçün 2007-ci ildə əhali gəlirlərinin diferensiasiyasının Desil əmsalı 2.35, 2018-ci ildə 2.49, 2019-cu il üçün isə 2.54 təşkil etmişdir. Qeyd edək ki, adambaşına əhali gəlirlərinə görə Desil əmsalı Rusiyada 2018 və 2019-cu illərdə 7.1 olmuşdur [8]. Azərbaycanda baxılan dövrdə Desil əmsalının Rusiya ilə müqayisədə təxminən 3 dəfə kiçik alınması ölkəmizdə ən yuxarı gəlirli 10% əhalinin pul gəlirlərinin ən aşağı gəlirli 10% əhalinin pul gəlirlərinə nisbətinin Rusiyadakı nisbətdən 3 dəfə kiçik olmasını göstərir. 2007 və 2018-ci illər üzrə şəhər və kənd yerləri üzrə Desil əmsalları hesablanmış və *Cədvəl 5*-də göstərilmişdir.

Gəlir bərabərsizliyini qiymətləndirmək üçün istifadə edilən ən müasir metodlardan biri Palma nisbəti adlanır. Palma nisbəti 2013-cü ildə Alex Cobham və Andy Sumner tərəfindən təklif edilmişdir. Bu təklifin əsasında Jose Gabriel Palmanın müşahidələri dayandığından həmin göstərici də məhz onun adı ilə adlandırılmışdır. Bu indeks ən çox 10% gəlir əldə edənlərin payının ən az 40% gəlir əldə edənlərin payına nisbəti kimi hesablanır. Bu indeks Çili iqtisadçısı José Palma (Palma, 2011, 2014) tərəfindən aparılan araşdırmaya əsaslanır və araşdırmaya görə, ölkələr arasında gəlir bölgüsündə fərqlər əsasən ən varlı (ən yaxşı 10%) və ən az varlı (40%) arasındakı gəlir fərqi ilə əlaqələndirilir. Əhalinin qalan hissəsinin (50%) gəlirləri nisbətən sabit qalır (BMT, 2015, s. 2; Cobham və digərləri, 2015). Bu nisbətin metodoloji xüsusiyyətləri və üstünlükləri Cobham, Schlogl və Sumner (2015) məqaləsində sınaqdan keçirilmiş və əsaslandırılmışdır. İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (OECD) Rusiya da daxil olmaqla bir sıra təşkilat üzvü olmayan ölkələr üçün Palma əmsalını mütəmadi olaraq hesablayır. Rusiya üçün son məlumatlar 2011-ci il üçün təqdim olunur. Palma əmsalının və əhalinin fərdi kvintillərinin gəlir nisbətinin digər göstəricilərinin əsas çatışmazlığı bütün əhalinin gəlir bölgüsünü nəzərə almamasıdır. Beləliklə, hesablamağa daxil olmayan qrupların gəlirləri barədə məlumatlar nəzərə alınmır. Eyni zamanda, bir çox hallarda belə bir qiymətləndirmə daha aydın bir mənzərə təmin edə bilər. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, bəzi araşdırmalara görə, əhalinin “orta” 50%-nin gəlirləri sabitdir, əsas dəyişikliklər isə ən çox və ən az varlı olan təbəqələrin gəlirlərində baş verir [6].

Palma nisbəti 2007-ci ildə kənd yerləri üzrə ev təsərrüfatlarında adambaşına gəlirlərə görə 1.74, şəhər yerləri üzrə adambaşına gəlirlərə görə 1.90, 2018-ci ildə kənd yerləri üzrə 1.73, şəhər yerləri üzrə 1.88 və 2019-cu ildə uyğun olaraq 1.74 və 1.90 alınmışdır. Ümumi ölkə üzrə ev təsərrüfatlarında hər nəfərə düşən gəlirlərin bölgüsünə görə Palma nisbəti üçün anoloji hesablamalar aparılmış və 2007-ci il üçün 1.84, 2018-ci il üçün 1.82 və 2019-cu il üçün 1.84 hesablanmışdır. Baxılan illərdə Palma əmsalının təqribən 1.8 olması o deməkdir ki, Azərbaycanda adambaşına gəlirləri yüksək olan 10% əhalinin gəlirləri aşağı gəlirli 40% əhalinin gəlirlərindən 1.8 dəfə çoxdur. Qeyd edək ki, ən aşağı Palma əmsalı Norveç və İsveçdə (0.9), ən yuxarı Palma əmsalı isə Cənubi Afrika Respublikasında (7.1) alınmışdır [9].

İndi isə baxılan dövr üçün ev təsərrüfatlarında adambaşına gəlirlərin bölgüsünə görə gəlirlərin diferensasiya dərəcəsini qiymətləndirmək üçün ölkə, o cümlədən kənd və şəhər yerləri üzrə Cini əmsalını qiymətləndirək. 2019-cu il üçün ölkə üzrə ev təsərrüfatlarında adambaşına düşən gəlirlərə görə Cini əmsalı *Cədvəl 4*-dəki hesablamalar əsasında qiymətləndirilmişdir.

Cədvəl 4. Cini əmsalını tapmaq üçün dəyişənlərin hesablanması

p_i	q_i	$p_i \cdot q_{i+1}$	$p_{i+1} \cdot q_i$
0.2	0.114	0.0526	-
0.4	0.263	0.1764	0.0456
0.6	0.441	0.393	0.1578
0.8	0.655	0.8	0.3528
1	1	-	0.655
Cəmi		1.422	1.2112

Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Cədvəl 4-dəki hesablamaları (7) düsturunda nəzərə alsaq, onda Cini əmsalı aşağıdakı kimi olar:

$$G = \sum p_i \cdot q_{i+1} - \sum p_{i+1} \cdot q_i = 1.422 - 1.2112 = 0.2108$$

Deməli, 2019-cu ildə ölkə üzrə ev təsərrüfatlarının gəlir bölgüsünə əsasən gəlirlərin diferensasiya səviyyəsi təqribən 0.21 olmuşdur.

Baxılan dövr üçün kənd və şəhər yerləri üçün hesablanmış Cini əmsalı *Cədvəl 5*-də verilmişdir.

Cədvəl 5. İllər üzrə hesablanmış Desil əmsalı, Palma nisbəti və Cini əmsalı

Göstəricilər	2007		2018		2019	
	kənd	şəhər	kənd	şəhər	kənd	şəhər
Desil əmsalı	2.2	2.5	2.3	2.6	2.3	2.7
Palma nisbəti	1.74	1.90	1.73	1.88	1.74	1.90
Cini əmsalı	0.220	0.275	0.193	0.227	0.194	0.233

Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Qeyd edək ki, ölkəmizdə Cini əmsalı 1990-cı ildə 0.346-dan 1997-ci ildə 0.703-ə qədər müntəzəm olaraq artmışdır [2, səh. 263]. Praktikada Cini əmsalının qiyməti faizlə də ifadə edilir. Məsələyə belə yanaşsaq Azərbaycan üçün Cini əmsalı 1990-1997-ci illərdə 34.6-70.3% aralığında olmuşdur. Dünya Bankının qiymətləndirməsinə görə Azərbaycanda 2001-ci ildə Cini əmsalı 36.5%, 2002-ci ildə 25.3%, 2003-cü ildə 26.8%, 2004-cü ildə isə 26.6% və 2005-ci ildə isə 26.6% olmuşdur [12]. 2005-ci ildən sonra Dünya Bankı Azərbaycan üçün Cini əmsalının qiymətləndirməsini aparmamışdır. Qeyd edək ki, Dünya Bankının qiymətləndirmələrinə görə, gəlir bərabərsizliyinin səviyyəsinin ən yuxarı olduğu ölkələrə Cənubi Afrika, Zambiya, Braziliya, gəlir bərabərsizliyinin ən aşağı olduğu ölkələrə isə Azərbaycan, Moldova və Ukrayna kimi ölkələr daxildir. Dünya Bankının 2014-cü ildə qiymətləndirməsinə görə, Cənubi Afrikada Cini əmsalı 63%, 2017-ci ildə Braziliyada 53.3%, Amerika Birləşmiş Ştatlarında 2015-cı ildə 41.50%, İtaliya və Portuqaliyada 2015-ci ildə 35.40%, 2015-ci ildə Fransada 32.70%, Almaniyada 31.70%, Hollandiyada 28.20%, qonşu ölkələrdən Rusiyada 2015-ci ildə 37.70%, 2016-cı ildə Türkiyədə 41.90, İranda 40%, 2017-ci ildə Gürcüstanda 37.90% və Ermənistanda 33.60% olmuşdur [10].

Bəzi ədəbiyyatlarda Cini indeksinin 0.2-dən kiçik olması mükəmməl gəlir bərabərliyi, 0.2-0.3 arasında olması nisbi bərabərlik, 0.3-0.4 arasında olması nisbi gəlir fərqi, 0.4-0.5 arasında olması yüksək gəlir fərqi, 0.5-dən yuxarı olması isə ciddi gəlir bərabərsizliyinin olması kimi başa düşülür [13].

Müstəqilliyin ilk illərində Cini əmsalının böyük olması gəlir bərabərsizliyinin səviyyəsinin yüksək olduğunu göstərir, 2003-cü ildən başlayaraq Cini əmsalının qiyməti illər üzrə azalmışdır. 2018 və 2019-cu illərə dair kənd yerləri üzrə hesablanmış Cini əmsalına əsasən, kənd yerlərində əhalinin mükəmməl gəlir bərabərliyinə malik olduğunu deyə bilərik. Baxılan dövrdə şəhər yerləri üçün hesablanan Cini əmsalına əsasən, adambaşına gəlirlərin bölgüsündə nisbi bərabərliyin olduğu qənaətinə gəlirik.

Nəticə

Bu məqalədə 2007, 2018, və 2019-cu illərin statistik verilənləri əsasında əhalinin adambaşına düşən pul gəlirlərinin səviyyə və dinamikası statistik qiymətləndirilmiş və aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir:

Baxılan dövrdə ev təsərrüfatlarında həm kənd, həm də şəhər yerlərində adambaşına düşən nominal və real gəlirlərdə artım baş vermişdir. Şəhər yerləri üzrə həm orta, həm də median gəlirlər kənd yerlərində adambaşına düşən orta və median gəlirlərdən çox olmuşdur.

Baxılan dövrdə variasiya əmsalı orta səviyyədədir. Variasiya əmsalına əsasən, Azərbaycanda gəlirlərin bölgüsündə bərabərsizliyin böyük olmadığını deyə bilərik. Kənd yerlərində adambaşına əhali gəlirləri üçün hesablanan variasiya əmsalının şəhər yerlərində adambaşına əhali gəlirləri üçün hesablanmış variasiya əmsalından kiçik olması kənd yerlərində əhali gəlirlərinin orta gəlirlərə daha yaxın olduğunu göstərir.

Baxılan dövrdə Desil əmsalları bir-birinə çox yaxın alınmışdır. Kənd yerləri üzrə hesablanmış Desil əmsalı göstərir ki, ən yuxarı gəlirli 10% əhalinin pul gəlirlərinin ən aşağı gəlirli 10% əhalinin pul gəlirlərinə nisbəti təxminən 2.3-ə bərabərdir. Bu nisbət şəhər yerləri üçün təxminən 2.6-ya bərabərdir. Kənd və şəhər yerləri üzrə Desil əmsalları Azərbaycanda ən yuxarı gəlirli 10% əhali ilə ən aşağı gəlirli 10% əhali gəlirləri arasında böyük fərq olmadığını göstərir. Göründüyü kimi, Azərbaycanda ev təsərrüfatları gəlirlərinin qeyri-bərabərliyi təhlükəsizlik həddindən aşağıdır.

Gəlir bərabərsizliyinin digər ölçüsü olan Palma əmsalı baxılan dövrdə kənd yerləri üçün azalmış, şəhər yerləri üçün isə sabit qalmışdır. Bu əmsal baxılan dövrdə kənd yerlərində ən yuxarı gəlirli 10% əhali gəlirlərinin aşağı gəlirli 40% əhali gəlirlərinə nisbətindən getdikcə azaldığını göstərir. Ümumiyyətlə, Azərbaycanda ev təsərrüfatlarının adambaşına gəlirləri üçün hesablanmış Palma əmsalı inkişaf etmiş ölkələr üçün hesablanmış Palma əmsalına yaxındır və bu əmsal Azərbaycanda gəlir bərabərsizliyinin az olduğunu göstərir.

Gəlirlərin diferensasiya dərəcəsini qiymətləndirmək üçün baxılan dövrdə Cini əmsalı qiymətləndirilmiş və alınan nəticələr kənd və şəhər yerlərində sosial bərabərsizliyin səviyyəsinin aşağı olduğunu göstərmişdir. Baxılan dövrdə kənd yerlərində Cini əmsalının 0.2-dən kiçik olması kənd yerlərində mükəmməl gəlir bərabərliyinin, şəhər yerlərində Cini əmsalının 0.2-0.3 arasında yerləşməsi isə hər nəfərə düşən gəlirlərin nisbi bərabərliyini göstərir.

Ədəbiyyat

1. İmanov Q.C., Həsənlı Y.H. Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafının modelləri. Makroiqtisadi təhlil, Bakı-Elm -2001.
2. Həsənlı Y., Həsənov R. İqtisadi tədqiqatlarda riyazi üsulların tətbiqi, Bakı-2002.
3. Yaqubov S.M., Əliyev Ə.İ. Statistika. Bakı, 2015
4. Həsənlı Y. Statistika, Praktiki nümunələrlə. Bakı, 2014
5. Mark L. Berenson, David M. Levine, Timothy C. Krehbiel. Basic Business Statistics: Concepts and Applications, 2012.
6. Салмина Алла. Сравнительный анализ показателей неравенства - их особенности и применение (Общество и экономика), 2019 г.
7. nolan-et-al-2016-gdp-per-capita-versus-median-household-income-inet-wp.pdf (wordpress.com)

8. <https://fedstat.ru/indicator/57430>
9. <https://bakuresearchinstitute.org/az/the-richest-poor/>
10. <https://www.indexmundi.com/facts/indicators/SI.POV.GINI/rankings>
11. <http://ovv.esrae.ru/pdf/2014/5/1040.pdf>
12. <https://data.worldbank.org/indicator/SI.POV.GINI?locations=AZ>
13. <https://www.unicef.cn/en/figure-27-national-gini-index-20032017>
14. www.stat.gov.az
15. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı - Makroiqtisadi statistika (cbar.az).

T.M. Musayev

Agricultural Economics Research Center, leading specialist,
Ph.D. student of Azerbaijan National Academy of Sciences Institute of Control Systems

A.N. Huseynzada

Master of Azerbaijan State University of Economics (UNEC)

**Comparative analysis of average monthly per capita income in the households
of Azerbaijan by urban and rural areas**

Summary

The study of per capita income in households is of great importance in terms of analyzing the welfare of the population in urban and rural areas and assessing social inequality. In the article the average indicators for per capita income for households in the country, including rural and urban areas, indicators of variation, the Decile coefficient, the Palm ratio, and the Gini coefficient were calculated as a measure of social inequality and the results were compared in urban and rural areas.

Keywords: *average income per capita, median income, Decil coefficient, Palm coefficient, Gini coefficient.*

T.M. Мусаев

Центр аграрных исследований, ведущий специалист,
Докторант Института систем управления НАНА

A.N. Гусейнзаде

Магистр Азербайджанского государственного экономического университета

Сравнительный анализ среднемесячного дохода на душу населения в домохозяйствах Азербайджана по городской и сельской местности

Резюме

Изучение доходов на душу населения в домашних хозяйствах имеет большое значение с точки зрения анализа благосостояния населения в городских и сельских районах и оценки социального неравенства. В статье рассчитаны средние показатели дохода на душу населения для домохозяйств в стране, включая сельские и городские районы, показатели вариации, Децильный коэффициент, коэффициент Пальмы и коэффициент Джини как показатель социального неравенства и результаты сравнивались между городскими и сельскими районами.

Ключевые слова: *средний доход на душу населения, медианный доход, Децильный коэффициент, Пальмовый коэффициент, коэффициент Джини.*

UOT: 368.5, 368.51, 368.52

AQRAR SIĞORTA SAHƏSİNDƏ DÜNYA TƏCRÜBƏSİ VƏ AZƏRBAYCANDA YENİ SİSTEMİN FORMALAŞMASI

Günəl Valeh qızı Nağıyeva

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin (UNEC) magistrantı

e-mail: naghiyevagunel95@gmail.com

Xülasə

Artmaqda olan dünya əhalisinin yetərli və davamlı şəkildə qidalanmasının təmin edilməsi ilk növbədə kənd təsərrüfatında risklərin minimuma endirilərək bu sahənin ardıcıl inkişaf etdirilməsindən asılıdır. Məqalədə ayrı-ayrı ölkələrdə aqrar sığortanın tətbiqi təcrübələri təhlil edilmişdir. Eyni zamanda, ölkəmizdə formalaşdırılan aqrar sığorta sistemə müvafiq dünya təcrübəsi fonunda baxılmış, kənd təsərrüfatı sahəsində həyata keçirilməyə başlayan yeni sığorta mexanizmlərinin xüsusiyyətləri açıqlanmışdır.

Açar sözlər: *aqrar sığorta, aqrar sığorta sistemi, kənd təsərrüfatı, riskin idarə edilməsi, aqrar sığorta sahəsində dünya təcrübəsi.*

Giriş

Fərqli inkişaf səviyyəsində olmalarına baxmayaraq bütün ölkələrin iqtisadiyyatında kənd təsərrüfatı sahəsi strateji əhəmiyyətə malikdir. Aqrar sektorun ən vacib xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, hazırki dövrdə texnologiyanın inkişaf səviyyəsində baxmayaraq istehsal hələ də istehsalçının nəzarətində olmayan təbii şəraitin təsirinə məruz qalır. Ən inkişafetmiş ölkələrdə belə texnologiya kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı üçün təbiət hadisələrinə qarşı tam təminat verə biləcək səviyyəyə çatmamışdır.

Kənd təsərrüfatı fəaliyyəti açıq şəraitdə həyata keçirildiyi üçün sahibkar tərəfindən nəzarət edilə bilməyən iqlim şəraiti, xəstəlik və zərərvericilər istehsalın miqdarına və keyfiyyətinə mənfi təsir göstərir, həmçinin istehsalçının gəlirində qeyri-sabitliyə səbəb olur (6).

Hazırki dövrdə kənd təsərrüfatı sahəsində istifadə edilən vacib və effektiv risk idarəetmə vasitəsi aqrar sığorta mexanizmidir. Aqrar sığorta kənd təsərrüfatı məhsullarının davamlı istehsalının qarşısını alan təbii, iqtisadi və sosial risk faktorlarının təsirlərini azaltmaqla istehsalçılara sabit kənd təsərrüfatı istehsalının həyata keçirilməsinə kömək edir.

Aqrar sığorta kənd təsərrüfatında risklərdən və qeyri-müəyyənliklərdən meydana gələcək zərərin qarşılınmasını təmin edən zəmanət sistemidir. Aqrar sığortanın inkişaf səviyyəsi ölkənin

aqrar siyasətindən, kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatdakı yerindən və həmin sektorun cəmiyyətə təsirlərindən asılı olaraq dəyişir. Riskin idarəedilməsi qeyri-müəyyən hadisələrin təsirlərini minimuma endirmək üçün lazımı tədbirlərin planlaşdırılması, təşkil edilməsi və nəzarət edilməsidir. Risk və qeyri-müəyyənliyin idarə edilməsində istifadə olunan tədbirlər kənd təsərrüfatı fəaliyyətinə fərqli təsirlər göstərir. Bu tədbirlərin heç biri təkbaşına bütün risklərə qarşı müdafiəni kifayət qədər təmin etmir. Buna görə də istehsalçılar alternativ vasitələr arasından müəyyən bir birləşmədən istifadə etməlidirlər. Texniki tədbirlər yetərli olmadıqda və risk dərəcəsi ölçüləbilən olduqda kənd təsərrüfatında sığorta mexanizmi tətbiq edilə bilər.

Sığorta kənd təsərrüfatındakı risklər və qeyri-müəyyənliklər səbəbindən yarana biləcək zərərləri qarşılayan bir təminat sistemidir. Hər şeydən əvvəl risklərə qarşı texniki tədbirlər görülməli, yarana biləcək zərərlər aradan qaldırılmalı və ya minimuma endirilməli, sonra isə sığorta seçilməlidir (6).

Kənd təsərrüfatı Azərbaycan iqtisadiyyatında mühüm yer tutur. Bu sahə iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin və əhalinin ehtiyaclarını ödəyən vacib mənbə hesab olunur. Ərzaq məhsulları və kənd təsərrüfatı məhsəli başqa məhsullar respublikada istehlaka aid olan tələbatın təxminən 3/4 hissəsini ödəyir. İstehsal olunan kənd təsərrüfatı məhsullarının müəyyən hissəsi əhalinin şəxsi istehlakına ərzaq kimi, bir hissəsi toxuma, yemə və bir hissəsi də emal müəssisələrinə xammal kimi istifadəyə yönəldilir (5).

Azərbaycanda 2019-cu il üzrə kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq üzrə əlavə dəyərin Ümumi Daxili Məhsulda (ÜDM) xüsusi çəkisi 5,7% təşkil etmişdir. Kənd təsərrüfatı sahəsi əhalinin iş yerləri ilə təmin edilməsində, yoxsulluğun azaldılmasında və əhalinin xeyli hissəsinin gəlir mənbəyi kimi ölkə iqtisadiyyatında sosial-iqtisadi əhəmiyyət daşıyır. Son illərdə Azərbaycanda kənd təsərrüfatı sahəsi üzrə məşğul əhalinin sayında artım müşahidə olunur. Ölkə üzrə məşğul əhalinin 36%-i kənd təsərrüfatı sahəsinin payına düşür.

Dünyada aqrar sığortanın tətbiqi təcrübələri

Dünyada müasir mənada aqrar sığortanın tətbiqinə 1700-1800-cü illər arasında Avropada başlanılmışdır. İlk dəfə olaraq İrlandiyada sığorta kooperativləri tərəfindən heyvanların sığortası, Almaniya isə dolu və yağından sığorta tətbiq edilmişdir. Lakin ilk dəfə tətbiq olunan mexanizmlər təcrübənin az olması, sığortalıların sayının artırılması bilməməsi, ödənişlərin aşağı səviyyədə olması, zərərin tarazlaşdırılmaması, dövlət dəstəyinin kifayət qədər olmaması və təkrarsığortaçı tapmaqda çətinlik kimi səbəblərdən uğursuz olmuşdur. 19-cu və 20-ci əsrlərdə əvvəlcə Avropa ölkələrində, daha sonra isə ABŞ və Yaponiya kimi ölkələrdə aqrar sığortanın hərtərəfli tətbiqinə başlanılmışdır. Dünyada tətbiq olunan sığorta növləri əhatə dairəsinə, ölkələrin iqtisadi inkişafına, kənd təsərrüfatının ölkə iqtisadiyyatındakı yeri və əhəmiyyətinə görə dəyişməkdədir. Bəzi ölkələrin tətbiq etdiyi modellər ön plana çıxmışdır və digər ölkələr tərəfindən də mənimsənilmişdir. Məsələn, İspaniyanın tətbiq etdiyi model bir çox ölkənin aqrar sığorta modelinə təsir etmişdir.

Dünyanın müxtəlif ölkələrində tətbiq olunan aqrar sığorta mexanizmlərinin əhatə dairəsi, tətbiqedilmə texnikası və təşkili ölkələrin sosial və iqtisadi vəziyyətindən asılı olaraq planlaşdırılır və həyata keçirilir. Sığortanın əhatə etdiyi risk sayı və sığorta texnikası yetişdirilən məhsulların təbii risklərə məruzqalma dərəcəsi, təbii risklərin başvermə tezliyi, zərərin miqdarı, kənd təsərrüfatının ümumi iqtisadiyyatda yeri və əhəmiyyəti kimi amillər nəzərə alınaraq müəyyən edilir. Bu səbəbdən aqrar sığortanı uğurla tətbiq edən ölkələrin modelləri inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün uyğun olmaya

bilər. Lakin inkişafetmiş ölkələrin təcrübələrindən faydalanaraq onların başlanğıcda etdikləri bəzi səhvlərdən qaçmaq və ya qurulmuş ümumi sistemlərdən faydalanmaq mümkün ola bilər.

ABŞ-da aqrar sığorta sistemi. ABŞ-da aqrar sığorta sistemi 1938-ci ildə Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi nəzdində Federal Bitki Sığorta Şirkəti (FCIC) və bir neçə özəl sığorta şirkəti vasitəsi ilə dövlət və özəl sektorun tərəfdaşlığı şəklində tətbiq edilməyə başlamışdır. Başlanğıcda özəl sığorta şirkətləri tək riskə əsaslanan (şaxta, dolu, yanğın, sel, külək və s.) sığorta məhsullarını uğurla təklif etmişdilər. Dövlət isə özəl şirkətlərin birdən çox riskə təminat verə bilməyəcəyini hesab etdiyi üçün fermerlərə təbii fəlakətlər zamanı köməklik göstərərək sistemə öz töhfəsini vermişdir. Yəni məhsul sığortası ilə təbii fəlakət yardımı ödənişlərinin birgə həyata keçirildiyi formada sistem tətbiq edilmişdir. Lakin zaman keçdikcə fermerlərin təbii fəlakət yardımlarına güvənməsi ölkədə aqrar sığortanın inkişafına mane olmuşdur.

1980-ci ildə isə Federal Məhsul Sığorta Qanunu qəbul edilmişdir. Federal Məhsul Sığorta Şirkəti özəl sığorta şirkətləri ilə birgə fəaliyyət göstərmiş, regional və spesifik kənd təsərrüfatı məhsullarının inkişafına istiqamətlənmiş işlər görməyə başlamışdır. Təbii fəlakət yardımları 1994-cü ilə qədər davam etmişdir. 1994-cü ildə görülən işlər nəticəsində Məhsul Sığortası İslahatı Qanunu qəbul edilmişdir. Bu qanunla ödənişlərin və inzibati xərclərin subsidiya edilməsi vasitəsilə qanuni olaraq dövlət dəstəyi həyata keçirilmişdir. Eyni zamanda, təbii fəlakət ödənişləri məhsul sığortası ilə əlaqələndirilərək Birdən Çox Riskə Əsaslanan Məhsul Sığortası müqavilələri təkmilləşdirilmişdir. Dövlət dəstəyi ilə həyata keçirilən həmin sistem hələ də ABŞ-da ən geniş tətbiq edilən sığorta sistemidir. Bu gün də ABŞ-da aqrar sığorta sistemi dövlət və özəl şirkətlərin iş birliyinə əsaslanır. Dövlət sığortanın əhatə dairəsini təyin edərkən sığorta şirkətləri də müqavilələri bazara çıxarır və satdıqları müqavilələrlə əlaqəli xidmətlər göstərirlər. Dövlətin sığortahaqqının 60%-ni subsidiya etdiyi ABŞ-da birdən çox riskə qarşı sığorta olaraq bilinən Multiple Peril Crop Insurance (MPCI) ənənəvi olaraq tətbiq edilir və ən geniş yayılmış sığorta sistemidir. Bu sistemə görə, zərər təsbitləri fərdi və müəssisə bazasında müəyyən edildikdən sonra istehsal müəyyən miqdarın altına düşərsə, fermerə zərəre görə ödənişlər edilir.

ABŞ-da aqrar sığorta sahəsində dövlətin rolları aşağıdakı kimidir:

- ✓ *Fermerlərə verilən dövlət mükafatı;*
- ✓ *Sığortanın əhatə dairəsinin və təminat səviyyəsinin müəyyən edilməsi;*
- ✓ *Satış və xidmətlərdə özəl sığorta şirkətlərinə edilən ödənişlər;*
- ✓ *Təkrarsığorta dəstəyi;*
- ✓ *Özəl sığorta şirkətlərinin tədqiqat və inkişaf xərclərinə maliyyə dəstəyi;*
- ✓ *Təhsil və tədqiqat proqramlarının aparılması;*
- ✓ *Təkrarsığorta şirkətlərinin və tətbiq olunan proqramların yoxlanılması.*

Avropa Birliyi ölkələrində aqrar sığorta sistemi. Avropa Birliyi (AB) ölkələrində aqrar sığorta sistemi araşdırıldıqda 100 ildən bu yana dolu sığortasının geniş şəkildə tətbiq edildiyi meydana çıxır. Bəzi ölkələrdə isə dolu ilə yanaşı şaxta, sel, quraqlıq, fırtına hadisəsi kimi risklər də sığorta edilir və bunların zərərlərinin ödənilməsinə dövlət tərəfindən dəstək verilir. İspaniya, Portuqaliya, Avstriya və Yunanıstanda tətbiq olunan dövlət dəstəkli aqrar məhsul sığortaları İtaliya və Fransada qismən tətbiq olunur.

İspaniya. Əsas kənd təsərrüfatı məhsullarını istehsal edən ölkələrdən biri olan İspaniyada məhsul sığortası daxilində fermerlər, fermer birlikləri, özəl sığorta şirkətləri və dövlət fəaliyyət göstərir. İspaniyada təbii fəlakətlərdən meydana gələn zərərləri qarşılamaq üçün dövlət qurumu olaraq Sığorta Kompensasiyası Konsorsiumu (CCS) yaradılmışdır. Hüquqi şəxs olan bu təşkilat Kənd Təsərrüfatı və İqtisadiyyat Nazirliyinin nəzdində fəaliyyət göstərir. Bu qurumun özünə aid büdcəsi vardır və onun vəsaiti dövlət büdcəsindən ayrıdır. Sığorta tarifləri dövlət tərəfindən müəyyən edilir. Sığorta haqları konsorsium adından sığorta edən sığorta şirkətləri tərəfindən toplanır. Konsorsium fəvqəladə risk sayılan risklərin birbaşa yaratdığı maddi zərərləri əhatə edir. İspaniyada aqrar sığorta təşkilatı olan AGROSEGURO (Birgə Kənd Təsərrüfatı Sığorta Şirkəti Qrupu) yerli və xarici şirkətlərin iştirakı ilə yaradılıb.

Dünyada birdən çox riskə qarşı məhsul sığortalarının ən geniş yayıldığı ölkə ABŞ olmasına baxmayaraq bu sistemdə ən uğurlu olan ölkə İspaniyadır. İspaniya praktikasında mənfəət güdməyən bir “hovuz” sistemi mövcuddur. Fermerlərin sığorta şirkətinə ödədiyi sığorta haqları bu “hovuz”da toplanır və dəymiş zərərin əvəzi bu “hovuz”dan qarşılanaq birbaşa fermerə ödənilir. Dövlət fermerə baş vermiş təbii fəlakətə görə hər hansı bir yardım göstərməsə də, məhsullarını sığorta etdirən fermerlərin ödənişlərinin 50%-ni öz üzərinə götürür. Bu sistemdə sığorta şirkətləri sadəcə müqavilələrin tənzimlənməsi və satış fəaliyyətini həyata keçirirlər.

“Hovuz”u təşkil edən şirkətlər sığortanın texniki tərəfini və tariflərini birlikdə müəyyənləşdirirlər, lakin şirkətlər tərəfindən göstərilən sığorta xidmətləri müstəqildir. “Hovuz”a dövlətin iştirakı ilə maliyyə və inzibati dəstək verilir. Digər tərəfdən sistemə daxil olan ENESA Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinə tabe muxtar bir quruluşa malikdir. Direktorları Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi tərəfindən təyin edilir. Məhsullar üçün texniki minimum şərtlər, sığortalanacaq məhsulun qiymətləndirilməsi və sığorta polisi ilə bağlı əməliyyatlar bu qurum tərəfindən həyata keçirilir. Sığorta Nəzarəti Agentliyi (DDS) isə İqtisadiyyat Nazirliyinə tabe olub, dəyən zərərin qiymətləndirilməsi və nazirliyə təkrarsığorta ilə bağlı açıqlama və təkliflər vermək istiqamətində fəaliyyət göstərir.

Almaniya. Almaniya aqrar sığorta sahəsində qədim ənənəyə malik ölkələrdən biridir. Ölkədə ilk aqrar sığorta şirkəti 18-ci əsrdə qurulmuşdur. Bu günə qədər də həmin sığorta sahəsi müxtəlif dəyişikliklərə məruz qalaraq davam etmişdir. Hazırda Almaniyada aqrar sığorta sistemi möhkəm bir quruluşa malikdir və bu sahənin əksəriyyətini müştərək sığorta şirkətləri təşkil edir.

Almaniyada aqrar sığorta dövlət tərəfində subsidiya edilmədiyi kimi təbii fəlakətlər nəticəsində meydana gələn hər hansı zərər üçün də dövlət yardımı mövcud deyildir. Lakin istisna olaraq fəvqəladə və çox böyük təbii fəlakətlər zamanı xüsusi proqramlar tətbiq olunur. Buna misal olaraq göstərək ki, 1997-ci ildə baş vermiş sel fəlakətində federal hökumət yaranmış zərərlərə görə 256 milyon avro maliyyə yardımı ayırmışdır. Qanuna əsaslanmalı olan bu xüsusi proqramlara əlavə olaraq Avropa Birliyi tərəfindən təbii fəlakətlərə kömək fondları təmin edilmişdir. Bu kimi proqramların xaricində hər əyalət təbii fəlakət yardımlarının həyata keçirilməsində ayrıca məsuliyyət daşıyır. Əyalətin edəcəyi yardım fermerlərin başqa maddi yardım alıb-almamasından da asılıdır. Məsələn, Bavariyada xüsusi şərtlərlə edilən yardımlar dəymiş zərərin 25%-ni ödəyir.

İtaliya. İtaliyada təbii fəlakətlərlə əlaqəli dövlət tərəfindən kənd təsərrüfatı məhsulları üçün birbaşa təbii fəlakət yardımı və məhsul sığortalarında mükafat dəstəyi şəklində ikili sistem tətbiq olunur. Bu baxımdan dövlət 1920-ci ildən bəri kənd təsərrüfatında risklərin idarəedilməsi üzrə

fermalarda, kənd təsərrüfatı infrastrukturunda, heyvanlarda və kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalında qeyri-adi hadisələr və təbii fəlakətlərdən əmələ gələn zərərlərin qarşısının alınması məqsədilə Milli Kənd Təsərrüfatı Həmrəylik Fondu vasitəsi ilə fəaliyyət göstərir.

Daha sonralar sistemə 2000-ci ildə aqrar sahədə yenilikçi sığorta siyasətini təşviq etmək məqsədilə Risk Reinsurance Fund (FRR) və 2003-cü ildə də aqrar sığorta sisteminin sağlam fəaliyyəti üçün aktuar hesablamaların daha dəqiq olması məqsədilə əkinçilik, heyvandarlıq, balıqçılıq və akvakulturada təsirli olan təbii və iqtisadi hadisələri izləyən və statistik olaraq qiymətləndirən bir təşkilat kimi Agricultural Risks Databank (BDRA) daxil edilmişdir.

İtaliyada fermerlərin aqrar sığorta sistemindəki iştirakı könüllüdür və sığortası olan fermerlərə dövlət tərəfindən subsidiya ayrılır. Eyni zamanda, fəlakət bölgəsindəki əkinçilik ərazilərində satıla bilən məhsullarda 20% və digər əkinçilik sahələrində 30% istehsal itkisi varsa, zərərçəkən aqrar sığortalı olsa da, olmasa da dövlət tərəfindən zərərin 80%-i qarşılır.

İtaliyada da ümumən tək riskə əsaslanan sığorta məhsulları mövcuddur. MPCİ məhsulları ilk dəfə 2003-cü ilə tətbiq olunmağa başlamışdır. Lakin MPCİ ümumi aqrar sığortada 2%-lik paya sahibdir. Üzv fermerlərə daha ucuz və daha uyğun sığortanın verilməsi və onlardan sığorta haqlarının toplanması sığorta şirkətlərinin məsuliyyətindədir. Zərər təsbiti sığorta şirkətlərinin ekspertləri tərəfindən aparılır və sığorta ödənişi ilin son 20 günü içərisində birbaşa sığortalıya edilir. Sığorta şirkətləri üçün təkrarsığorta ödənişi isə daha çox FRR (Risk Reinsurance Fund) tərəfindən təmin edilir.

Fransa. Fransada da fermerlərin aqrar sığorta sistemində iştirakı könüllülük prinsipinə əsaslanır. Dövlət tərəfindən aqrar sığortası olan fermerlərin sığortahaqqı ödənişlərinə subsidiya dəstəyi verilir. Fermerlərin bu dəstəkdən yararlanma bilmələri üçün sığorta şirkətləri tərəfindən satılan aqrar sığorta məhsullarından birini almaları zəruridir. Hansı növ sığorta müqavilələrinin dəstəkləndiyi və subsidiya edildiyi isə dövlət tərəfindən yayımlanan müvafiq qaydalarda göstərilir. 2006-cı ilin rəqəmlərinə görə, dövlət tərəfindən tətbiq olunan subsidiya nisbəti 35%-dir. Bəzi hallarda bu nisbət 40%-ə qədər ola bilər. Veriləcək subsidiya dərəcəsi hər il dövlət tərəfindən müəyyən edilir. Ölkədəki mövcud sistemdə meyvə və tərəvəz üçün dolu və külək sığortası, yenə meyvə, tərəvəz və üzüm üçün dolu, külək və şaxta sığortası olmaqla tək riskə əsaslanan sığorta məhsulları mövcuddur. Ölkədə geniş yayılmış taxıl, qarğıdalı, tütün kimi əsas məhsullar üçün isə MPCİ məhsulları mövcuddur.

Azərbaycanda aqrar sığorta sisteminin təşəkkülü

Ölkəmizdə aqrar sığorta sistemi yeni inkişaf edən sahələrdən hesab olunur. Son illərdə modern aqrar sığorta mexanizminin yaradılması üçün həyata keçirilən tədbirlər çərçivəsində mühüm addımlar atılmışdır. İlk öncə, 2019-cu il 27 iyun tarixində “Aqrar sığorta haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edilmişdir. Bu qanunun əsas məqsədi Azərbaycan Respublikasında aqrar sahədə risklərin müştərək sığorta mexanizmi vasitəsilə sığortalanması ilə bağlı münasibətlərin tənzimlənməsi, aqrar sığortanın hüquqi, iqtisadi və təşkilati əsaslarının müəyyən edilməsidir.

“Aqrar sığorta haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununa əsasən ölkədə aqrar sığorta sistemi dövlət-özəl əməkdaşlığı prinsipləri əsasında qurulmuşdur. Bu məqsədlə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2019-cu il 19 avqust tarixli, 809 nömrəli fərmanı ilə Aqrar Sığorta Fondu (ASF) yaradılmışdır. Bu Fond aqrar sığorta sisteminin təşkilini, inkişafını və dayanıqlılığını təmin

etmək məqsədi ilə təsis edilmişdir. Aqrar Sığorta Fondu dövlət tərəfindən təsis olunan və riskləri daşıyaraq sığorta ödənişini həyata keçirən qeyri-kommersiya hüquqi şəxsdir. Fond aqrar sığorta sisteminin idarə edilməsini və aqrar sığorta informasiya sisteminin aparılmasını İdarəedici Qurum vasitəsilə həyata keçirir. Eyni zamanda, ölkədə ilk ixtisaslaşmış müştərək sığorta şirkəti olan “Aqrar Sığorta Müştərək Sığorta Şirkəti” ASC yaradılmışdır. “Aqrar sığorta haqqında” Qanuna uyğun olaraq həmin şirkət aqrar sığorta sisteminin idarə edilməsini həyata keçirən idarəedici qurumdur. Şirkət Azərbaycanda qeyri-həyat sığortası sahəsində fəaliyyət göstərən 7 sığorta şirkəti tərəfindən təsis edilmişdir.

“Aqrar sığorta haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa görə, aqrar sığortanın predmetinə kənd təsərrüfatı bitkiləri və bitkiçilik məhsulları (çoxillik əkmələr və onların məhsulu daxil olmaqla), kənd təsərrüfatı heyvanları və kənd təsərrüfatı məqsədilə yetişdirilən heyvanlar, habelə akvakultura məhsulu aid edilir.

“Aqrar sığorta predmetinin tərkibinin təsdiq edilməsi” haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2019-cu il 17 dekabr tarixli 479 nömrəli qərarına əsasən aqrar sığorta predmetinin tərkibinə aşağıdakılar daxil edilmişdir:

- Kənd təsərrüfatı bitkiləri və bitkiçilik məhsulları üzrə: *buğda, arpa, qarğıdalı, kartof, şəkər çuğunduru, portağal, limon, naringi, çay, çəltik, tütün, üzüm, fındıq, pambıq.*
- Kənd təsərrüfatı heyvanları və kənd təsərrüfatı məqsədilə yetişdirilən heyvanlar üzrə: *1 yaşdan 7 yaşa qədər südlük inək və camışlar.*
- Akvakultura məhsulu üzrə: *balıqlar.*

Hər il üçün sığorta məhsulları sadalanan predmetlərdən müəyyən edilərək həmin il yanvarın 15-dək Aqrar Sığorta Fondu tərəfindən rəsmi elan edilir.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçıları aqrar sığorta predmetləri üzrə təbii fəlakətlər (*zəlzələ, torpaq sürüşməsi, qasırğa, fırtına, dolu*), yanğınlar, bitki xəstəlikləri və zərərvericilər, yoluxucu xəstəliklər və zəhərlənmələr (*yoluxucu heyvan xəstəlikləri nəticəsində ölüm, ilan və ya həşərat sancması nəticəsində ölüm, zəhərli otlar və yemlərdən zəhərlənmə nəticəsində ölüm, kütləvi zəhərlənmələr nəticəsində ölüm*), vəhşi heyvanların hücumu və xüsusi təhlükəli ziyanvericilərin yayılması və hücumu, üçüncü şəxslərin hərəkətləri risklərinin bir və ya bir neçəsindən sığorta qaydalarına əsasən sığortalanır.

Aqrar sığorta sistemində dövlətin sahibkarlara güclü dəstəyi vardır. Belə ki, sığortahaqqının 50 faizi dövlət tərəfindən qarşılır, qalan məbləği isə fermerlər hissə-hissə Sığorta Fonduna ödəyirlər. Bununla yanaşı, sığorta risklərinin qiymətləndirilməsi üçün Müstəqil Sığorta Ekspert Xidməti dövlət tərəfindən maliyyələşdirilir. Aqrar sığorta haqqı sığorta qaydaları əsasında idarəedici qurum tərəfindən hesablanır.

Aqrar sığorta haqqının hər bir sığorta məhsulu üzrə dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına ödənilməli olan hissəsi Nazirlər Kabineti tərəfindən təsdiq edilir. Aqrar sığortalı tərəfindən ödənilməli olan hissə isə birbaşa Aqrar Sığorta Fondunun bank hesabına ödənilir.

Ölkəmizin kənd təsərrüfatında artıq yeni sığorta mexanizmlərinin tətbiqinə başlanılmışdır. Hazırda aqrar sığorta mexanizmi çərçivəsində 14 bitki növü və məhsulunun sığortalanması həyata keçirilir. Heyvandarlıqda 1 yaşdan 7 yaşa qədər südlük inəklər və camışlar sığorta predmeti hesab olunur. Akvakultura məhsulu kimi isə balıqlar sığortanın predmeti hesab olunurlar.

Aqrar sığorta çərçivəsində bitkiçilik məhsullarının sığortalanması üçün 2 sığorta zərfi təklif olunur. Bunlardan birincisi “baza zərfi”dir ki, əksər riskləri əhatə edir, ikincisi isə əlavə riskləri əhatə edən zərfdir. Sığorta zərfləri əhatə etdikləri risklərlə yanaşı, azadolma məbləğləri ilə də bir-birindən fərqlənirlər. Məsələn, kartof bitkisi üzrə “baza zərfi”ndə azadolma məbləği 10%, ikinci sığorta zərfində isə 30%-dir.

1-ci (baza) sığorta zərfinə aid risklər dolu, yanğın, zəlzələ, torpaq sürüşməsi, qasırğa, fırtına və üçüncü şəxslərin hərəkətləri riskləri üzrə təminatı, 2-ci sığorta zərfinə aid risklər isə bitki xəstəlikləri və zərərvericilər, xüsusi təhlükəli ziyanvericilərin yayılması və hücumu riskləri üzrə təminatı əhatə edir.

Sığorta zərflərindən hansının seçilməsi barədə istehsalçı qərar verir. Bu halda sığorta olunan yalnız birinci sığorta zərfi ilə kifayətlənə bilər, yaxud da əlavə olaraq 2-ci zərfi də seçə bilər. Yəni, baza zərfi seçilmədən 2-ci zərffə seçilə bilməz. Sığorta tarifləri risk dərəcəsi nəzərə alınmaqla iqtisadi rayonlar üzrə fərqli müəyyən edilir. Belə ki, aşağıdakı cədvəldən də görüldüyü kimi kartofun sığortası üzrə ən yüksək sığorta tarifləri 3,39% olmaqla Gəncə-Qazax, ən aşağı sığorta tarifləri isə 0,92% olmaqla Lənkəran və Abşeron iqtisadi rayonlarındadır.

Cədvəl. Kartof əkin sahəsinin azadolma məbləğlərinin regionlar üzrə bölgüsü

İqtisadi rayonlar	Azadolma məbləğləri	
	10%	30%
Gəncə-Qazax	3,39%	2%
Aran	1,10%	2%
Quba-Xaçmaz	0,92%	2%
Şəki-Zaqatala	2,25%	2%
Dağlıq Şirvan	0,86%	2%
Lənkəran	0,92%	2%
Abşeron	0,92%	2%
Yuxarı Qarabağ	1,37%	2%

Mənbə: Aqrar Sığorta Fondunun məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Azərbaycanda aqrar sığorta sisteminin inkişafında atılan mühüm addımlardan biri də Türkiyə ilə əməkdaşlıq olmuşdur. Ölkəmizdə tətbiq olunan aqrar sığorta sistemi Türkiyənin TARSİM (Kənd Təsərrüfatını Sığortalama Sistemi) təşkilatının təcrübəsi və dəstəyi ilə formalaşmışdır. Bu qurum tərəfindən tətbiq olunan model dünyada ən uğurlu aqrar sığorta mexanizmlərindən biri hesab edilir. Həmin model aqrar sığorta sahəsində ən çox tətbiq olunan və ən geniş yayılan İspaniya modeli əsasında qurulmuşdur.

TARSİM modeli çərçivəsində risklərin təmin olunması, standart sığorta müqavilələrinin müəyyənləşdirilməsi, zərərlərə görə ödənişlərin edilməsi, kənd təsərrüfatı sığortasının inkişafı və digər xidmətlərin həyata keçirilməsi məqsədilə bir sığorta “hovuzu” yaradılmışdır.

Əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi məqsədi ilə Aqrar Sığorta Fondu və TARSİM arasında kənd təsərrüfatı sığortası sahəsində Niyyət Bəyannaməsi imzalanmışdır.

Nəticə

Aqrar sığorta kənd təsərrüfatı istehsalçılarının iqtisadi itkilərinin qarşılınmasına və gəlirlərinin qorunmasına yönəldilən bir sistemdir. Eyni zamanda, bu sistem fermerləri məhsul istehsalına həvəsləndirir və nəticədə kənd təsərrüfatının istehsalına kömək edir.

Bir çox ölkədə, xüsusən də inkişaf etmiş ölkələrdə aqrar sığorta vergidən azad etmə, aşağı faizli kredit, dövlətə birbaşa maliyyə yükü gətirən təbii fəlakət yardımları kimi sistemləri əvəz edir və kənd təsərrüfatı sahəsinə yönəldilən yardımlar aqrar sığorta vasitəsilə həyata keçirilir.

Aqrar sığorta sahəsinin daha təsirli və sağlam işləməsi üçün sistemə daha çox istehsalçı cəlb edilməli və sığortahaqqı miqdarının minimuma endirilməsinə çalışılmalıdır. Daha aşağı sığortahaqqı sığortalanacaq istehsalçıların sayını da artıracaqdır. Say artımı ilə nəticələnən xərc azalmaları sistemin davamlılığı üçün də vacibdir. Bundan əlavə, sistemin səmərəliliyi üçün zərərin əvəzinin ödənilməsində sürətli nəticələrin əldə edilməsinə, qiymətləndirilməsi və kompensasiyasında isə real xərclərin müəyyən edilməsinə əhəmiyyət verilməlidir. Həm sığorta ekspertləri, həm də istehsalçılar bu sahədə maksimum səviyyədə çalışmalı və obyektiv olmalıdırlar. Sistemin uzunömürlü olması üçün davamlı dövlət dəstəyi təmin edilməli və xərclərin azaldılmasına səy göstərilməsi məqsədəuyğundur.

Ədəbiyyat

1. “Aqrar sığorta haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu.
<http://e-qanun.az/framework/43124>
2. “Aqrar sığorta haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2019-cu il 27 iyun tarixli 1617-VQ nömrəli Qanununun tətbiqi və Aqrar Sığorta Fondunun yaradılması barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2019-cu il 19 avqust tarixli 809 nömrəli Fərmanı.
<http://www.e-qanun.gov.az/framework/43125>
3. “Aqrar sığorta predmetinin tərkibinin təsdiq edilməsi” haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2019-cu il 17 dekabr tarixli 479 nömrəli qərarı.
4. “Aqrar sığorta üzrə təminat verilən risklərin tərkibinin təsdiq edilməsi” haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2019-cu il 27 dekabr tarixli 505 nömrəli qərarı.
5. İslam İbrahimov. Aqrar sahənin iqtisadiyyatı, B., 2016
6. Dünyada tarım sigortaları uygulamaları ve TARSİM, Gökhan Sümer, Yunus Polat, Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi (2016).
7. Gelişmiş Ülkeler ve Türkiye’de Tarım Sigortası Sistemlerinin Karşılaştırılması. F. Eymen Yazgı, Emine Olhan. Tarım Ekonomisi Dergisi (2017).
8. <https://agro.gov.az>
9. <https://asf.gov.az/>
10. <https://insure.az/>
11. <https://www.stat.gov.az>

G.V. Naghiyeva

Master of Azerbaijan State University of Economics (UNEC)

**World experience in agricultural insurance and formation of a new system
in Azerbaijan**

Summary

Ensuring adequate and sustainable nutrition for the world's growing population depends primarily on the consistent development of agriculture by minimizing risks. The article analyzes the experience of agricultural insurance in different countries. Along with this, the agricultural insurance system formed in Azerbaijan was revised taking into account the relevant world experience, and the features of the new insurance mechanisms launched in the agricultural sector were shown.

Keywords: *agricultural insurance, agricultural insurance system, agriculture, risk management, world experience of agricultural insurance.*

Г.В. Нагиева

Магистр Азербайджанского государственного экономического университета

**Мировой опыт сельскохозяйственного страхования и формирование
новой системы в Азербайджане**

Резюме

Обеспечение достаточного и устойчивого питания растущего населения мира зависит, прежде всего, от последовательного развития сельского хозяйства за счет сведения к минимуму рисков. В статье анализируется опыт агрострахования в разных странах. Наряду с этим, сформированная в Азербайджане система аграрного страхования была пересмотрена с учетом соответствующего мирового опыта, а также показаны особенности новых механизмов страхования, запущенных в сфере сельского хозяйства.

Ключевые слова: *аграрное страхование, система аграрного страхования, сельское хозяйство, риск-менеджмент.*

Müəlliflərin nəzərinə!

Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzinin “Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı” elmi-praktiki jurnalında dərc edilmək üçün məqalə təqdim olunarkən qoyulan tələblər:

- ✓ Təqdim olunan məqalələrin strukturu ümumi qəbul olunmuş standartlara və Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının müəyyən etdiyi tələblərə uyğun olmalıdır.
- ✓ Məqalədə *başlıq* (UOT kodu, 10-12 sözdən çox olmamaqla məqalənin adı, müəllif(lər)in adı, ata adı, soyadı, elmi dərəcəsi və elmi adı, işlədiyi təşkilatın adı, vəzifəsi, elektron poçt ünvanı və telefon nömrələri ardıcılıqla göstərilir), *xülasə* (150-200 sözdən ibarət), *giriş* (tədqiq olunan mövzunun aktuallığı, öyrənilmə səviyyəsi, tədqiqatın hipotezası, araşdırmanın məqsədi göstərilir), *tədqiqatın metodları*, *problemin təhlili*, *nəticə* (araşdırma nəticəsində hazırlanmış təkliflər də verilməklə) bölmələri, həmçinin mətnə istinadlar göstərməklə istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı verilməlidir. Ədəbiyyatlar çap olunduqları dillərdə əlifba sırası ilə, ardıcıl nömrələnərək göstərilməlidir.
- ✓ Məqalələrin həcmi 10-12 standart səhifədən artıq olmamalıdır. Mətni WORD proqramında, 1,15 intervalda, Times New Roman-12 ölçülü şriftlə yazılmalıdır.
- ✓ Məqalələr üç dildə - azərbaycan, ingilis və rus dillərində çap oluna bilər.
- ✓ Məqalənin sonunda (ədəbiyyat siyahısından sonra) yazıldığı dildən əlavə, digər iki dildə xülasə və açar sözlər verilməli, xülasələrdə, həmçinin mövzu, müəllif(lər)in adı, ata adı, soyadı, elmi dərəcəsi və elmi adı, işlədiyi təşkilatın adı, vəzifəsi, elektron poçt ünvanı və telefon nömrələri göstərilməli, məqalə müəllif(lər) tərəfindən imzalanmalıdır.
- ✓ Jurnalda məqalə baş redaktorun adına məktubla, məqalənin profili üzrə elmi dərəcəli mütəxəssisin rəyi ilə, ayrıca faylda çap olunmuş variantda və elektron formada təqdim edilməlidir. Məqalə jurnalın ekspertləri tərəfindən verilən müsbət rəydən sonra çap oluna bilər.
- ✓ Jurnalın bir nömrəsində müəllif(lər)in iki məqaləsi dərc oluna bilməz.

Bu tələblərə cavab verməyən məqalələr dərc edilmir və nəşr edilmiş məqalələrin əlyazmaları geri qaytarılır.

Qeyd: Bu şərtlər müəyyənləşdirilərkən Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının dissertasiyaların əsas elmi nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlərə qoyduğu tələblər nəzərə alınmışdır.

Mətbənin direktoru: *Elman Qasimov*

Çapa imzalanmışdır: 18.03.2021

Formatı: 84x108 1/8

Həcmi: 16.75 ç. v.

“Zərdabi Nəşr” MMC Nəşriyyat Poliqrafiya Müəssisəsi

Tel.: (+994 12) 514 73 73; mob.: (+994 70) 344 76 01

e-mail: zerdabi_em@mail.ru

